

Л 2010
25144к

Тауфик КӘРИМОВ

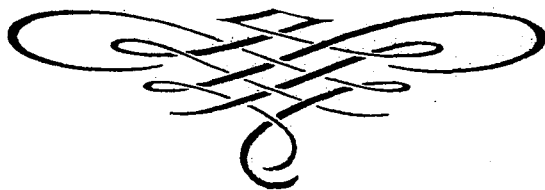
АРМЫСЫҢ, МЕНІҢ ЖАНҰЯМ...

Тауфик Өкрәмұлы КӘРИМОВ

АРМЫСЫҢ, МЕНІҢ ЖАНҰЯМ...

*Өлеңдер, естеліктер, сюрреалистік және
тарихи тақырыптар*

Алматы
“Асем Систем”
2005

ББК 84 Қаз 7-5
К 25

Т. Кәрімовтің жинағы

Кәрімов Т.

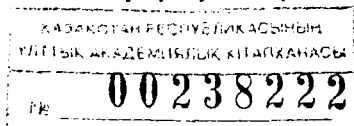
К 25 Армысын менің жанұям: Алматы: Асем-систем, — 2005

ISBN 9965-9687-4-8

Туындыда Отан, жанұя, отбасы, түбі бір түркі халқының тарихы, замандастар туралы баяндалады.

Кітаптың тілі жеңіл әрі ұшқыр, оқырманды баурап алады.

Кітапсүйер қауымға арналған.

К 4702050202
00(05)-05

ББК 84 Қаз 7-5

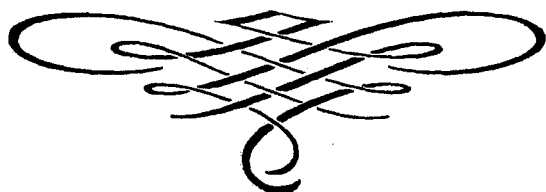
ISBN 9965-9687-4-8

© Кәрімов Т., 2005
© Асем-систем, 2005

Жан достарыма арнаймын

Адамзат өмірі...

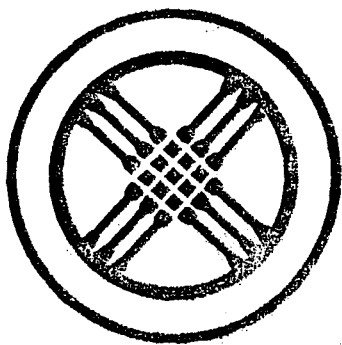
*Біздің бәрімізге ортақ мәңгілік шешуі жоқ сұраққа жауап
табу үшін ой-сана әлеміне саяхатқа шыққандай, көрген
түстей тұтқыр да қалтылдақ...*

*Кітапты дайындауға үлес қосқан
Аронов Жеңіске,
Аронов Сағынбек Жеңісұлына,
Берішбаев Төлеген Сақтағанұлына,
Қайыров Әлібекке,
Меңдіғалиұлы Сәбитке,
және оны шығаруға жәрдемдескен
Нүсіпбай Тілеубердіге,
шын ниетпен алғысымды білдіремін.*

Тауфик Кәримов

“Армысың, менің
жанұям...”

1986 жылы 12 желтоқсанда менің әкем жұмысқа кетіп, қайтып оралмады. Ол слесарь-сантехник болып жұмыс жасады және сол бір қар мен жаңбыры аралас, бұлыңғыр жауын-шашынды күні жұмыс орнында тұрып қайтыс болды.

Ол кезде үйде телефон болған жоқ, мен қара кешке дейін жұмыста болып, қалалық партия комитетінің бірінші хатшысының конференцияда сөйлейтін сөзін дайындап түнде үйге келген соң бір-ақ білдім...

Армысың, менің жанұям...

Ата-анамның үйі...

Сенің әкең өз қолымен тұрғызған үй...

Сен дүниеге келген үй...

Балалық шағың, жастығың өткен.

Сен ер жетіп өскен үй.

Бір кездерде үлкен жанұяның шулы өмірі қайнап - өзінің өзіне ғана тән мәселелері, қуаныштары мен қайғылары өткен жер...

Сенің бар өміріңмен байланысты болған үй.

Сол бір сенің жалғыз тағдырың болып қалған жанды ертіп әкеліп енгізіп, сенің өз жанұяңның да өмірге келгеніне куә болған жер.

Саған одан ешқашан да ешқайда кетпестей боп көрінген.

Бір кездерде өзіңе тіпті мұны елестету де мүмкін емес болған...

Бірақ, алайда сен кетіп қалдың...

Қазірде онда тек жалғыз анам, Әнием өмір сүреді.

Біздің балаларымыз, оның немерелері үшін ол — Дәу Әнием.

Жылына бір рет ол Орал қаласына немесе Ақтөбе қаласына барады.

Уақыт, заман қазір бұрынғыдай емес, сондықтан біздер үйді қарап қойып тұрамыз. Міне, қазір де ол жол жүріп кетті. Мен, кілттерін алып, үйге бармақ болдым...

Әдеттегідей жазғы Гурьевтің күні.

Аптапты, құрғақ және баяғыдай шаңды ауа.

Бұлтсыз ашық аспан. шақырайған күн. Озі де сирек өскен

кара ағаштардың жапырақтары, ендігі күйе бастаған. Бәрі де сол баяғысынша.

Мен әдеттегі жолмен — түйе қаңбақтар арасымен жүріп мектеп ауласынан өтіп, біздің үйге келемін.

Әне, өзі де көрінді, менің туған үйім — үй алдындағы кішкене бау-бақша, ағаштар, үш терезе, түсі оңа бастаған, бірақ әлі де қызарып көрініп тұрған шатырдың, бір кездерде әкемнің өз қолымен сырлаған маңдайшасы — мені қуанышпен де сәл мұнайып та алыстан қарсы алып тұрған тәрізді.

Армысың, менің жанұям...

Қақпаны аштым...

Осы кезде күтпеген жәйттен бір орында тапжылмай тұрып қалдым — алдымнан жәймен, қалжырай күлімдей басып менің әжем, Әбием шығып келеді...

Сасқанымнан, не істерімді білмей, үнсіз оған қарап тұрмын.

Ол болса асықпай жақындап, құшағына алып, сол сәтте сондай таныс жылылықпен жұбатқандай боп жатыр. Мен бұрынғыдай оның кішкентай да нозік және қалжыраған денесін сезінгендей болдым...

Қымбатты менің Әбием...

Ол үнсіз мені алға жіберді. Ал мен бейне түсімдегідей аула ішінде жүріп келемін.

Аула іші бұрынғыдай тап-тұйнақтай, жинастырылып қойған. Тек бүкіл аула ішін нұрландырып тұрған күннің сәулесі және таңқаларлық тыныштық мені осынау ғажап күйге батырғандай. Мен мүлде сонау бір кездердегі бұл жерде болып өткен өзіміздің әлемге еніп барамын...

Жүзім ағаштары, мүлде жас. Теп-тегіс атыздар. Краннан су ағып жатыр...

Торғайлар Полканның ыдысына үймелей қалған, алмысық болса еріне есінеп, табалдырық алдында отыр.

Бәрі де — сол баяғысынша.

...Сарайға қарай өттік, сол баяғы тауық қораны көрдім және сол тауықтар, мені көрген сәтте үрпейісе қалды. Сарайға кіре беріс жердің бір бүйірінде, шағын құс қоршауы, бұл балапандарға арналған. Иә, олар да үсті-үстіне шапқылап жүр — сары үрпек, дөп-дөңгелек...

Әбием үнсіз күлімсіреп барлық шаруашылыққа қарап тұр. Ескі, ұзын, түссіз көйлекке алжапқыш байлап алған, екі қолын артына ұстаған. Аздап еңкіш тартқан. Көзінің алды әжімденіп

кеткен. Ал, көзі — мейірім мен мұңға толы және аздап сығырайтып алған. Және оны қанша көрсем де есімде қалғаны, ол тіпті мен мүлде кішкентай кезімде де қарт болатын. Бейне бір уақыт оған әсер етпегендей, біздің әжеміз сондай қарт болса да сондай тыным көрмейтін белсенді жан еді...

Өзінің өмірінде нелерді көрмеді дейсің, біздің Әбием...

Тағдырдың барлық соққыларына төзімділікпен шыдай біліп, бәрін де болуға тиісті нәрселер деп қабылдаған. Әрдайым — Құранды оқып және оларды өмірі кімдермен байланысты болса да есінен шығармаған.

Бірін-бірі алмастыра жүріп келе жатқан ұрпақтарды бір-бірімен байланыстыра отырған...

...Казан губерниясы, Кошлауш ауыл, үлкен жанұя, Ғабдулла Тоқай, Николай патша, Казан, Каримов Мифтахетдин.

Қандай болған, біздің атамыз? Біз оны ешқашан, тіпті фотосынан да көре алған жоқпыз...

Каспий теңізі, Жылыой, көпес үйі, революция, балалар, аштық кезең, біздің Бабай өмірден өтті.

Одан кейін — тағы да соғыс, теңіз адамдардан қашып кеткен, Гурьевке көшу, соғыста үлкен ұлы Адһәм қаза табады, ол өзі госпиталда қызмет жасап жүріп, қаланы бомбалау кезінде құлағынан айырылып қалады...

Өмірі кәдуілгі өмір тәрізді. Тек татар тілі мен арап тілін біліп өткізген...

Одан әрі — ракеталар, өзі айтқандай аспанды тескен, одан кейін телевизор...

Енді, міне, біздер — оның немерелері...

Осы жерде менің жүрегім жан төзгісіз мұң мен сағыныштан шымырлап — мен сезініп, одан соң өз әкемді көрдім. Әтием.

Иә, мен оны көрдім.

Және ол сол баяғысындай бірденелердің қамын істеп жатыр. Тек көзімен ғана аздап күліп қойып, ол бірденелерді жасауын жалғастыра берді.

Жүрегім, бар жан дүнием бейне бір соған түншыққандай боп ауыр мұңнан сыздап кетті.

Оған деген — сағыныштан.

Оның біздің арамыздан тым ертерек кеткеніне — ал, мен болсам бұған ештеңе де істей алмай қалғаныма...

Кешір мені, менің ардақты Әтием...

Балалары өз ата-аналарының алдында үнемі қарыздар боп қалады. Және өкінішке орай бұны тек олар келмеске кеткенде барып сезінеді...

...Әтием — бәрін түсініп, тіл қатпастан, маған бұрылып қарап алып, өз жұмысын жасай берді.

Ол өзі өте сирек күлетін, онысы және ерекше болатын, қайғысы да қуанышы да бірігіп, араласып кеткен ерекше күлкі...

Мен тіпті оның не істеп жатқанын да түсінбедім, тек оны көрдім және мен онымен азан туралы сөйлестім.

Тек үнсіз...

Біз бір-бірімізді, барлық біздің ойларымыз бен сезімдерімізді түсіндік.

...*"Қолы Алтын"*, - деп айтушы еді ол туралы біздің барлық көршілеріміз, оны бүкіл өмірін слесарь болып өткізген жұмысында да қатты бағалайтын...

Оқыған, білімді адамның ұлы, бір кездері белгілі әрі мықты фамилиядан шыққан. Жалғыз өзі біздер үшін, бір кездері үлкен, әрі кең, сумен жылытылатын үй тұрғызған....

Аула іші үнемі таза, әрі күтімді көкөніске толы болатын...

Үнемі бірдеңелердің қамын жеп, істерден — бір сәтте тыным көрмейтін. Керек болғанда ол етікші де, кочегар да, электрик те және қарауыл да, тігінші де, балташы мен ағаш шебері де бола білген...

Одан көмек сұрап күн демей, түн демей толассыз келін тұратын сол көршілері, бір жерде апат болып жатыр немесе тағы бір жерде бірдеңе оқсамай жатыр деп жұмыстан іздеп келген адамдар — міне, осылай өмір бойы...

Және ол бізден жұмыс әбден қызған уақытында, біреулердің тапсырмасын орындауға кетіп қалатын.

Ол бар болғаны 56 жаста болатын — ал өзі 70 жастағы жандай көрінетін...

Осылай — адамдар үшін өмірін өткізді...

...Менің тамағыма тас тығылып қалғандай болды.

Мелшиіп қалған күйімде мен ауланың қақ ортасында тұрмын.

Мұннан, сағыныштан құлазыған, қалжыраған күйдемін...

Бірақ тағы да солармен, туғандарыммен біргемін...

Уақыт тоқтап қалған тәрізді боп көрінді.

Бәрі де осынау таусылмастай ауыр мұңға ұйып, ілініп қалғандай...

...Менің көзімнен бір тамшы жас жаймен ыршып кеткен сәтте, кенет белгісіз бір жақтан пайда болып, соғып кеткен жел мені нақ өмірге алып келді.

Көзімнен аққан жастан ба, әлде желден бе, шаңнан ба төніректің бәрі буалдырланып және тұмандана түсті, күннің сәулесі менің көзімді қарықтырып жіберді...

Менің басым қас-қағым сәтке айналып, көзім өзінен-өзі жұмыла берді, көзімді ашып алғанда күйзелістен – жолдың ортасында тұрған күйімде мелшиіп қатып қалдым, бірақ – жападан жалғыз күйде...

Аула іші, қаңырап қалған, күтімсіз тасталған. Сарай – құлап жатыр. Мен есеңгіреп қалдым. Бар даусыммен айқайлағым, жер тепкілегім келді.

“Қайдасындар сендер?! Қайда кеттіңдер?! Кетпеніздерші, өтінемін сіздерден!...”

Жан ұшыра үйге қарай жүгірдім.

Бөлмелерді аралап шықтым – ешкім жоқ!..

Кері аулаға жүгірдім – тағы ешкім жоқ...

Өз мұңым менің өн бойымды шарпып өтті.

Басымды ұстаған күйі, ыңырысып жерге құлай кеттім...

...Бұнымен – бәрі тынбайды.

Олар – үнемі менің түсімде өмір сүреді.

Сол кезде – тіпті оянғың да келмейді.

Күңгірт түсінікпен уақытты созғандай боласың – осы түс таусылмаса екен – осылай болса да менің әкем жүре тұрса екен деп!..

Және ол да бәрін сезіп және түсінеді. Себебі мен – оның ұлымын. Сондықтан да ол барлық кезде, қайда болсам да менімен бірге.

Мен тек өтінемін – ешқашан, менен ешқайда кетпеші!..

Мейлі, ең болмаса менің ойымда, түсімде болсын, – әйтеуір жүрші!..

...Және мен метрода немесе автобуста жүріп бара жатқанда, терезедегі өз кескінімнен оның – шаршаған, ойлы да үңіле қараған жанарын көргендей боламын...

Желтоқсан, 1993 жыл.

Мюнхен қаласы.

Көк күмбезінің алуан түстері

Токсан үшінші жылдың күзгі Мюнхендік кеші. Көңіл-күйім астан кестен. Кеудемді сағыныш пен мұң торлап алған.

Бұрынғы коммунистік мемлекеттер мен демократиялық елдер де өмір сүріп жатқандар арасындағы, аса таңқаларлық алшақ жатқан дәрежелер.

Жарқын келешекке деген ешқандай үміт жоқ.

Асып кеткенде — жуық он жыл көлемінде, егер одан да әрі болмаса...

Есіме В.Высоцкийдің өлеңдері мен бейне бір барлығын да мүлде жоқ болмыстан өңін айналдырып сүйретіп шығарып алғандай, жан-дүниенді паршалар ауыр да азапты сазға толы Jefferson Airplane, Black Sabbath, Led Zeppelin, Shocking Blue, Pink Floyd композициялары түсіп отыр.

Жанұяма, жан жарыма, балаларыма кеткім келеді.

Ой орманы мені, тіпті, алысқа — сонау барлық түстер атаулының бояуы қанық, күні нұрланып жарқыраған, құмырсқалары мен шегірткелеріне шейін асыр салған, ең бастысы үзілмес **ҮМІТІ** бар — мектеп жылдарына, балалық шағыма жетелейді.

*Өмір көші, осылайша оза ма,
Қайда кеткен, сол кешегі
Өзім болған мәз бала,
Айтындаршы, ұзақ қарттық берілген,-*

*Сыйлық па әлде жаза ма?
Көкжиектен шұғыла арман көше ме,
Үміт шырақ, шыныменен өше ме.
Кім біледі, құстар қайда өледі
Қоңыр күздің, жасы қазір нешеде?...*

*Кім біледі, терең теңіз —
Түсіне ме менің айтқан жсырыма?
Осылайша, ойлар менің өзегімді өртеді.
Жас жапырақ самал әселге көктемгі,
Не деп сырын шертеді...*

*Ажал қайдан төнеді
Көктен бе, әлде жерден бе?...*

*Еңіреген түндерде,
Құстар ма әлде адам ба?
Жиі енетін түсіңе
Шоқ жұлдыздың аты есіңе түсе ме?*

(П.Грушко)

Шынында, балалық шақта әлем қандай болды? Дәлірек айтар болсақ, балалық шақта әлемді қалай ұғындық? Ашықта айқын, мейірімге толы жылы шуақты, түрлі түсті, әрі таза, қызықты да көңілді еді ғой.

Ертеңгі күн — одан да жақсы, одан да өткен қызықты емес пе еді. Әр күннің өзі ұзақ боп көрініп, ал Өмір әлбетте — таусылмастай шексіз болатын.

Бәрі сені айнала қоршап алып, бейне бір белгілі тәртіппен сен үшін ғана анықталып, бекітілгендей боп, ал сен — бұл әлемдегі ең биік тұлға тәрізді көрініп тұратынсың.

Ал, сенің ата-анаңнан артық бұл әлемде мейірімді де, әлемі де еш жан жоқ...

Осылардың бәрінен ең негізгісі, әсіресе, саған — бұл, әрине, Үміт. Туғанынан бастап адамға еніп, ол балалық шаққа орнығып алып, қоршаған ортаны қабылдауға көмектеседі, мінезді қалыптастыратын айырықша кескін қабылдайды, содан кейін барып сенімен, сенің жан дүниенмен бірге ғұмыр бойы өмір сүреді. Адам солай, оны, өзінің ішкі үмітін, ең болмаса соңғы үміті қалай еткенде орындалады — ау деген сенімді өзімен бірге алып жүреді.

Ештенеге де қарамастан, оған сенгісі келеді, және ол оған шындығында өмір бойы сеніп өтеді.

Сондықтан да ол, ең соңғы боп, өмірімен бірге, ең соңғы ойларымен бірге өшеді.

Ал, балалық шақта әлем шынында тек қана түрлі түсті әлемі боп көрінеді.

Тіпті сұрықсыз бен ластың өзі де...

Ал, енді есейген адамға сұрықсыз түс — түс емес. Ол енді өзі туралы мүлде бөлек мағына, бояу береді. Түрлі түсті бояулар, олардың саны, жас ұлғайған сайын білдіртпей қысқара түседі.

Әлемнің — шеңбері, түстері, шегі, мүмкіндіктері тарыла бастайды және саған ендігі қиын бола түседі, ол ол ма, тіпті, көк күмбезінің кемпіркосақтың алуан түрлі түстерін еске түсіру де санау да мүмкін емес болып қалады.

Әлем ақыр аяғында тек сұрықсыз ақ пен кара түсті ғана болып қалады, қалғандарына еш көңіл де аудармайсың және саған енді гүлді көру, оның ішіндегі өмірді оның жапырақшаларын, нәзік сабақшаларын, жорғалаған қызыл қоңызды, сол жерге ұшып келген, саған еш көңіл аудармайтын, сені мүлде көрмейтіндей болып жүрген бал арасын көру мүмкін емес.

Ал, мүмкін ол сені көретін де шығар, бірақ сенің — тек бала екенінді білмейтін шығар.

Сондықтан да ол айбат шекпей тек ызылдап, өзінің көңіл күйін көтеріп қана жүрген шығар.

Енді қашан да болса осындайды көру мүмкін болар ма екен, яғни әрбір бояудың түсін сезініп, сенің әжең отырғызған — боз-көгілдір және сары гүлдердің жапырақшаларын, құрт-құмырсқалардың өздерінше аса зор кіші-гірім әлемін бейне бір бұл әлемдегі ең бастысы, ең маңыздысы осы тәрізді боп тұрғандай сезініп, көре аласың ба?...

Қараша. 1993 ж. Мюнхен.

Үйеңкі жапырағының күзгі Рэтаймы немесе жай ғана жапырақтар

...Жаз өз мәресіне жетуге таянған шақ.

Төңірек біткеннің бәрінен күрең күздің де келгені анық байқалып — күн сұрлана, суытып, ішін тартқан ызғырық жел де жиі-жиі соғып, күннің қызуы қайтқан.

Күні кеше жайқалып тұрған ағаш жапырақтары, бүгінде байқалмай ғана базары тарқап — алғашында сарғыш тартып одан соң мүлде қурай бастаған сынайлы.

Сондықтан да болар олар ағаштардың өздерін ылғал тартқан кара жерге лактырып тастағысы келетінін сезетіндей тәрізді...

Иә, шамасы дәл осылай болары да анық секілді. Өз уақытында жапырақ боп жарыса шулаған олар, шындығында тыныштықты тілеп, тағдырға мойынсұнғандай күйде еді. Олар ағаш бұтақтарына құныса жабысып, үзіліп түсер сәттегі жан азабын күтіп салбырап тұр...

Міне осылай зорға ілініп тұрғанда олар кенет өздерін үп еткен майда желдің ағаш бұтақтарынан оп-оңай жұлып алып, аспанға атып жатқандарын да байқамай қалды.

Бұл сондай ғажап еді — гүлдеп болып, кеуіп сарғыш тартқан жапырақша ештенені түсініп те үлгерместен, құдды бір түс көргендей тек өзінің жаз бойы жайқала шулағанын аса мақтанышпен еске алып, ең соңғы ұшу сапарына аттанып кетті...

Енді бірде көтерілген құйын жел біздің жаңағы жапырақшамызды дөңгелете жөнелді, ол сол сәтте өз ағашынан ғана емес, тіпті, барлық орманнан да биікке көтерілді. Баптапқыда оған қорқынышты болып көрінген, сәлден кейін оған өз дәурені өтсе де бәрінен биіктемін деген мақтаныш сезім пайда болды.

Ол бейне бір осы тәтті сәт үшін өз ағашынан жұлынып, ұшуға аттану да өкінішті емес-ау деп ойлады. Алайда оның осы үлкен шаттығы ұзаққа бармады — ауа ағымымен біресе оңға, біресе солға шайқалақтап барып ол су үстіне түсті.

Сөйтті де жүзе жөнелді. Су ағысы оны өзеннің төменгі арнасына қарай асықпай ағызып барады.

Өзен жағасынан орманның, кең алқаптың бейнесі көрініс беріп, жапырақша айналаға жаңа бір әлем ашқандай таңдана қарады. Ол енді сол бір ағашты көріктендіремін деп тұрып қаншама уақытты текке өткізгеніне өкіне бастады.

Бірақ сол сәтте тез есін жиып — тұла бойының бәрі дымқылданып, ауыр тартып, су түбіне батып бара жатқанын сезді.

Жапырақша жан ұшырып жүріп бұрын жағалауда тұрып, суға құлап қу томарға айналған ағашқа барып тірелді.

Міне осылай екеуі де өзен жағасындағы таяз суда жатты — бір кездері бөйтерек болған — томар мен мезгілі бітіп өз ағашынан үзіліп түскен жапырақша...

Осы мезетте жапырақша асқан сағынышпен көктемде өзіне өмір сыйлаған, титтей бүршік кезінен сақтап, өсіріп, алып тармырлары арқылы нәр берген сондай берік те қайырымды, биік өз ағашын есіне алды.

Бұған дейін бұл туралы ойлап, жөнді мән бермегеніне қатты ұялып, өзінің туған ағашын, ең тұңғыш, әрі ең соңғы жазын есіне алып томарға тығыла түсті.

Мюнхен. 14.01.1994.

“Макабка атай”

Терезеден түскен күн сәулесі дәл менің бетіме құлап, оның жылуы мені оятып жіберді. Тұрғым келмей жатамын. Алайда, күн сәулесі бейне мені жатқызып қойғысы келмегендей, енді мүлде көзіме түсіп, қарықтыра бастады. Көзімді сығырайтып және жиі-жиі ашып-жұмып жатып, мен өзімнің ұзын кірпіктерімді сезіндім. Үйде ешкім жоқ болатын. Тек жар сағаты ғана тықылдап дыбыс шығарып тұр.

Бөлме іші жайлы, таза әрі қоңыр салқын.

Балаларды әдетінше күндіз ұйқыға жатқызатын, сондықтан мен тал түсте оянып кеткен едім. Тұрып, есік аузына барып, есікті аштым — сол сәтте, тағы да ұйқылы көзімді сығырайтып, мен осынау жылы да шуақты жазға, ғажайып та қайталанбас Балалық шақ әлеміне еніп кеткендей болдым.

Маусым айының басындағы әдеттегідей күндердің бірі. Әлі ерекше ыссылық пен аптаптың жоқ кезі. Төбет Полкан, күн көзінен тығылып, көлеңкеде өзінің үйшігінде, өздерінің титтей әрі жылдам жұтуларымен оның ыдысындағы суды асығыс ішіп жүрген торғайларға да еш көңіл бөлмей ұйықтап жатқан еді.

Басымды жоғары көтерген мен біздің үйдің шатырының ернеуінде отырып, маған қадала қараған қос сұр торғайларды көрдім. Олар өз-өздері бір-біріне жарыса шырылдап отырып, мені көрген бойда оларын доғара қойды.

Сол сәтте дәл менің төбемнен ызындап бал арасы ұшып өтті. “Ол қайда ұшып бара жатыр?”.

Менің көзім үйге жапсарлас салынған ашық орынға қарама-қарсы, біздің әжеміздің отырғызған шағын боз-көгілдір гүлдердің бұтақтарына түсті.

Мен жакындап кеп, отыра қалып, оларға қадала қарай бастадым. Менің сондағы көргенім, осынау титтей ғана жапырақтай жердегі шөп арасындағы қайнаған қызу тірлік еді. Жасыл сабақтарына арқаларына — шөп қалдығын тіркей, маса ма бірденелерді арқалап алған, дымқыл жердегі қоңыр түсті құмырскалар тез-тез өрмелеп жүр.

Қызыл қоңыз өзінің қып-қызыл қанаттарындағы ақ дақтарын көрсете, жазып жіберіп, жапыраққа жабысып алып, бірденені немесе біреуді күтіп отыр...

“Жаңағы бал арасы қайда кеткен?”.

Осылай ойлауым мұн екен, бейне бір бір жақтан секіріп келгендей, гүлдердің арасынан бірнеше орасан зор бал аралары ызыңдап шыға келді.

“Қызық, олар бұнда не істеп жүр екен?” — деген ой маған маза бермеді.

Қолыма сабанның сабақшасын алып тағы да гүлдердің жанына отыра қалдым. Бал арасы, ендігі менің отырысыма үйренгендей боп, өз жұмысына кірісіп кетті. Олар бір-бірлеп боз-көгілдір гүлдердің ішіне еніп, өздерінің піскек мұрттарымен іліктіріп, тұмсықтарымен гүлдердің шипалы шырынын жинап жүр. Сарғыш та толық, олар жеңіл, әрі асықпай ішіне еніп алып, тату түрде ызыңдап жүріп, уақыт өткен сайын бір гүлден екінші гүлге ауысып ұшып жүр.

Кенет алыстан, бұрынғы ескі үй, қазіргі сарай жақтан мен өз әжемнің дауысын естідім. Ол күле сөйлеп татар тілінде біреулерге бірденелерді айтып жатыр.

Бакша ішімен, әкем төсеп тастаған тақтай жолдармен мен асықпай басып оған қарай жүрдім. Оң жағымда — жас жүзім қошеттері, сол жағымда — жаңа-жаңа өз күші мен бойын жинап өсіп келе жатқан қызандар мен қиярлар.

Әжем жерге төсеніш төсеп алып, отырып самауырынан шәй ішіп қойып, жанында жүгіріп жүрген жас балаландарды қызықтап күлімдеп отыр. Мен оның қасына барып жайғастым, енді біздер екеулеп кесек секер мен шелпек нанмен шәй ішіп, ана тілімізде бір-бірімізге көңілді әзіл айтып және осынау жүгіріп жүрген бақытты балапандарға, тордың ар жағынан бұларға қызыға да қызғана да көз тастап тұрған ересек тауықтарға қарап отырмыз.

Олар бейне бір ендігі есейіп кеткендерге бұнын не нәрсе екенін түсінгендей боп, мұңайып қарап тұрғандай.

...Сол сәтте самауырын жанында екі кітапша жатқан, оларды Жайыққа шомылып келмек боп жүгіріп кеткен, менің ағаларым тастап кеткен еді.

Ендігі менің оқып тастаған Әліппенің тез-тез беттерін парактап тастап, мен екінші жұқа кітапты қолыма алдым. Ол “Менің алғашқы кітапшам” сериясынан қызық та, түсініксіздеу — “Макабка атай” — деп аталатын кітап екен.

Мен жәймен, ежіктеп, буынға бөліп оқи бастадым, ал онда да — жаз, каникуль, әже, немере туралы айтылған екен...

Иә, маған да, осы күзде мектепке, бірінші сыныпқа бару керек...

Бұл кітапша менде қазір де бар. Ол шкафта құжаттармен және басқа да бағалы қағыздармен бірге жатыр. Балалық шақтан қалған мейірлі кітапша. Тек аздап қана сарғая бастаған.

*Менің алғашқы кітапшам — менің құрдасым.
“Детгиз”, мың тоғыз жүз елу сегізінші жыл...*

Қараша. 1993 жыл. Мюнхен.

Балалық шақтан бір елес

Алпысыншы жылдардың екінші жартысы.

Қоңыр күз болатын

Күн батуға таянған шақ.

Аспанды тұтастай түнерген қарасұр бұлт бүркеп алған. Мен (ол кезде сегіз-тоғыз жаста болатынымын) терезе тұсына қойылған стол жанына отырып, аспан мен жердің арасын бөліп тұрған жоғары жақтағы ұшы-қиыры жоқ қараңғы да қапас кеңістіктен жерге еш дыбыссыз жайімен ғана түсе бастаған аппақ қар ұлпаларына қарап отырдым.

Олар жерге құлап бара жатып, біздің үйдің кіре беріс маңдайшасына ілініп, Жайық жағасында орналасқан қараңғы ауламызға сәулесін түсіріп тұрған жалғыз шамның жарығына шағылысып, ұшқындана, құлпыра түседі...

Бұған дейін біздің бақшамызды әкеміз әлдеқашан қопсытып, қазып, ал жүзім ағаштары былтырдан қалған күлдің қалдығымен көміліп тасталған болатын.

Тек төбет Полкан ғана дымқыл сыздан бүрісіп, үйшігінде жатқан күйі жан-жағына жабырқаулы көз тастап қояды. Қараңғылық қоюлана түсті.

Әлде бір тұстан елеусіз жел пайда болып, суық леп есіп, көп кешікпей күшейіп, іш тарта ұлыи басталы. Сокқан жел мен жауып тұрған қардан қақпа, көрі теректер мен үй алдындағы кішкене бау-бақша ағаштары да тарсылдап, сықырлай бастады.

Жерге түсіп үлгерместен, күлдилап келе жатқан күйі жан-быр тамшысына айналып жатқан қар ұлпалары өздерінің бей берекетсіз жерге құлауларын жылдамдата түсті.

Мен терезе астындағы стол жанында отырған қалпымда төртінші сыныпқа арналған қазек тілі оқулығын парақтап

койып тыста болып жатқандарды бақылауымды сол күйі жалғастыра бердім.

Қар ұлпалары бейне бір сыз тартқан дымқыл жерге құлап, лас шалшыққа айналғылары келмегендей, ақ шіркейлер тәрізді шам жарығының айналасында шырық көбелек айналады.

Енді бір сәтте аяз біртіндеп қатай түсіп, қар тура шелек-теп төккендей жапалақтап құйып тұрды.

Ал, жел өзінің артына жым-жырт тыныштық пен осы жылы бөлмеге де сезілгендей боп көрінген суық та аязды ауаны қалдырып, қалай елеусіз пайда болса сол елеусіз күйінде кенеттен тына қалды. Қар жаңбыр тамшысына айналуын тоқтатып, дымқыл жерде тез аппақ түске бөгіп, қымтай бастады.

Аула іші жерге асықпай түсіп, шыға беріске, жалғыз аяқ жолға, ендігі өзінің аяқтарымен аспанда баяу қалықтап барып, жұп-жұмсақ болып құлап бара жатқан қар ұлпаларын ауада ұстап жұтып жібергісі келіп әуре боп асыр сап жүрген Полканның үйшігі де құдды төселген ақ перде тәрізденіп жатқан қар сәулесімен анағұрлым жарық болып көріне бастады.

Алғашқыда тап-таза, содан соң аздап терлей бастаған терезенің қос қабат әйнегіне тез тыста қатай түскен аяздың әсерінен жеңіл әрі мөлдірленген жұқа қырау өрнек сала бастады. Жұп-жұқа мұз қабыршақтарына оранып сол сәтте толассыз жауған қардың астында қалып жатқан шалшық бетінде де осы көрініс қайталанып жатқан еді.

Аяз өз өктемдігін неғұрлым тез көрсете түскен сайын, жауып жатқан қар да соғұрлым қатты әрі құрғақ бола бастағаны көрініп тұр.

Осынау күтпеген сәтте келіп өнменіннен өтердей суық әкелген аяздың іске шыңдап кіріскендігін тез сезінгендей Полкан да болып жатқанның бәрін үйшігінде жатып сырттай бақылауға кіріскен.

Иә, бұл өте ғажап сурет болды және оның әсері де әдеттен тыс тамаша еді.

Бейне бір балалардың сыйқырлы ертегісінің көрінісі тәрізденіп кетті. Бұдан бас-аяғы бір сағат қана бұрын тәуліктер бойы терезе алдында тұрып алған сұрқай, сылбыраңқы әрі жаңбырлы ауа райы мен гурьевке ғана тән сұрқайы лап батпақтан шарасыздық пен торығудың лебі ескендей еді,

енді міне, төңірек түгелдей аппақ қардан мамық көрпе жа-
мылған.

Аула іші адам танымастай жаңарып, жап-жарық, тап-
таза боп өзгеше салтанатты түрге еніп үлгерді.

Тұла бойымда түсіндіріп болмастай тыншу сезімі мен
жылылық, сонымен бір сәтте — дәл менің көз алдымда өтіп
жатқан табиғаттың ғажап көрінісі — санаулы сәт ішінде
табиғаттың бір Мезгілімен екіншісінің, Күз бен Қыстың
ауысуына таңырқау сезімі пайда болды.

Біздің әжеміздің сәл тосындау қылып Мерси деп ат қой-
ған мысығы да осы тамаша көріністі көзбен көргісі келген-
дей терезе алдына секіріп мініп алып, қызыға қарап ұзақ
отырды.

Содан соң көргендерінің бәріне қанағаттанғандай боп
еденге түсті де, асықпай басып, үйдің қақ ортасындағы
тұрған өзінің сүйікті орны пешке қарай тартты.

Осы сәтте ауладан қақпа есігінің сарт еткен дыбысы
естіліп, жаңа ғана жер бетін жапқан қарды біреудің аяқта-
ры сықыр-сықыр ете басып келе жатты.

Терезе алдымен мектепте екінші ауысымда оқып, қазір
ғана мектептен оралған менің ағам өтті.

Бірнеше минуттардан кейін онымен ілесіп сырттан бөлме
ішіне аяз бен қардың тап-таза жаңа исі бірге кірді.

Үй-іші одан сайын жайлы да жылы бола түсті. Ескі оқулық-
тың беттерін парактап отырған мен, кенет оның ішінен жаңа
ғана терезе алдынан нақты көргендерімнен судын қос там-
шысындай айнымайтын сурет көріп қалдым!..

*Қараңғы кеш. Қар жауып тұр. Шолақ тон киген жас
өспірім, соқа басына ілінген жалғыз шамның күнгірт жары-
ғымен сөмкесін қолтығына қыса түскен қалпы, мектептен
үйге қайтып келеді.*

Бұл мені таңқалдырғаны сонша, осы көрініс менің санам-
да әлі күнге жатталып қалған еді.

*1993 жыл, 2 қазан. Мюнхен қаласы.
Бұл өзі әлдеқашан болған еді —
ширек ғасыр өткен тұғын содан бері.*

— 1993

Бұлттар қалқып барады...

Күн тас төбеде болатын.

Ол осынау көктемнің түп-тұнық боп көрінген көгілдір көк күмбезіне шығуға талпынғандай ұмтыла өскен алып қарағайдың нақ төбесіне ілініп тұрғандай еді.

Мен тұтастай шырша мен қарағай шыбықтары төбе болып үйілген қылқан жапырақты ағаштар тоғайының арасындағы бір қарағайдың түбіндегі жұмсақтау жерде, қолымды төбеме қойып, аспанға қарап жатырмын...

Күн сәулесі менің көзімді қарықтыра бастаған сәтте, мен сәл бұрылып жатамын немесе тек көзімді жұмып алып өзімнің күтпеген жерден тап болған, ережесі маған әлі анық та, түсінікті де емес жаңа өміріме қайткенде тезірек бейімделуге тырысу туралы ойлаймын.

Аспанға, оның төрінде қалықтап жүзген бұлттарға қарап жатып, маған кенет, осы менің үстімде жүзіп бара жатқан бұлт — біздің жақтардан-ау, ол жоғарыдан сонау алты қырдың арғы жағындағы біздің үйді, менің ата-анамды, әжемді, бауырларымды, Ақ Жайықты, біздің мектепті, ал олар болса осы қазір менің үстімде қалқыған мына бұлтты көрді-ау деген ой келді...

Сол сәтте менің жүрегім сағыныштан шымырлап кетті.

Мен аспанға қанша ұзақ қарап үңіле түскен сайын — ол соншалықты жақындай түсіп, тіпті, қол созым жерге кеп тақала төніп тұрғандай, ал мен өзім осынау түнсіз көгілдір аспанға кіріп, араласып, сіңіп кеткендей күйге ендім. Осы арада мені тағы бір ой түйреп өтті.

Ол осы қазіргі жағдайымдағы ең қорқыныштысы, менің бұл жерде болуымның қанша мерзімге созылатынын білмеуім еді — бұл соншалықты белгісіз де түсініксіз нәрсе болатын — себебі мерзімнің созылуы туралы белгінің анықталу ретін мен білмейтінмін — міне, осының бәрі үнемі мені іштей толғандырып, жанымға маза бермей, азапқа салатын.

Мен жанарымды жұмған күйі, осылай жатуымды жалғастырып, ойымды басқа бірдеңелерге бөліп, жинақтауға тырысып-ақ көрдім. Одан ештеңе шықпады. Бірақ көзімді ашып алуым сол екен, ақиқат шындық мені, осы жердегі ерекше бір ғажап табиғат көрінісі боп, өзгелердің бәрін екінші кезекке ысырып тастап, сол сәтте дәл қазіргі болмысқа алып келді...

Мен, өзім үшін мүлде жаңа әлем, өзім тұңғыш рет көріп тұрған осынау ортаға, асқан ықыласпен, көз алмастан ұзақ қарадым.

Ауа естен тандыратарлықтай саф таза да қоңыр салқын еді. Ал, жерден шырша мен қарағайдың былтырғы жапырақтарының және бұтақтары мен жаңғақтарының қышқыл тарта бастаған исі жұпар шашып, төңіректі хош иіске толтырып тұрған.

Мен іргесіндегі құмырсқаның илеуіне қалқа болған кәрі қарағайдың жанында құмырсқалардың ұзақ қыстан кейінгі тынымсыз тірліктеріне қарап жатып, кенет, сонау беймәлім алыстағы, оған қашан баратынымыз әлі белгісіз, бейне түс тәрізді басқа өміріміздегі өзіміздің құмырсқалардан айнымаған тіршілігіміз туралы бір түрлі ойға келдім.

Осылардың бәрін ойға алған сәтте де мен тек бір-ақ нәрсені — не болса да, сонау алыстағы біздің үйде бәрі аман-сау болуын тіледім.

Бұл менің сол сәттегі ең басты арнамым және жаратушыдан тілер жалғыз тілегім болатын, сондықтан үйге жазған әр хатымды бастарда, ешкімді қалдырмастан, ойша бөрімен сөйлесіп, барша ағайын мен көршіні, тіпті, мысық Мерси мен төбет Полканды да тастамай есімдерін тізіп шығатынымын.

Содан да болар, менің хатым тек есімдердің тізбесі боп шығатын, бірақ бұл мен үшін өт маңызды болатын — мен оларды осылай ғана қорғап және міндетті түрде олармен тезірек көрісе аламын — деп есептейтінмін.

Олардың бәрі маған баға жетпес қымбат жандар ғой және олар менің ең басты байлығым мен мақтанышым да, олар туралы ойлай отырып өзімді әрдайым сенімді әрі мықтырақ сезінемін.

Кенет, мен мүлде байсалды қалыпта, бұл жердегінің бәрі мені жалықтырғандай шақта үйге ораламын, тіпті, кім не ойлап, не айтса да сол мерзімді өзім белгілей аламын деген тұжырымға келдім.

Неге десеніз бір кездерде дүниеге келіп, өмір сүрген сол әлем мен үшін өте қымбат-тұғын...

Мен мүлдем жалғыз елім.

Мынау әлемдегі барлық нәрселерге ұқсайтынмын.

Мен үнсіз ғана айнала қоршаған әлемге асқан ықыласпен ұзақ қарадым.

Әйтсе де болған оқиғаның алдына шыкпай — акырын күтпек боп шештім...

1969 жылдың мамыр айы өтіп жатқанда, бұл жай Көкшетау облысының “Бурабай” санаториясында болған, мен онда он бір жаста едім. Кез келген өзгерістерге дайын болсам да, күтпеген жерден, өз басыма тап болған осынау сынаққа мен өзімнің төтеп беріп, шыдай аларыма бек сенімді едім.

Себебі, менің үйге қайтқым келді.

30.05.1993 ж. Мюнхен қаласы Телеарнадан Фрэнк Синатра туралы фильм көрсетіліп жатыр. Әсем де сезімге толы әуен ойнап тұр. Мен сонау алыста қалған жан жарымды, балаларымды ойлап отырмын. Біз екеуіміздің алғашқы кездесуіміз, қалай қосылып және қалайша тағдыры бір арнаға тоғысқан жандар болғанымыз туралы еске түсірдім...

“Жадымның тербетіліп толқынында...”

1985 жылғы көктемнің басы.

Ел өзгерістерді күту үстінде.

Кремльдегі биліктің ауысуы, сол кезде көктемнің тууымен сәйкес келді, әрі бұның өзі — жақсылықтың нышаны болар деп сендік.

Шындығында, сәуірде жылы жел есіп, біздің өмірімізде оң өзгерістерге деген үміт оянды.

Басқа сөзбен айтар болсақ, көктем болатын және баршамыз да тек жақсылыққа сенгіміз келді.

Алайда, менің бұл әңгімем қайта құру туралы емес, ол махаббат, өзім туралы болмақ.

Ол кезде мен толық кемеліме келген жаста болатынмын — яғни мен 27 жасқа толдым.

Көктемгі жанарулар үнемі өзімен бірге өмірлік және жастықтың мол қуат күшін ілестіре жүретіні белгілі. Бірақ та сол кез бәрі қалыптағыдан сәл өзгешелеу болған еді. Тіршілік

қуаныштарының сезімі, мерекелік, салтанаттық және өтіп жатқандардың қайталанбастылығы басым еді. Менімен және айналамдағылармен өтіп жатқандардың. Тіпті біздің осынау шағын әрі қонымсыз ерсілеу қалашығымыздағы ауаның өзінде өзгеше бір нәрсе қалықтайды. Сырттай мен сол әдеттегідей едім. Бірақ іштей менің жан дүнием мүлде бөлек, бөтен әлемде өмір сүріп жатқандай боп, мен көтеріңкі сезімде әрі кездесуді күтіп жүргенмін.

Көп кешікпей ол да жүзеге асты. Сол сәуірдің жиырма-сыншы жұлдызында. Ол күнделікті жұмыс күндерінің бірі болатын, сол баяғыша мен төртінші қабаттағы өз бөлmemде отырғанмын.

Кенет мен айналамдағы бір үрейлі, әрі ерекше тыныштыққа назар аудардым. Неге екені белгісіз менің маңайымда қызметтестерім де, келушілер де жоқ болатын. Ешкім де жоқ.

Еш мақсатсыз, ештеңені ойламастан, бірінші қабатқа түстім. Айналамның бәрі тыныштыққа оранғандай немесе ол кезде солай боп көрінді ме, бір нәрсеге бола төмендегі бос бөлмелердің біріне кірдім, содан соң бейне керек уақытты күтіп тұрғандай, есікті ашып, оны көрдім.

Менің жанымнан тез-тез басып тысқа шығатын есік аузына қарай сүйкімді әрі сұңғақ бойлы қыз өтті. Мен бейне түс көріп жатқандай, аяқтарым өзімен өзі оның ізімен ілесіп жүріп кетті. Терезе алдына барып тоқтап, мен үнсіз, ұзақ қарап тұрып, күздік пальто киіп, тас жолдың үстін өзінің нәзік те, жеп-жеңіл аяқтарына киген өкшелі туфлейлерімен тықылдатып кетіп бара жатқан оны көзіммен ұзатып салдым. Ол автобуска отырып, кетіп қалды. Мен өзгеше бір сезімді бастан кештім, терезе алдында тұра бердім. Мен, тіпті, оның бетін де көріп үлгерген жоқпын, бірақ оны көптен білетін тәріздімін. Осының барлығы тек бірнеше сәттерге ғана созылды және мен қанша тырыссам да оның бет-әлпетін есіме түсіріп әрі елестете алмадым. Тек кеудемде ыстық та мейірімді сезім ғана ұялап қалды. Сосын оның сымбатты мүсіні мен тәкаппар да асқақ келбеті қалды.

Үлкен ғимарат ішіндегі тыныштыққа батып барлық айналадағы қоршағандардың да мәні мен мағынасы жоғалды. Мен үшін барлық жаратылыс атаулының маңызы тек осынау белгісіз бойжеткеннің бейнесіне кеп тірелгендей болды...

Осылай бірнеше күндер өтті...

Мамыр мерекелері де жақындады. Менің жадымда баяғыша оның елес бейнесі. Бірақ менің жан дүниемнен шығып жатқан Мейірім, оны қыздыра түсіп, - дәл осы күндері, ештеңеге қарамастан мен оны тағы көріп және міндетті түрде танитыныма еш күмәнім жоқ еді.

Бұл сондай ғажап нәрсе болды, - қалайша бейне өңінде емес түсінде көргендей бет-әлпетін ешқашан көрмеген адамды тек сезім арқылы ғана тануға болады.

Бірақ менің жүрегім өте сабырлы еді. Бейне өзі оны анық сезіп, қатесіз танып, қайда екенін таба алатындай еді.

Мамыр айының алғашқы күні, құлды бір қыркүйектің күндері тәрізді — біздің қаламыздағы осы жылғы ең үздік күндер болатын.

Жел де, шаң да, жаңбыр да жоқ, яғни лас та жоқ. Маса әлі шықпаған, қапырық пен төбенді тесіп өтердей шақырайған ыссылықтар — бәрі де әлі алда болатын.

Сонда, 1 — мамыр күні таң қоңыржай әрі ашық болып, алаң үстіне күн шыққан кезде айнала жылынып, шуаққа бөленген. Жайықтан таңғы самал есіп, аспан әлдебір-көгілдір түске еніп, өмірдің өзі сияқты шексіз де шетсіз боп тұрған.

Қарсы алдымдағы адамдар тобына қарап тұрып, мен бірден оны көрдім. Сол сәтте мен оны осынышама тез тауып алғаныма еш таңданған жоқпын.

Иә, бұл дәл соның өзі болатын.

Тек қазір оның үстіне күңгірт-қоңырқай түсті, жүннен тоқылған көйлек болатын, ол оның сымбатты денесінің әрбір мысқалына шейін дараланып, сұлу мүсінін айқындап тұрған еді.

Айналамда адамдар бірденелерді өңгімелеп жатыр. Мен болсам дүниелегінің бәрін мүлде ұмытып, ештеңені естіп, ештеңені көрген жоқпын, есіл-дертім тек сол ғана болды. Тіпті айналамды қоршағандардың барлығы тыныштыққа еніп кетіп, тек ешқандай мәнге ие бола алмайтын бейнелер ғана қалғандай сезім пайда болды...

Менің барлық назарым тек соған ғана ауды.

Мен оны тұнғыш рет анық көрдім. Және оның таза да уыздай аппақ жүзіне, мейірім тұнған кара көздеріне және келісті келген шиелері еріндеріне, ұзын кара шаштарына, үп еткен майда желдің өзіне майыса түскен, нәзік те, жіңішке беліне зер сала қарай бастадым...

Сол сәтте ол біреуге карап күлімсіреп қалды, ал менің жүрегім күйзелістен тоқтап қалғандай болды — не деген ғажап сұлу күлкі. Ол мүлде басқа түрге еніп кеткен. Бейне күн одан сайын жарқырай түскендей — осы бір сүйкімді қыз төңірекке осыншама мол мейірімнің сәулесін шашқандай боп көрінді...

Мен оған одан өткен таңданыспен қарадым және маған кенет тағы да мен оны, тіпті, бұрыннан бері білетініндей боп көрінді. Және маған осынау көздері, еріні, күлкісі, денесінің түсі мен шаштары таныстай. Маған, тіпті, мен оның мүлде аржақ-бержағын түгел көретіндей боп білінді. Және мен оны бір кездері құшақтап, осынау нәзік ернінен, көзінен сүйген тәріздендім.

Ал егер олай болмаған болса — онда міндетті түрде сөйтемін...

Осы кезде біздің көздеріміз бір сәтке түйісіп қалды — ол бұған ешқандай да мән берген жоқ. Содан кейін, мен жаққа тағы бір рет таңырқай қарап, бейне бірденеге жымып күліп қана, шеруге шыққан көпшіліктің арасына сіңіп жоқ болды.

Осы бірнеше минуттар мен үшін тұтас бір бітпестей ұзақ боп көрінді.

Айналам сол баяғына. Мен енді біреулермен бірденелер туралы сөйлесіп тұрдым. Бірақ ештеңені де естіместен ол туралы ойлай бердім.

Иә, мен оны көрдім. Енді мен түпкілікті сенімді едім, мен оны мәңгілікке таптым. Бәрі де белгілі әрі мағыналы түрде шешіліп қойылғандай боп көрінді.

Тек мейірім мен жеңіл мұң ғана менің жанымды аялап, ал жүрегім әлі де онымен болған кездесуден әсерленіп тұрды. Ол туралы ойлауды жалғастырып тұрып, мен кенет таңқаларлық тамаша бір пікірге келдім. Күтпеген жерден басыма осыдан он жыл бұрынғы күй табақтағы Д.Тухмановтың “Жадымның тербетіліп толқынында” атты мейірімге толы әні келді, онда алтын түстес денелі, жіңішке биік өкшелі, жібектей күлгін шашты, сәби күлкілі, жеңіл де сымбатты, қант қамысының сабағындай жайқалған муллат қыз туралы айтылған еді, ол оның жадысының толқынында тербеле жүзіп, сол толқында бірде жоғалып кетіп, бірде қайта көрінетін...

Менің бейтаныс қызымның бейнесі еріксіз сол бір мейірімді әндегі қыздың бейнесімен үндесіп кеткендей болды — ол да аздап қара торы, қамыстай тіп-тік, уыздай жас әрі жеп-жеңіл, сәби еріндеріне үйірле қалған бейкүно күлкілі жан еді. Жаңа

ғана бүршік жарған, әлі ешкімнің алақаны тиіп көрмен гүл тәрізді еді. Ол ...

Үйге келген бойда мен қолыма Куба акыны, сол әннің сөзін жазған автор Николас Гильеннің таңдамалы шығармалар жинағын алып, ескі бүктемелер арқылы іздегенімді тез таптым – “Естеліктер теңізімен” өлені еді.

*Бұл өзі қашан,
Өткенге сірә негіз бе?
Болған ба өзі түсім бе әлде,
Өңім бе?
Жүземін талмай мен ұзақ,
Естеліктерім қалған теңізде.
Ырғалып басып,
Тербеліп өтті түсымнан.
Сезімнің отын жүректе жағып,
лаулатқан.
Арманның құсы,
Мулатқыз ару, ақ маңдай.
Қараймын оған аулақтан.
Шашына жібек байлаған,
Толқынды көйлек, -
Үстінде от боп ойнаған.
Қыз көктем болып аттанды,
Қуанышымды бірге тойлаған...*

Әрине, мен мұның тек БАСТАМА ғана екенін түсіндім. Сұрақ көп болатын, бірақ ешқандай күмән жоқ еді. Мен тағдырыма сендім, өзімнің сезімім мен ішкі рухыма, менің әжем айтқандай адами жан дүниеме сендім.

Өткеннің бәрін жіпке тізбей-ақ қояйын. Әйтеуір акыр аяғында біз екеуміздің алғашқы кездесуіміз жүзеге асты, сонымен қоса айта кетейін менің онымен танысуға деген еріксіздеу үш талпынысым сәтсіз аяқталды.

Ғажап, бұған шейін мен оны осы қаладан бір де бір рет көрген жоқпын, енді – уақыт өткен сайын жағдайлар бізді кездестіре берді – тағы бірде алаңда, одан соң Жайық жағасында, енді бірде жеңіс күні мерекесінде, мәңгілік алау жанында.

Дәл осы күні ол маған тұңғыш рет назар аударды. Бұл енді сол күннің ең басты оқиғасы еді. Әлі күнге дейін менің

санамда сол бір үлкен кара көздердің ықыласты карасы сак-
талып калған...

Осынау күтпеген кездесулердің бәрі де менің –
сәтсіздіктеріммен аяқталса да, мен үмітімді үзген жоқпын
– “Мұнды әрі жабыраңқы болғанмен, мен өзімнің іздеуімді
жалғастыра бердім” – абырой болғанда біздің қалашығы-
мыз шағын, соның өзі оның жұмыс орнын іздеп табу маған
көп қиындық әкелген жоқ. Бірақ менің кезекті әрекеттерім
сәтсіздіктермен аяқталуына карамастан, менің толық
сезінгенім сол – сен қозғала бастағаны еді. Оның үстіне
мен ендігі оның атын біліп алдым – Әмина. Бұған дейін
мен бұл есімді бірнеше рет естіп жүрсем де ол енді, тіпті,
өзгеше боп естілді. Онда бір қалыптан тыс, әлемі, құпия
әрі өзіне тартып тұратын белгісіз күш болатын. Сонымен
бірге – қолжетпестей ...

Менің барлық ойларым ол туралы болып кетті.

Мерекелер де аяқталды.

Бірақ мен келесі жаппай шеруді күтпестен, тура іздеу
жұмыстарыма кірісіп кеттім. Барлық мәдениет ошақтарын
актарып шықтым.

Олар біздің қаламызда көп емес, бірақ та бар.

Әйтеуір кітапханалардың бірінен – оны таптым.

Біздің соңғы кездесуімізге бар болғаны бірнеше күндер
ғана өткенмен ол одан сайын құлпыра түскендей – таби-
ғат, көктем мен жастық өз ісін толық атқарған еді.

Біз – сөйлестік...

Мен жұмыстан кейін кездесетінімізге сендім әрі сенген
жоқпын. Және біз шынында дәл сол күні кешке кездестік.

Біздің кездесуіміз күн сайынға жалғасты. Мен онсыз бір
күнде тұра алмастай халге жеттім. Танертең де, күндіз де
оның жұмысына телефон шалам, ал, кешке кез келген ауа
райына карамастан онымен кездесу үшін көпірден өтіп
жүгіремін...

Демімді ішіме тартып, мен оған ұзақ қарап, үнсіз тындай-
мын, мен ол үшін бәрін де істеуге даяр едім.

Түннің бір уағына дейін, таң атқанша, біз қоштаса ал-
майтын едік.

Осылай – еш үзіліссіз әрбір күні, әрбір кеште. Бізге бір-
бірімізді көптен біліп және әуелден сүйетіндей боп көрінетін,
тек түсінбейтініміз – бұған дейін қалай өмір сүргенімізге қай-
ран қалып отырушы ек.

Оның бір күлкісінің өзі канша мейірім мен жылылық сыйлайды — егер қиын мәселелер болса да ол күлсе болды бәрі де сол сәтте-ақ жоқ болып кететін.

Мен ешқашанда осылай бір-біріміздің өмірімізге тез әрі емін еркін еніп кететінімізге үміттеніп те көрген жоқ едім.

Біздің алғашқы кездесуімізден нақ бір ай өткен соң біз ЗАГС-ке өз арызымызды апарып тапсырдық.

Оның алдына біздер ата-аналарымыздың алдынан өтіп, өз ниетімізді білдірдік. Көрініске қарағанда бәрі де біздің бет-жүзімізде жазылулы тұрған болуы керек, олар өте ақылды жандар, бәрін де көріп, біліп отырып, мүлде ештеңе де сұрамастан тек бақыт қана тіледі. Осы минуттар өзінің қайталанбастығымен де сөзбен айтып жеткізе алмастай құндылықтарға ие еді.

Үлкен махаббат пен мейірімділікпен, мұң мен бақытпен, асқақ та сол қобалжи тұрып біздер — жаңа өмірге аяқ бастық...

Әркімнің өмірінде өз кезеңдері болады, ол бейне тәтті түс тәрізді әлсін-әлсін есіңе түседі. Оны еске ала отырып басында оның өтіп кеткеніне өкінесің, содан кейін оның әйтеуір сенің өмірінде болғанына риза боласың.

Біздің тарихымызда көптеген танқаларлық та қызықты жағдайлар көп болды, бірақ та біз оған еш көңіл аударған жоқпыз, солай болуы тиіс нәрселер деп қабылддық.

Кейде осынау бүкіл әлем біздің бір-бірімізді тауып алуымызға көмек бергендей боп көрінеді. Бұл салыстырмалы түрде алсан ендігі әлдеқашан болған, бірақ бәрі бейне бір күні кешегідей. Әрбір бөлшектеріне дейін суретке түсіріліп алынғандай ап-айқын.

Ол бір кезде бастан кешкен сезімдер тәрізді.

Міне, 1985 жылғы 17 тамыз да келіп жетті, біздің үйлену тойымыздың күні.

Біз — енді — мәңгі біргеміз.

Енді барлық махаббатымыз бен ең жарық та жарқын сезімдерімізді біздің балаларымыздың бойына сіңіреміз. Олардың өмірлеріне бұнын бәрі өз көмегін тигізеріне біз үміттенеміз әрі толық сенеміз.

Біздің бұған сенгіміз келеді.

Шілде 1993 жыл. Мюнхен.

Түнгі ысқырық

Елуінші жылдардың аяғы — алпысыншы жылдардың басы. Қазақстанның батысындағы Гурьев облысы, Құлсары кенті.

Жартылай шөлейт дала, құлазыған құрғақ климат, шаңы бетіне шыққан тақыр жер. Шөп дегенде әр жерде бір көрініп жатқан жантақтар мен сексеуілдер ғана. Жыл бойы бір толастамайтын жазда — құм аралас аңызак ыстық, қыста — өңменіннен өтетін ызғырық суық жел. Республикамыздың негізгі мұнайлы өлкесінің аудан орталығы. Саз балшық пен саманнан салынған лас, сұрықсыз өңкей сұр үйлер.

Ауалары сексеуіл мен қамыс араластырып тоқылған шарбақпен қоршалған. Жоқшылық пен жұпынылық. Тек өте жақын уақытта болатын баршамызға тиесілі жарқын болашақтың нышанындай саз балшықтан соққан тамдар арасында еңсесін биік көтеріп, колонналары мен мұнда-лап, аудандық партия комитетінің екі қабатты ғимараты ғана ерекшеленіп тұр. Осынша келей тірлікке қарамастан әр үйдің шаруашылығында, ауласында өз малы — қойы мен сиыры, жылқысы мен түйесі болатын.

Әркім өз отбасын өзі асырауға тырысып бағатын. Алай-да, бұл дұрыс емес. Кремльдегі біздің көсемдеріміз социалистік мемлекет өз халқын өзі асырап күнделіре алады деп тұжырым жасады.

Үйілі-үйді аралап санақшылар шығады, мал мен құстың санағын алып нені, қанша ұстау керектігін анықтап береді.

Мал ұстау тиімсіз, ескірген әдет ретінде қарастырылып, заңға қайшы болып шықты. Сөйтіп кеңес халқы ашкүрсак тірлік кешулерін одан әрі жалғастыра берді.

Басқаша — мүлдем болмайды да. Халық жауы болуды енді ешкім қаламайтын еді. Осылай ауалар қаңырап бос қалды. Бұрынғы төрт түлік орнына енді ең далада жел ғана қыдыратын болды.

Кент шетіндегі осындай үйлердің біріне жаңа оқу жылының басында, қаладан жас мұғалім келіп орналасты.

Қонақ үй деген ол кезде атымен жоқ, ал жатақханада бөріне бірдей орын жетісе бермейтін. Қазақ отбасы мұғалімді қонақ-жайлылықпен қарсы алды, алайда, оның келуі, әрине, тағы бір ортақ міндет жүктеген еді. Бірақ ол кездің талабында бұл туралы әңгіме етуге болмайтын. Оның үстіне мұғалім ең қадірменді де қоғамға қажетті адам, ал, біреулер үшін ол білімділік пен жауапкершіліктің, жаңа өркеннеттің жаршы-

сындай болып көрінетін. Ол барактік түрдегі мектептердің бірінен одістемелік сынақтан өтті. Біртіндеп жергілікті әдет-ғұрыптарға бейімделе бастады. Зор қызығушылықпен жұмыс жасап, өмір сүрді. Себебі, ол кездің әрбір адамның ішкі жан дүниесінде Сенім мен Үміт болатын.

Ал жаңа ғана институт бітірген жастың құштарлығы ол өз алдына бір дүние. Таңдап алынған өмір жолының дұрыстығына деген Сенім, бәрінің қайырымен басталып, барша істерінің тамаша жүріп, қоғам өмірінің өркендей беретініне деген зор үміт алға жетелейтін.

Көп кешікпей қоңыр күз де келіп жетті. Күн қысқарып, кеш ерте түсіп, түн ұзарды. Осындай көзге түртсе көргісіз, айсыз, жұлдызсыз тас қараңғы түнде оны әлде кімнің ысқырығы оятып жіберді.

Жәймендеп тұрып терезеге карап еді, - ешкім жоқ. Үй иелері күндегідей шырт ұйқыда жатыр.

Сүйектен өтетіндей өткір де ащы ысқырық тағы да қайтalandy.

Әдеттен тыс түсініксіз ұлу сәл-пәл тынши қалып, кенет қайта құбылып гүлей түседі. Бұл ысқырық осылай ұзақ түн таң атқанға шейін созылды. Осы шырғалаң түнде оның ойына нелер келіп, нелер кетпеді дерсін!..

Күндіз, күні бойы жұмыста еш құлықсыз өз ойымен өзі болып, қайта-қайта оқушыларға, көршілерге күдікпен көз салып кешке жақын үйге қайтты. Бірақ келесі бірнеше күндер тып-тыныш өтті. Ол енді болған жағдайды ұмыта да бастаған болатын.

Алайда, біраз уақыт салып бәрі қайта басталды. Енді оған белгісіз біреу тың күшпен құлшына түсіп, түні бойы таң атқанша ысқырып тұрғандай болып көрінді.

Бұл туралы ол үй иелеріне тағы да айтпай тұра тұруға бекінді. бірақ түн ортасында тысқа нығуға тағы тәуекел ете алмады. оған себеп кент тұрғындарының ауыл шетіне қанғыған аш қасқырлар келіп жүреді — екен деген әңгімелері еді. Қайткенде де бір шешім табуға тиіс. Мүғалім бәрін өзі анықтауға бел байлады.

Келесі түнді ол енді өзі күтті. Қашаннан бері барлық тыныштығы мен түн ұйқысынан айырған сол бір қырсық шапқан. жан түршігерлік ерсі ысқырықты өзі күтті.

Міне. бәрі де әдеттегідей қайта басталды. Мүқият тыңдай отырып, кенет ол бұл адам емес екенін түсінді. Бірақ сонда бұл кім?.. Ең қызығы, ысқырықты ол неге екені белгісіз

тек түнде ғана естейтіні. Ал, мүмкін, күнліз бұған еш мән берілмейтін, шығар. Түн ішінде ең қарапайым нәрсенің өзі басқаша бояу мен мәнге ие болады емес пе...

Мектептен келген соң, ол бірден ауланы шарлай бастады.

Қамыс пен сексеуілден тоқылған аласа шарбақты мұкият қарай отырып ол ағаштан жасалған ысқырғышты тез тауып алды, бір кездері онымен даладағы малды ысқырып шақыру үшін пайдаланған болуы мүмкін.

Ысқырғыш қамыстар арасына аздап қыстырылып қалған және жел тұрған уақытта өз тұрған күйін өзгерте алатындай жағдайда екен.

Міне, мәселенің мәні қайда жатқан!..

Балалардың бірі ұмыт қалдырған ол, тіпті, майда лепті, баяу желдің өзінде, оның бағытына қарай бейімделіп алып ысқырық шығарып тұрған.

Шын мәнінде тыңдаған жанды еріксіз үрейлендіретін, түн сайын бейсауат ысқырығымен өзін өзгелерге мәлім қылып, бір кездері ешкімге керексіз болып ұмыт қалған бақатшылардың мына ысқырғышы секілді.

Кейде өзіне сөзбен айтып жеткізе алмайтындай еріксіз құштар ететін осындай жағдайлар аракідік болып тұрады...

17 қараша 1993 жыл, Мюнхен қаласы.

Нимфенбургер каналында

Токсан үшінші жылдың қараша айы. Мюнхен қаласы.

Нимфенбург Сарайы, бавариялық герцогтар мен корольдардың көне резиденциясы. Сарайдың таңқаларлығы сол, оның оң жағы мен сол жағының құрылысы тура бір-бірін айнадан көргендей боп қайталаған. Оң жағы не - сол жағы не бөрібір.

Ал, ортасында — аттас канал тұр. Ол аспалы әсем көпірмен екі жерден бөлінген, көпірдің бір жақ басында, үлкен құлама су, екінші жағында — күрке мен онда мелшиіп тұрған скульптуралық бұғы бар.

Тез қатып, әрі қалың мұз басып үлгерген канал үсті адамдарға толы. Жастар, ересектер, карттар да және әрине, балалар, тіпті, мүлде кішкентайлар да жүр — күртке, пальто, джинси, арнайы спорттық киім үлгілерін киіп алған. Бар-

лығы да -- көңілді, шалқыған күлкілер естіледі. Бәрі де әдеттегіше. Мүз сырғанақтың үстіндегідей.

Осынау жалпыға ортақ мейрамға қарап отырып, маған кенет ой келді, осының бәрі бейне бір бір кездері болған тәрізді өрі осында әйтсе де бірнәрсе жетінкіремей-ақ тұрған сияқты болып көрінді де тұрды. Ойлана, ойлана келе, мен кенет анық таптым, мүмкін есіме түсірдім...

...Саябақтағы жартылай дөңес қалқада үрмелі оркестр ойнап жатыр. "Манчжурия биіктерінде", одан соң -- "Солдат вальсі".

Мүз сырғанағында адам онша көп емес, жас жұптар бір-бірінің қолдарынан ұстаған күйі, бейне жүзіп жүргендей боп, жәймен сырғанап жүр. Ал жасы ұлғайып қалған адамдар сырғанақ жанындағы қар басқан жол жиегінде тұрып, олардың қимылдарын сүйсіне тамашалап қарап қалған.

...Осы кезде, бейне біреу телевидениенің арнасын әдейі ауыстырып жібергендей боп, есіме тас қараңғы, жалғыз жұлдызсыз түн, Жайық және өткір де -- тез, әуен -- "Қаладағы мүз үстінде серуендеген адамдар..."

Мүз сырғанағы -- биік, қисық ағаштардан салынған дуал, екі бұрышында желмен шайқалақтап тұрған шамдар, ал дәл ортада -- дауыс күшейткіші, немесе "қоңырау". Басқа -- ешкім жоқ.

Тек мен жалғыз, он екі жасар жас өспірім, ендігі мүлде жасаурап суық пен желден қалтырай бастағанымға қарамас-тан, қараңғыда, сүрініп-қабынып, тегіс емес мүз үстінде сырғанақ теуіп жүрмін. Сөйтіп жүріп мен, "Әр қалтарыста кезіп жүрген жазды" көз алдыма елестетемін...

... Үш апта өтіп кетті.

Бүгін таңертең, ендігі желтоқсан айында Вайнах-Фест қарсаңында яғни Рождество мейрамы, күндегідей сексен үшінші автобус ішінде Нимфенбургер -- каналы жанынан өтіп бара жатып, мен кенет, ондағы тап-таза су ішінде (!) маңғазда-на жүзіп жүрген қос ақжұды көрдім...

17 желтоқсан. 1993ж. Мюнхен қаласы.

ЖАУЫН

“Бәрі де толассыз толқынға айналды.”

Ибн-аль-Асир.

Жауын – сіркіреп.

Жаймен.

Жабыраңқы күйде.

Әдетінше – бітпес мұңға батып жауып тұрды.

Бірақ содан кейін шаршап мүмкін сіркіреуден мезі болып, кенет ол ерекше бір күш - қуатпен құйып бергені соншалық, бейне біреу тезірек осы төгілгісі кеп тұрғанның бәрін төгіп жіберіп, мына сұрқай да ластана ери бастаған қарлы жерді, көмескілене көрінген құрылыстарды, сирек ағаштарды және солардың айналасында жүгіріп жүрген кішкентай ғана, аш әрі кедей адамдарды тазартып алғысы келгендей, аспан тығынын әдейі ашып жібергендей болды.

Және сол адамдардың бірі, ендігі малмандай су болып қалтыраған күйі, осы табиғаттың ағыл-тегіл ақтарылуын күтуге шешім қабылдағандай, жалғыз тұрған үйдің подъезіне кеп тығылды.

Жауын және оның қуатты құюы, подъездің сынған терезелерін төмпештей соққылап, бейне біреуге бірденені айтқысы келгендей немесе дәлелдегісі келгендей, содан соң оның сын естімегеніне мазалана ашынғандықтан сел боп аққандай жанбыр суы тура көп қабатты үйдің жер төлесіне төгіліп, оны бір нәрсеге жазықты болған соң сазайын бергендей тездетіп толтырып, осы аянышты құрылыстың негізін жуып, су ағысымен бұза бастады.

Шылқып қалған киімдерін сілкілеп, сыз бен суықтан бүрісіп, бөтен үйдің подъезінде беймәлім қаланың және елдің, мүлде бөтен әрі түсініксіз әлемнің ішінде тұрып, қыс та емес, көктем де емес мезгілде басынан аяғына шейін малмандай су болған ол — ойланып кетті...

Әлде көзге елестеді ме, әлде шынымен де солай ма, әйтеуір, кенет оған, ол қайтадан сондай тыныш та шуақты әрі қайырымды қалаға, өзіне сондай таныс көшелерге, бауларға, алаңдарға тап болғандай, сол баяғыдай Сендлингер – Тор метросынан шығып, жоғары Зонненштрассе мен Штахуска дейін жүріп, сол жерде бұрқақтың жанында отырып содан

соң ақырында бейне бір кездерде өзі өмір сүргендей болған, сол бір қорқынышты да шым-шытырық әлем туралы ойлардан толық құтылып шулы да көңілі думан құрып жүрген туристер мен бірге Карл қакпасынан өтіп, асықпай Мариенплацқа бағыт алды.

Сол уақытта жертөледегі су деңгейі әр минут сайын көтеріліп, барлық тесіктермен кез-келген бос кеңістіктерді тез толтыра басында төмен ағып жатқан су енді тоқталып, одан әрі подъезді толтыра бастады.

Жауын — толастаған жоқ.

Одан да зор күшпен долылана қуатты жауған нөсер адамдардың сұрқай мекенін камшылап және ендігі оны анық тас-талқан етіп құлатқысы келгендей, тіпті, тура мағынасында, жер бетінен жоқ қылып жібергісі келгендей төгіп тұрды.

Барлық осы — қуатты су тасқынында, сұрқай дымкылсыз да, қисынсыз төрт бұрышты құрылыстарда және адамдардың жым-жырт үнсіздігінде қатерлі бір нәрсе бар еді.

Ал Мариенплацта баяғыша — жайлы әрі шадыман еді. Күле сөйлесіп, серуендеп жүргендер, метро аузындағы Хугендубел, Кауф-хофа дүкендерінің сөрелеріне үймелеп, жанаарған — ескі Ратхаусқа готикалық ратуша орынға көз жіберіп ондағы бавариялықтардың қатып қалған ойыншық мүсіндерін тамашалап жүр.

Бейқам жастар сол мандағы бұрқақтың және төбелердің жанында отырып, қолы бастықтан бірдеңелер туралы өз-өздері айтысып отыр.

Бәрі тыныштық құшағына тербеліп, төңіректі ұйқымендепті.

Ал, мұнда табиғатта не болып жатқаны белгісіз — бұл жаңбыр ма әлде шынында сонау жоғарыда қорқынышты бірдеңе болып жатыр ма — тек жалғыз, құдды бұрқанудың шегіне жеткендай боп, тұтастай төмен қарай төгілген су көшкіні.

Және су тасқынымен бірге, жертөледен ондаған жылдар бойы жиналып қалған ескі-нұсқалар қалқып шыға бастады, бұл жай ғана тастанды жер мен қарапайым қоқыстар үйіндісі болып шықты.

Ол енді асықпай және салқынқандылықпен, біртүрлі парықсыздыққа душар болғандай өтіп жатқанның бәрін бақылап тұрды.

Оның тек еш түсіне алмағаны немесе есіне түсіре алмағаны ол қалайша бұл жерге тап болды және не үшін?...

Осының бәрі шын болып жатыр ма, әлде шытырман түсі ме және шындығында бұл не өзі лас судың тасқыны ма немесе шуақты, тыныш алаң ба?...

Бұрқақтың жанына торғайлар ұшып келіп, бастары мен тұмсықтарын тез де жылдам қозғалтып су іше бастады.

Торғайлар — дәл сол барлық жерлердегідей — сұр және қозғалғыш, үркек әрі шапшаң.

Су толассыз төгіліп, осынау қалашықты толтыра батыра бастады, бірақ бұл ешкімге әсер етіп, ешбіреуді мазаламады, ешқандай да қозғалыс — байбалам мен қашу болған жоқ, тек осынау барлық жалпыға бірдей үнсіздік пен парықсыздықтың сыртында біртүрлі қорқынышты, тесіп өтетіндей душар болушылық желі есіп тұрды.

Көрініске қарағанда бұл жерде баяғыда — ақ бәріне бойлары үйреніп және бәріне көндіккен төрізді — теңіздің көтерілуіне де, жолсыздыққа да, тіпті, жарты жылға шейін созылатын қысқа да, енді міне осынау су тасқынына да...

Бұрқақтан атқылаған майда су ағысының шуылы аракідік қасынан аса бір сақтықпен өтіп жатқан, бірақ ешкім де оған көңіл аудармаған, туристік автобустардың, полицейлік көліктердің дауысынан басылып қалады.

Күтпеген жерден Маркенплац қозғалысқа ене бастады, шаттанған көтеріңкі үндер тарап және мыңдаған дүрмек топ өз жүздерін орталық Ратхаус сүмбісіне сазды қадады — онда қоңырау даусы естіліп, көп кешікпей ойыншық мүсіндер өздерінің би қимылдарын бастады. Жер-жерден фотоаппараттардың жарқылдары мен тырсылдары, түсірген видеокамералардың дыбыстары естілді...

Мұндағы жанартау боп атқылаған су әрбір минут сайын қауіпті болып күшейіп — шындығында бұнда жан түршігерлік әрі мүмкін емес бір нәрсе болатын — төңірек біткен түгелдей қараңғы су алаптары мен сұрқай темір бетонды үйлерге толы.

Тек осы жерде ғана ол айналаның бәрін түгелдей түнек басқанына көңіл аударды — төңіректі басқан ымырт барлық шын көрініс пен көзге түсетіннің бәрін байқатпай әрі тез тұмшалап тастады.

Және осы қараңғы қапаста ол тағы да өзі тұрған құрылыс ішін дымқылсыз мүжіп жай түскенін әлде көрді ме, әлде сезінді ме, әйтеуір бір қарағанда қуатты темір бетон боп көрінгенмен, іс жүзінде — сондай сенімсіз әрі уақытша, кәдуілгі суылдаған құм тәрізді бос әрі жұмсақ нәрсе екен.

Сондай бір, қоштасқандай мұңмен, осының бәрін ең соңғы рет көріп тұрғанын сезгендей, ол бәріне сырттан, бейне бір басқа Әлем мен Уақыттан қарағандай боп, нәсер мен судың тұтқынында тұрып, сонау қызу тірлік қайнаған алаң мен бақытты адамдарға мұңдана көз тастады.

Кенет оның санасындағы барлық осы-нақты және нақты еместердің бәрі бір жақтан баса-көктеп енген темірдің шықырлауы мен адамдардың өксіп жылауынан шұғыл үзілу — төменнен шайылып, үстіне түскен салмақтан үй қисая бастады, санаулы секундтар ішінде ауыр блоктар жан-жаққа жылжып-құдды қағаз үйшік тәрізді — осынау жұпыны өркеніет пен бақытсыз тұрғындардың бәрін астына көміп опырыла құлады.

“Ақыры бітті-ау бәрі” — деп қанағаттанғандай болған ең соңғы ой жылт етті де, қас қағым сәт ішінде су тасқынының және темір бетонның, одан соң осынау терең тұңғыық астына тұншыға жоқ болды.

...Таң ата бәрі де аяқталды.

Тек жанбыр әлі жауып тұрды, бірақ енді жеңіл әрі тыныштала сіркірейді, ал күні кешегі бұл жерде болған қаланың орнында, өз орнына мыңдаған жылдардан соң қайта келген, теңіз тербеле шайқалып жатты.

Наурыз. 1994 жыл. Атырау

Бастау. Бұл қалай болған еді...

...Кенет қараңғылық пайда болды.

Қараңғылықты ұғыну сезімі пайда болды. Төніректі қою қараңғылық жапты.

Бірақ та бұл - әлемдегі ең жарық Күн еді. Себебі мен тіршілік ете бастадым және бәрі де осы қараңғылықтың ішінде болатын. Бұл қанша ұзаққа созылғанын білмеймін. Тек бәрі Мәңгілікке тына қалды...

...Күтпеген жерден сәуле көрініп, ақ түсті елестін шеңбері, жолақтары, дақтары пайда болды. Әлем өзгеріп, жарықтана түсті.

Алайда, не себептен екені белгісіз осы сәулелер шошыта бастады, мені үрейлендіргені жаңалықты емес, тыныштықты, қараңғылықты тілеу сезімі еді.

Жаңа елестер пайда бола сап лезде жоқ болып жатты — ендігі осынау мұнардың ішінде біркелкілік жоқ болатын. Солармен бірге Уақыт туралы түсінік те пайда бола бастады. Төніректің бәрі тек ақ пен қара түсті еді...

Мен тек алдыма немесе жоғары жаққа қаралым — бар Әлем менің алдымда тұрған еді. Самғауды сезіну ең басында болмысты ұғынумен бірге пайда болды. Менің санам да осы қараңғылықта ұшып жүрді, ал ақ түстің сәулесі жанған сәтте — мен де солармен бірге ұшып жүрдім, бірақ көбіне мен үшін әлі де қараңғы. алайда ендігі өзім ішінде болған және ол да менімен бірге, бірақ - әзірге уақытша ғана бірге - Әлемге ішкі көзіммен қарап, сырттай бақылап тұрдым...

...Мені ешкім түсінген жоқ, бірақ мен сөйлей алмасам да — бәрін де түсіндім. Маған айтылған сөйлем мен сөздер — мейлі татар, орыс немесе қазақ тілдерінде болғанына қарамастан — бәрі де анық әрі түсінікті еді.

Мен өзім сөйлей алатын уақытты — тағатсыздана ұзақ күттім. Күттім әрі одан қорықтым.

Шынымен мен Барлығы сияқты боламын ба?

Беймәлім бір сезім — ол мақтаныш пен қорқыныш мені күшпен зорға ұстап тұрды және неге Мен күтпеген жерден пайда болдым? Сосын мынау **АЙНАЛАМ ОНДАҒЫЛАР КІМ, НЕ?...**

Бұл Әлем — қайдан?..

Мен өзім — қайданмын?..

Бұның барлығы да менің өзі әлемімнің ішінде болатын.

Содан кейін барып денемнен бастап, басымдағы шашымның түбінен, аяғыма шейін жеткен қорқынышты сезім біртіндеп, уақыт өткен сайын — солай болуы қажет, осы әлем менікі және менің айналамдағының бәрі де — тек мен үшін деген сезімге ауыса бастады.

...Уақытты, болып жатқандардың бәрінің өткінші нәрселер екенін — сезіну пайда болды. Бірақ әлі де уақыттың шамасын түсіну болған жоқ. Қоршағандардың бәрі де бір кездері менің көрген нәрселерім болып елестеді. Келесі өмір кезеңінде не күтіп тұрғанын...

Әрі қарай не болатыны маған белгілі нәрсе тәрізді көрінді.

Егер осылар туралы ойланбасаң — бәрі жеңіл, ал егер қайтадан болмыс пен тірліктің шарасыздығы мен жексұрындығын ойлап кетсең мұздай тер тобеннен төмен қарай тура тесің өтеді.

Үрей сенің барлық санаңды жаулап алады. Тек ойды басқаға аудару ғана алжасудан сақтап қалады...

...Бірде қызуым көтеріліп, мынау дүниеден оқшауланып жатып қалғам, сол кезде менің санамда қайдан екені белгісіз, шамның спиралі тәрізді жылт-жылт еткен "Г" әрпіне ұқсас жарық сәулелер пайда болды. Міне, осы жылт-жылт еткендер менің қыр соңымнан қалмай, санама тыным бермеді, мен — қаштым, бірақ ол белгісіз бір бұрыштан шығып, мөлшерін үстелей көбейтіп, мені қайта қуады. Ішкі дауысым осынау барлық шатасуларды ұғындырып бақты, тіптің БҰЛ өзі тым ұзаққа созылды. Құғын шындығында, мәңгі бітпестей жүріп жатты, өйткені, менің жүрегім мен жүйкем өз шегіне жеткен еді.

Ол сол жақ бұрыштан пайда болып менің соңыма түсуді жалғастыра берді, ал, егер де жеткен болса мен өліп кеткен болар едім, белгісіз біреу маған бұдан құтылу үшін екінші төменгі бұрышқа ауысуым қажет деп айтқандай болды, бірақ та олардың нүктелерінің саны одан әрі көбейе берді.

Содан кейін мен оларды жойғандай болдым, бірақ сол жақ түптен осы қорқынышты белгілер қайтадан жылытпай бастады...

Мен қашып келе жатып, әлде ұштым ба, әлде бір шетімен шегі жоқ қараңғы шұңқырға әлде түпсіз тұрбаға құлап түстім бе. Бәрі сондай бір шектеу, айқын кеңістікте болған еді.

Бірақ ең бастысы, бұның бәрінде белгілі бір мағына болатын — барлығы да маған да және жылт-жылт еткенге де белгілі бір ереже мен заң бойынша өтіп жатқандай көрінді.

Шахматтық тәртіппен бейне арифметикалық жүйеде жылт-жылт еткендер саны бірде ұлғайып, бірде азайып тұрды. Жылт-жылт еткендер бірде шексіз алыстан, кейде қас-қағым сәтте жасындап кеп ұлкейіп, кішірейіп тұрды.

Және оның жыпылықтауы менің жүрегімнің соғысына сәйкес келіп тұрды. Бітпестей болған қуғыннан шаршаған мен не себептен екені белгісіз есімді көшеде жидым — күн шуақ шаша жарқырайды, жанымда, мені қолымнан ұстаған күйі, құшақтап әжем тұрды.

Мұздай терге малышынып сандырақтап жатқан мен төсегімнен атып тұрып, үйдің ішімен жүгіріп ауладан өтіп, күн төгіліп тұрған көшеге шығып кетіп, сол жерде есімді жасаған екенмін.

Кешікпей деретімнен сауығып кеттім...

...Ең тәтті түстер — бұл сенің ұшып жүрген кездерің.

Жеңіл ұшып, өз дененді сезініп, жерден жеп-жеңіл көтеріліп, биікке самғайсың. Бұл үнемі бөлмеде болады.

Кейде біреу сенің соңыңнан түсіп, ал сен биікке ұшып кетесің. Ұшу кезінде сондай жеңіл де рахат сезімге бөленесің, бұдан, тіпті, аздап басың да айналады...

...Мен бес жаста болатынмын. Иә, шамамен солай-тым. Көшеде, кешке жақын үйдің жанынан аппақ сақалды бір қария өтті.

Оны көріп, мені тағы да ендігі мүлде ұмытыла бастаған — мынау төңірегімдегі әлем уақытша және мен де — мұнда мәңгі емесін деген ой түйреп өтті...

Қорқыныш пен таңырқауды мен сонда тағы да сезіндім. Бірақ мен мұны бірінші рет сезініп тұрмын — деп ойладым. Нақ сонда ғана мен “Өлім” сөзінің мағынасын толық түсіндім. Аса бір қорқынышпен түсіндім. Мұның бәрі де менің өз ішімде, менің санамның ішінде болып, өтіп жатқан еді.

Мен осылай есейдім. Өзгере бастадым. Мынау әлемді де түсіне түстім...

Желтоқсан. 1990 ж. Алматы қаласы.

Саған — қашан да уақыт жоқ...

Сен үшін бәріне де уақыт жоқ
Сен әрдайым асығасың да жүресің —
Жұмыс өте көп, қиын мәселелер бастан асады...
Және де - өмір бойы осылай.

Саған тоқтауға ғана емес,
Сен өзің кенеттен қайдан, неге,
Не үшін пайда болдың?..
Және қазір мен осы әлемде
Не үшін өмір сүріп жүрмін — деп,
Тіпті, сәл ойлануға да уақыт жоқ...

Тек бірде сүрініп кетіп,
Қандай да бір нәрседен шошынсаң,
Немесе соққы алсаң ғана
Сен бұл туралы ойлай бастайсың,
Онда да бар болғаны санаулы секундтар ғана
Одан соң жан ұшырып кері жүгіресің...

Бірақ қайда?..
Және не үшін?...

Мұны сен —
Ешқашан да білмей өтесің.

Себебі саған —
Қашан да. Үнемі.
Тек қана
Бәріне уақыт жоқ...

*Мюнхеннен Гамбургке дейінгі жолдағы ICE жүздек —
поезындағы туған ойлар...
23.12.1993 ж.*

Мен - ?..

... Мен.
Кім ол осы бір — “Мен”?...

Белгісіз бір жақтан кенеттен,
пайда бола қалған,
Белгісіз бір жақтан кенет
пайда болған Өмірдегі,
Осынау,
Қай жақтан пайда болғаны белгісіз,
Әлемдегі...

Сонымен кім екен,
Осы – “Мен”?...
Қайдан,
Неге,
Не үшін,
Не себептен,
Күтпеген жерден
Пайда болған дәл осы жерде – “Мен”?..

Сірә да, солай өтермін –
Түсінбестен,
Танымастан,
Аңғармастан
Менгерместен –

Кім болды екен,
Ақыр аяғында сонымен
Бұл жерде болған,
Сол бір – “Мен”...

5.01.1994ж. Мюнхен.

*Болашақты көз алдыңа келтіру, немесе
“Сен мұның қалай болатынын елестете аласың ба?..”*

“Сен мұның қалай болатынын елестете аласың ба?...”

Шынында, сен қалай боларын елестетер ме едің?..

Айтып берейін бе?..

Әлде керегі жоқ па?..

Бұл өзі сондай қарапайым нәрсе ғой.

Тек қана ойлану керек, сонда сен бәрін есіңе – түсіресің...

Ойлан - өйткені сен де мұны елестете аласың...

...Сені бейне біреу белгісіз бір жаққа алып бара жатқандай...

Және де айналадағы болғандардың бәрі де мүлде,
Басқа қалыпқа, кеңістікке немесе —
өлшемге еніп.

Шеті мен шегі жоқ —

Салмақсыздық пен бос қуысқа сіңіп кеткендей...

Сенің адами өміріңнің барлық мағынасы,
Өз мәнінен ада боп, керексіздікке батып жоғалады.

Сен кімсің,

Ендігі — Сонау бір кездерде өтіп кеткен
нәрселер боп қалған.

Осылардың барлығы сенімен бірге —
не үшін болған?...

... Бәрі жеп-жеңіл боп кетеді,
жеңіл әрі азапты

Сенің осы азаптың бәрінен құтылып —
ұшып кеткің келеді.

Сенің жаның қалықтап, самғағысы келеді,
Бейне бір нақ сенің түсіндегідей...

Осы ойлардан сен неге екені белгісіз —

Жаның жай тауып, масаттанасың.

Жан дүниен жеңіл де емін-еркін боп —

Ендігі сені ештеңе де мазаламайды және

Сен ендігі азапты да сезбейсің

Бейне саған, сен ұшып жүргендей
боп көрінеді...

Және ешқандай дыбыс та, түс те, жарық та жоқ.

Ештеңе де.

Түнек те, қараңғылық та жоқ.

Уақыт өлшемі де жоғалған.

Бәрі де бейне бірдеңеге ілініп-ап, қалықтайды...

Иә, дәл солай — қалықтайды.

Бірақ та тек Өмір мен Мәңгіліктің аралығында ғана...

Және әрекет ету өз алдына, ешқандай сезім де жоқ.

Тек бойында Ой ғана әлі тамыр тәрізді тіршілігін сездіріп
тұрады

Тек Ой —

Міне бар болғаны **ОСЫ**.
Ендігі жерде сенен қалғанның бары, -
ОСЫ ғана
Ол бір кездері сен осында келген кезде,
Бойындағы алғашқылардың бірі болған.
Енді, міне, ол сенімен бірге ең соңғы боп қалды...
Тіпті, қаласаң да, тілесен де,
Сен ендігі —
Көре де
Естіп те,
Сұрай да алмайсың.
Тіпті ең жай қозғалыстың өзін де істей алмайсың,
Түкте емес сияқты —
Бірақ байқап көр!...
Сол сәтте осы ойлардан —
Сен селк ете түсесің.
Бейне электр тогы тәрізді,
Қас-қағым сәтте, тесіп өтіп,
Сенің дененді,
Сені.
Сенің жаныңды,
Соңғы жан азабы. Өмірді — есіңе түсіріп
Түйреп өтеді...
Сенің осы салмақсыздық пен бос қуыстың,
Жан төзгісіз сұмдық азаптың құшағынан сытылып шығып,
Тезірек құтылғын келеді, және...
.. ЖӘНЕ БӘРІ — ҮЗІЛІП КЕТЕДІ.
Өмірмен соңғы байланыс үзіледі
Бірақ тек —
Мәңгілік пен бос кеңістікке...
Және де бейне бір Сен —
ЕШҚАШАНДА БОЛМАҒАНДАЙ
СЕН —
ЕШҚАШАНДА АДАМ БОП ӨМІР СҮРМЕГЕНДЕЙ
ОСЫНАУ ӘЛЕМДЕ -
АДАМДАР ДА,
ЖЕР ДЕ,
ҒАРЫШ ТА,
ЖҮЛДЫЗДАР ДА
БОЛМАҒАН ТӘРІЗДІ.

Осынау барлық саясаткерсымақ, жүліктер де,
Және түрліше қаніпезерлер де
Және әлбетте, - мейірімді жандар да
Бейне бір болмағандай.

**ЕШТЕҢЕДЕ,
ЕШҚАШАНДА.**

Бұдан әрі - БОЛМАЙДЫ
СЕН ҮШІН —
Ендігі — БОЛМАЙДЫ.

*Бұл туралы сен ұмытпа — ЕШҚАШАНДА
Өзірге — сен бар болып тұрғанда
Менің осынау сөздерімді оқып отырғанда,
Осы шақта.
Сенімен біз екеуіміздің.
Өткеніміз бен келешегімізде де...*

Қараша, 1993 ж. Мюнхен қаласы.

**ОТАНЫ -
АДАМНЫҢ,
ҚАЙДАСЫҢ?..**

ҚҰРАННЫҢ (2) БАҚАРА СҮРЕСІ

28 аят

Аллаға қалайша қарсы келесіңдер?
Өлі едіңдер, сендерді тірілтті. Тағы да өлтіреді.
Соңыра қайта тірілтеді. Сонан соң (қияметте)
Оның алдына қайтарыласыңдар.

29 аят

Ол сондай Алла, жер жүзіндегі барлық
нәрселерді сендер үшін жаратты. Сонан кейін
аспанға көңіл бөліп оны жеті қабат көк етіп
тәртіптеді. Ол әр нәрсені толық білуші.

А В Т О Р Д А Н

Мұндағы айтқым келгені, арқанды қарыған аяздай боп жанына батып маза бермей, жүректі мұздатар мәселені тек осылайша жеткізіп көрмек қана еді.

Осы ойлар бізге дейінгі өмір сүргендерді де толғандырса, енді бізге де ауысқан. Уақыты келгенде біздердің орнымызды басар жаңа ұрпақтардың да жанын мазалайды.

Иә, шындығында, мүмкін мұнда әртүрлі мезгіл дәуірлерінен бас-аяғы жоқ ретсіздеу пікірлер айту ғана болып шыққан шығар — алайда бізді қоршаған ортамен және біздермен болғандардың бәрін жайдан-жай қарапайым түрде түсініп көр!..

Мүмкін бұл ойлар біздің өткеніміздің еншісінде болар немесе бейне бір келешегімізге тиесілі болар және қайткен күнде де біздер үшін осы бір мәңгілік сұрағымызға жауап табуға көмектесер.

Осы ойлар, жанға маза бермей, өзінің бітпестігімен қажытады, біздің осынау түкке тұрмастай ұсақ-түйек, кейде жексұрындау боп көрінетін күнделікті қарбалас тіршілігімізден айықтырардай әсер қалдырады.

Қарап отырсақ, іс жүзінде біздің өміріміздің жекелеген билік басындағы екі жүзді пенделердің берген нұсқауларына сүйеніп және жүтінгеннен де басқа, мүлде басқа алдын ала жазылып қойылған жазымышы, мүлде басқа бағалары мен критерилері бар екен.

Сен де осы туралы ойлайсың ғой.

Олай болса оларға менімен бірге тағы да бір орал және біздердің бәрімізді де, жекелей де күтіп тұрған барлық шымшытырық жан түршігерлік жағдайды есіңе ал...

P.S. Бірақ бұдан сен ұйқас іздеме, сөздің буын жүйесін де бұл жерден таба алмайсың.

*Теңізде дүлей дауылда,
Бағдарсыз жүзіп ұдайы.
Жар салам күллі жаһанға
Естісең етті құдайым...*

*Тыңдашы ата — мекенім,
Бұлығып іштей жар салам.
Жоғалды дәйім бекер үн,
Естісеңші Отан аңсаған...*

*Көгімде жүзген планеталар мен өліктер
Қайсысың барсың тыңдашы!..
Естісеңдерші мені, кім барсың...*

А.Вознесенский

*Өлімді жазып жыр еткем,
Өмірге ғашық жүрекпен...*

Есімде қалмай еш белгі,
Зулдайды уақыт оқ болып.
Кімдер өткен -
Маған шейін шок болып.
Кімдер келмек, мен кеткесін.
Мәңгілікке жоқ болып?..

Қала мейлің, қалама,
Қас-қағым сәт келеді.
Үстіңнен түсіп сұм ажал,
Қапыда уын себеді.

Содан кейін мәңгілік,
Азаптың оты сөнеді.
Тылсымға батып тұңғық,
Сенің жаның семеді.

Таласқан тірлік бакыт па,
Кімге керек сан егес.
Өмірдің өзі уақытша,
Өлімнің өзі мәңгі емес.

Ағайын, сыйлас тіріде,
Болмасқа бола тыртыспа.
Үзілер үміт жібі де,
Күрмеуге келмес тым қысқа.

Не үшін керек бұның бәрі,
Өшер болса үміт оты үрленген.
Сөнер болса бүкіл әлем түрленген,
Егерде біз,
Өлгендей боп өзімізді сезінсек,
Тірілердің қатарында жүргенмен...

Көк аспанның төгіледі көз жасы...

Жаңбыр емес, жерге тамған –
Адамдардың көз жасы ...
Тер боп ағып қан аралас -
Төгілуде, көк аспанның жылғасы...

Ақ жауын боп құйылуда,
Тіршілікті нұрмен шайып.
Өзінді ойлап ұғынуға,
Уақыт та жоқ – болар ғайып ...

Жаның сенің барады ағып,,
Көріп тұрсың – ерікті алар.
Бу боп, су боп ағады анық
Кейін бірақ кеуіп қалар ...

Елестету бекер мұң...

Құмартып жұт та ауаны таза,
Бакытқа бәрін балашы.
Аспанда жүзген жаулығын жаза,
Бұлттарға ұзақ қарашы.

Сыңғырлап аққан Өзеннің,
Суында мөлдір малтышы.
Төсектей торғын көк белдін,
Шөбінде жатып балқышы.

Шапағын шашқан таң болып,
Қарсы алшы туыс, достарды.
Үмітін жалғар жан болып,
Ініге тілек қос мәңгі.

Шідерін тарт та шыдамның,
Қадір тұт, сыйла үлкенді.
Қылығын көрсен,
Саясаткерсымақ, қулардың
Аулақ сал одан іргінді...

Ал егер кенет бірдеңе,
Ойыннан шықпай жүдетсе,
Сабыр сақта, өзілмей,
Олар да адам – Бар болғаны өзіндей,
Тірімін деп алданған,
Баяғыда өлгендерін сезінбей...

Өлім де бізге, бере алмайды қол ұшын...

Жер күмбезін,
Нұрға бөлей шашылып,
Құс жолы тұр,
Түн төрінде,
Тас түнекке асылып...

Төнірек жым — жырт.
Бүкіл әлем тыныштықтың
бесігінде шайқалған.
Келімсектер де жоқ,
айналада байқалған.
Керең боп қалған ой Санам...

Біздер ғана, кеземіз ұшып
Кеңістікті мына,
бос қалған.
Құс жолы тұр көгімде,
Жалғыздыққа душар болған
Мөңгілік.
Ол да бір сорлы Мұнлық...

Өтеді бәрі,
Қас-қағым сәттік елестей,
Ай мен Күн де,
Әлем мен Жер де,
Көз жұмар опа көрместей.
Өмір де мына,
Өлім де мәңгі еместей...

Таусылар бір күн,
ататын арай таңымыз,
Қорқынышты күйзелістен,
Қараяды қанымыз.
Содан кейін,
Мың жыл бұрын шейіт болған.
Төнімізбен қоштасады — жанымыз...

Бәрі де Өткен...

Бәрі де өткен бұл күнде
Кешегіден жоқ белгі.
Түсінде де елестету мүмкін бе...
Қандай азап, қорқынышты адамға
Жалғыз қалып — жерде жату
Шірінді боп бір күнде...

Құлпытас - өмірбаяның,
Төмпешік үстің үйілген.
Жоғалан бәрі-баяғың
Қалмаған түйір, түгінде...

х х
 х

Ойлаймын сонда не үшін мен,
Келгенмін мынау өмірге?..

Оқырман болсаң, мені оқып,
Тоқышы бір сөт көңілге!..

Түндерде жүрем мен кезіп...

Бәрі де — баяғыдай,
Мен тағы солармен —
бірге жүремін,
Айнала біткен,
Сұрланып кеткен,
Өзгертпеген реңің...

Таянып келем — көрмейді бірақ
ешбірі,
Сөйлеймін тағы, тағатым менің,
таусылды,
Егессемде даурығып, -
естімейді даусымды...

Олардың бәрі тойынып алған,
өз-өздері мәз-майрам.

Жылтырайды, майланып калған,
Іркілдек беттер айналам...

Солармен бірге — мен сонда,
Жүргендей болам шок болып
Мен болсам, бірақ өлгенмін,
Келмеске кеткем жоқ болып!...

Мұның бәрі мүмкін емес —
Тірімін ғой, қалайша! ...
Сол сәтте санам сұп-суық,
Көз тастап маған сұрлана
Өлгенің рас өлгенсің,
Бейне бір қалғып кеткендей —
Қас-қағым сәтте елеусіз,
Әлемге бөлек енгенсің,
Дегендей болды —
дауысыменен түп-тұнық...

Кернеген ыза, жүрегіме шок салып,
Қаруымды алдым, оқпанына —
сарт еткізіп оқ салып
Тулаған ашу-төзімге
әсте ерік бермеді
Қайтейін бірақ оларың мені —
баяғыша, көрмеді...

Бөріне қарап аулақтан —
анықтап менің сезгенім,
Бөлінген әлем екіге —
Жалғыз емен — жанымда біреу —
жүргенін...

Күдерімді үзіп, көндіккен бейжай,
көңілмен,
Ауасыз, жым-жырт тыныштыққа көмілген,
Келемін бойлап қаңырап қалған көшені,
Көріңді алдан қоңыр үй,
Төрінде туып ер жеткен,
Үйім-ау сірә кешегі
Әдемі елес жоқ болды

Түсіндім сол сәт бәрінде —
Олар - өлген,
Біздер - бар,
Мен де бармын —
тегінде...

Темірқазық жұлдызы

Темірқазық жұлдызы,
Ілініп көктің төсіне,
Алабұртып нұр жүзі,
Қарайды жерге тесіле ...

... Алакөңіл онсызда
Күйдірді-ау жанды несіне ...

Сансыз шырақ ішінде,
Пошымы бөлек өзгеден.
Жарығы жарқын түс мүлде,
Мәңгілік бірге бізбенен...

Жазымыштан болған сақшымдай,
Тыныштықты күзет. Тұра бер.
Қуанышым мен қайғыма
Жаһанда жалғыз куәгер.

Жұлдызым жанып тұрсың ба-
Көк күмбездегі байтақ ән.
Тұңғиық түпсіз — тылсымға
Оралармыз-ау бір күн қайтадан...

Жүз жылдан кейін...

Жүз жыл - өтіп кеткен...

Осында қайтып келген соң,
менің алғаш көргенім әйтеуір футбол ойыны
болып жатқан еді...

Менін таңқалып тұрып байқағаным ол,
Әлі сол баяғыдай өте танымал екен.
Оның ойын тәртібі де, адамдар саны да еш
өзгермеген
Баяғыдай оны барлық ақпарат құралдары
көздерінен —
аса бір сүйіспешілікпен қадағалап отыр.
Олар Пеле мен Круиффті білмейтін.
Олардың енді мүлде жаңа өз
табынушылары бар.
Басқа тілмен айтар болсақ,
Футбол дәл сол жүз жыл бұрынғыдай,
жап-жас күйінде қалыпты...

Иә, адамдар да өзгермеген қалпы —
олар да осыдан жүз жыл бұрынғыдай,
еш өзгешіліктері байқалмайды.
Бір таңқаларлығы олар өзіміз сияқты болатын,
бірақ сонау бір кездердегі
түрі де, түсі де, жан дүниесі де,
барлық әдеттері де,
тіпті өмір сүру ережелері де біздер тәрізді,
Әйтсе де бұл біздер емес едік,
Олар енді мүлде
басқалар еді...

Біз үшін соншалықты қорқынышты,
түсіндірілмейтіндей феномен бұл — АДАМ!..

Мен біле алар емеспін —
түсіне де алмаймын, біреу арбап тастағандай,
Осыдан сан ғасырларға кейін жіберілген
белгісіз біреудің ережесімен жүргендей
неге біз сол бәз баяғыша өмір
сүре береміз...

Кім екен Ол,
осы біздің Билеушіміз —
біздің барлық тағдырымыз бен жанымызға
өкім жүргізуші?..

Өзгенің көк күмбезі

...Мүлде бөтен, жердікі, біздікі емес —
Түнгі аспан көрінді маған.

Ғарыш, аспан әлемі,
Жұлдыз біткен ғарыш төрінде асылып тұр.
Бірақ та олар біздердікі емес,
Әрі, тіпті, басқаша және
Біздің жердің үстіндегіден бөлек жымындайды...

...Көк күмбезі — мүлде басқаша.
Мен оған үніле қарап біздің жер шарын табуға тырысам, -
Ол, әйтеуір солардың ортасында бір жерде,
Осынау мәңгілікке жылт-жылт еткен, бірақ та
Бөтен әрі белгісіз жұлдыздардың арасында...

...Жұлдыздар да — жат, аспан да — басқа бірсудікі тәрізді.
Дәл бұл жерге осы бір түн, осынау аспан қайдан келген,
Мен қайданмын, және осы бір мен қайдан жүр?...

...Мен жан-жағыма қарап тұрып түсіне бастадым, -
Жерде тұр екенмін, бұл жер шары!...

Бірақ, тоқта бұл кімнің аспаны, бұл кімнің жұлдыздары?...
Неге, не үшін, және қайдан келген,
Менің жер шарымның үстіне осы бір,
Мүлде бөтен, бөгде көк күмбезі?...

...Мүмкін ояндым ба екен,
Әлде мен көптеген жұлдыздар сөніп,
Ол кезде әлі де жас болғандары жанған
Мың жылдан соң қайта тудым ба?...

...Немесе, жер шары,
Өз осінен үзіліп кетіп,
Белгісіз бір нәрсе оны өз галактикасының
Тереңіне қарай алып бара жатыр ма?...

... Мүмкін...,
Солай шығар...

Әлде...
Жок, олай емес пе...

Әйтеуір, маған жай ғана,
Өз өлімімнен соң,
Жүз жыл өтіп кеткен соң,
Қайта оянып мүлде бөтен,
Басқа бір әлем көрінгендей болды.

Ал, енді менің жаңадан туылғаным,
Осы жұлдыздар,
Осынау бейне мүлде жат боп көрінген,
Бірақ — та, тек —
Жер шарына ғана тән,
Жалғыз менікі болған,
Аспан әлемі куә...

Ол - осында...

Кімге,
Не үшін Сен ұшып келдің мұнда,
Еш шекарасыз, тиымсыз және шексіз —
Әлемнен.

Не үшін керексің сен —
Осы жерге,
Көк аспанның жиһанкез кезбесі?...

Тек күлің осында қалып піру үшін бе?..
Бұлай болуы тіпті де мүмкін емес —
Өйткені сен бір басыңа жүз есе есті емессің бе,
Жердегі бәрімізден асқан ақылдысың ғой!..

Олай болса, сен не үшін бізбен, өліктермен бірге,
Қоныстас болдың
Бұның бәрі, саған соншама жарық жылдарды,
Түнектерді жарып өтіп, мұнда —
маған ұшып келуіңе тұра ма?...

Мен сені түсіне алмаймын, келімсек..
Мүмкін сенің адамдарды танып білгің келетін шығар?...

Бірақ та Сен онсызда, Бәрін,
Біздің жүз мың жылымызды алдын ала білесің ғой..

Мен – сенің алдында, -
Сенің үнсіз бәрін билеп-төстеуші күдіретіңнің алдында
Еріксіз қалтырап кетем,
Өйткені мен өзім де бар болғаны --
Адам болғандықтан.

Қазіргі сенімен бірге бейне бір –
Тең дәрежелідей боп сөйлесіп отырғанымда,
Маған сондай қорқынышты әрі толық түсінікті емес...

Шындығында – мен қайдан білемін,
Сенің, менің жанымда екенінді?...
Сенің рухың маған қалайша, еніп кетіп,
Осылайша мені жәй мәжбүр ете алады.
Бейне бір өзіме қойғандай боп.
Саған сұрақ қойғыза алады?...

Осылардың бәрін, мен жаза отырып,

Сенің – келгенінді,
Сенің жерде, және –
Ендігі бізбен бірге,
Екенінді білдірдім?!

Сонда, Сен кімсің –
Құтқарушы ма?...
Уәкілсің бе?
Исасың ба?...

Әлде, керісінше –
Апокалипенсистің, хабаршысысың ба??...

Бәрінің жауабын мен тек,
Өз уақыты келген сәтте білемін,
Ал әзірге тек (екі мыңыншы)
Соңы әлі болмаса да
Беймәлім біреу жоғарыдан ендігі.
Бәрін және Барлығын жыл бойы
Көріп отырғанын жеткіземін...

2001 ж.

*Қайдасың, менің Отаным,
Дертім мен жанның Сәулесі?*

Отан — бұл не өзі?..

Отанға деген сезім әсіресе одан жырақта жүргенде анық білінеді, алыстаған кезде ғана оның нендей нәрсе екенін жете түсініп, сезініп, біле бастайсың.

Отан ол қай жерде орналасқан?..

Кім біледі біздің нағыз шын Отанымызды — сенің ұлтың пайда болып, өзің тіршілік етіп жатқан жерің емес, мына ұшы -қиыры жоқ тәрізді түпсіз кеңістіктің, елеусіз жолдарымыздың қай нүктесінде екен біздің түп Отанымыз?..

Шындығында, қайда ол біздің Отанымыз, Адамның Отаны?..

Біздер бұл жерге ешкімнің көмегіңсіз, өзінен-өзі жергілікті болып, тәуелсіз түрде бейне бір өзіміз туып өскен планетада пайда бола салдық деуге сене қою өте қиын емес пе.

Түптеп келгенде мен оған сенбеймін, менің сезімім, ішкі бар жан дүнием оған үлкен сенімсіздік танытады. Әйтеуір өте жақын жерде осы түйіннің бір шешімі бары анық.

Ол қарапайым және сондықтан да Дана. Бірақ сонымен қатар ол барлық Ұлылар мен Мәңгіліктер сияқты өте қорқынышты.

Кез келген Шындық сияқты.

Мұнда баскадан гөрі көп Философия мен Логика бар болуы тиіс.

Дәреже деңгейі — аса ғаламат, сондықтан да әзірге біздер үшін бой жетпес биікте.

Біз мұнде қайдан келдік?..

Бұл жерге қалай келдік?..

Біздің түп Отанымыз қайда?..

Әрбір титтей бөлшектеріне дейін ойластырылып, бейне бір ақылмен жасалып қойылғандай осы күллі әлемді кім жаратқан.

Американдық астрономдардың болжамды есебі бойынша аспан әлемінде 400 миллиард жұлдыз бар. бірақ әрбір жұлдыз-

дың планеталық белгілі бір жүйесі бола бермейді екен. Ондай жұлдыздар барлығы 3-5 пайызды құрайды немесе шамамен 2 ден 3 миллиардқа дейін жетеді. Және әрі қарай да осылай шамалай берсек онда 40 мыңға жуық цивилизация (?) болуы мүмкін.

Әлбетте мұның бәрі де, алғашқы екеуінен басқасы ешқандай да бір саликалы дәлелдермен бекітілмеген, өте оғаштау долбарлы есептер.

Сонда, шынымен тек Күн жүйесінде ғана өте қолайлы жағдайдың басталуына әкеліп, одан кейін тірі материя мен сананың адамдық вариантына жеткізген осы химиялық реакциялардың комбинациясы мүлдем кездейсоқ жағдайда жүзеге аса салды ма?..

Шынымен біздің осы таң қаларлық жер шарымыз — барлық миллиардтаған планеталар жүйесінде жалғыз ғана ма?..

Жер де және біздермен болған жағдайлардың бәрі мүлдем кездейсоқ нәрселер емес-ау деген ой келеді.

Сонымен қатар, тек Әлемдік масштабта ғана емес, жалпы шартты түрде айтар болсақ біздің дамуымыз бен санамыздың жас мөлшері әлі өте жас, барлығы екі мың жыл бұрын ғана айналасына планетадағы барлық адамдарды біріктірген жаңа әлемдік діндер пайда болды.

Баскаша айтар болсақ біздер алдағы рухани жетілуімізге қор иелендік және бұл біздің интеллектуалдық дамуымызға қозғаушы күш бере алады.

Егер де біздің планетамыздағы текке жіберілген уақытымыз шегіне жетіп, біз мерзімінен бұрын өз-өзіміздің түбімізге жетіп жүрмесек.

Меніңше қазіргі бізбен біргенің бәрінің де түп негізі күмәндануда жатыр. Тек күмәндану ғана ізденуге әкеліп және қазіргі адамзат бойындағы бар рухани да интеллектуалдық та құндылықтардың пайда болуына жеткізді.

Екінші жағынан біздер осыдан екі мың жыл бұрын өмір сүрген алдағы негіз салушыларымыздан көп алысқа ұзап кете қойған жоқпыз. Оған мысал Архимедті оқыңыз, ежелгі грек мифтерін, інжілді, құранды, көне түріктердің Орхон жазуларын т.б. оқыңыз. Олармен қазіргі біздің ойлауымызбен логикамыздың аралығынан онша алшақтықты көре алмайсыз. Және де, меніңше, бәрі де тіпті қарапайым және біздің шығу

тегіміз туралы. Алғашқы себеппен шешім де осында — оны біз өзімізден іздеуіміз қажет.

Өзімізді, адам организмін анық түсініп, біздің материяның шығуы, физиологиясы, құрылымы мен функциясына мүлде басқа көзқараспен қарау керек.

Гинетика, гендік инженерия — олардың құрылымы мен колтарын — осының бәрі біздің жұмбағымыз немесе барлық шешілмеген түйіндеріміздің негізі осында жатыр.

Мен білмеймін, мен тек өзімше осылай ойлап, қарапайым ұсыныстар мен болжамдар тізбегін ғана құрап яғни құрдан-құр данышпансымай бір мақсатқа жетіп, құпияның шешімін тауып көрмекке талпынамын.

Біз жер бетіндегі осымен төртінші нәсілдерміз деген болжам өз негізін бір нәрселерден алған жоқ емес пе...

Тек адамның бар мәні мен жанын түсініп, ішкі жан дүниесіне бойлап, сезімдеріміздің ең түбіне үңіліп, санамыз бен болмысымызды зерттеп барып қана — біз Әлемді, ондағы өз орнымызды, өзіміздің шыққан тегімізбен мұнда келгендегі мақсатымызды түсінеміз.

Қараңызшы, әрбір осы жерде дүниеге келген жана ұрпақ, әрбір адам, өзіне дейінгі өмір сүрушілер иеленген сол интеллектуалдық та практикалық білімдер тәжірибелерін өз атаналарынан кірпік қакқанша қабылдап алып олар еш нәрсеге таң қалмай, өз дамуы мен жетілуін әрмен қарай жалғастыра береді.

Алайда, неге әртүрлі мемлекеттік адамдар бірлестіктерін басқарып отырған адамдар космостан үнемі келетін қауіптерді бейне бір көрмейтіндей, жерге келуі себептері әлі түсіндірілмеген UFO-ның мәселелеріне, климаттардың күрт жылынуына қарсы шаралардың жоқтығына, оның ішіне аштық мәселесін де енгізуге болар еді. Осындай күрделі де шешімі қиын кезек күттірмес проблемаларға неге жөнді мән бермейді.

Оның орнына, өзінің барлық қызметін алғашқыда — билікті жаулап алуға, одан кейін — оны орнықтыра түсуге сол үшін өз елінің ішінде өз Отандастарымен жауласып, одан әрі — аймақтық жаулап алу жоспарын жүзеге асыруға жанталасып, әдейі, мақсатты түрде бір сәттік өз тиімділіктері үшін табиғатты, экологияны яғни бізді қоршаған ортаны, бізді жаратқанды да құртуға дейін тұрады, бар мүддесі осы ғана ма?..

Кім түсіндіріп бере алады, бұл парадокс па, концепс пе, феномен бе немесе жай ғана табиғаттың құдіретінің я болмаса жаратушының бізге жасаған тәлкегі ме? Не болмаса біз әлі де сана тұрғысына келгенде әлі жаспыз, яғни сол баяғы осыдан мыңдаған жылдар бұрын өмір сүрген адамдардан еш айырмамыз жоқ?..

Немесе бізді Кім екені белгісіз нақ сол Жоғары Сананың өзі әдейі солай программалап тастап, біздер әлі күнге сол файлдан шыға алмай жүрміз бе?..

Шындығында, осынау бақытсыз планетамызды несіне бөлшектейміз, құдды бір түйсіксіз тағы жануарлардай өзіміз тақылеттестердің бәрін талап, құртуға тырысқанша, қазіргі бар ғылыми ресурстарымызды іске қосып саликалы түрде пайда болуымыз бен шығуымыздың себебімен айналысып сол арқылы келешек ұрпақтар үшін жүйелі бір негіз салмаймыз.

Әлі де кеш емес. Өмір соншалықты қысқа ғой.

Неге бұл сұрақ барлық президенттерімізбен олардың маңындағыларды мазаламайды?..

Не болмаса олар өз амбицияларымен соншалықты дәрежеде ауыратынына сондай өздерінікінің қаншалықты сұрқия екендігін де және біздің осындағы тіршілігіміздің мәнін де түсінбейді. Тегінде бұның бәрі дәл осылай.

Ең ақырында олардың барлық әрекеттері осыны анық білдіреді. Шындығында өте үрейлендіретіні - неге екенін білмеймін адамзат тарихында өздерін ұлымыз деп есептеп, агрессиядан өзге ештеңе де ұқпағандарын қоспағанда, мейлі ең болмағанда кішкентай болса да басқаша ойлаған бір де бір мемлекет басшысы болған жоқ.

Қызық, егер де мен кенет солардың орнында бола қалсам не туралы ойлар едім?..

Қайдан нені жұлып алуды ма?..

Немесе, мен үшін ендігі адам тектес болып қана қалған кішкентай пенделер алдындағы өз билігімді қайткенде ұзақ ұстап қалуда ма?..

Немесе олар үшін қалай қол жетпестей болудың амалын ба?..

Бірақ осылардың бәрі үшін үлкен ақыл мен парасаттың керегі жоғы анық емес пе?..

Қалай ғана тек солар үшін өмір сүру керек. Өзгелер сияқты өз артында тек осындай арзан да қарабайыр, тұрлаусыз із қалдыру үшін қаншалықты әлсіз болу керек.

Тіпті, ізденіп айтуға да тұрмайтын соншалықты құнсыз нәрсе ғана...

*«Мен білемін — сендер мені естисіңдер, мен оны сеземін.
Мен білемін — сіздер қорқасыңдар біздерден,
Өзгерістен үрейленесіңдер.
Мен Болашақта не болатын білмеймін.
Бәрінің немен аяқталарын да болжаудан аулақпын.
Тек бәрінің неден басталатын айтамын.
Сіздердің жасырғыларыңыз келгенді адамдарға көрсетемін.
Оларға әлемді — сіздерсіз, өміршісіз және ешқандай
шекарасыз, тынымсыз етіп көрсетіп беремін.
Мүмкіндігінше қолдан келгеннің бәрін істеуге болатын —
әлемді ашамын.
Әрі қарай не болады — оны өздерің шешесіңдер...”*

**Ағайынды Вашовскийлердің кибер-триллер
“MATRIX” деген фильмінен**

KATHARSIS*

* Katharsis — грекше “тазару” деген мағынаны білдіреді

Жанынды жабырқатар жұмбақтаулы сюрреалистік қияли сандырақпен жалқы мен жалпының, жалқы ақиқат пен жалпы ақиқаттың, "Мен" мен "мен еместің" арасындағы шекараны жойып жіберетін және сонымен бір мезгілде жан дүниенді өтпеліліктер мен қажетсіздіктерден тазартатын мезеттік елестер мен қиялдардың жән-жосықсыз үстемеленіп, шарықтау шегіне жетуі — одан әрі сананың психологиялық мүмкіндігінен тыс күйзелуі, үмітсіз қамығу мен адам өмірінің баянсыздығы әдетте шытырман оқиғалы фильмдердегі үздік-создық кадрлар және сюжет-көріністер арқылы бейнеленіп, сөзсіз төніп келе жатырған ғаламдық апат және ақырзаман алдындағы сұмдық үреймен ұласуы...

І.ӨЗ САНАҒНЫҢ ТЕРЕҢІНЕ БОЙЛАУ

Шегелеу

Әлде қалай ұйқылы ояу, мамыражай жағдайға тап болғаным...

Креслоға ма, әлде орындыққа ма, әйтеуір, соның біріне тастай байланып қалғандаймын...

Сәл-пәл өз-өзіме келіп, осының себебіне ой жүгірткенде ұққаным — әлдебіреу жиырма сантиметрлік екі болат шегені тура тас төбеме ұрғылап жатқандай болды!...

Осы бір есенгіреген, әрі-сәрі сәттің ұзақтығы не бәрі бірнеше секундқа ғана созылғандай еді. Әрине, ауырсыну байқалды, бірақ күткендегідей соншалықты қатты емес-тін. Бастан кешіп жатқан осы бір жайды ойлаудың өзі — оның болғанына қарағанда тым қорқыныштылау болатын.

Бір ғажабы, осы бір құбылысты сырттан қарау, көру-оны бастан өткеріп, сезінгенге қарағанда әлдеқайда жантүршігерліктей екен.

Шегелер болса әлдебір тығыз, тұтқыр нәрсеге тым баяу, болмашы миллиметрлеп еніп бара жатыр...

Соккы үстіне соккы, бірақ ешқандай дыбыс естілетін емес.

Дегенмен, әлгі ауырсыну, сыздап, сырқыраудың бәрі кенет ғайып болды.

Осы сәтте менің өте тітіркене отырып сезінгенім — мұның бәріне мен өзім сырттай қарап тұр екенмін ғой!...

Мұның өзі маған алғашқыға карағанда тым қаттырақ әсер етті.

Иә, есімді жиған сәттен-ақ мен мынау шегелерге, тіпті, өзіме өзім сырттан қарай бастаған екенмін-ау!..

Не болып жатқанын жеткілікті байыптамай-ақ, осы сәт өзімді өзім ысырып тастадым да мен енді әлдебір кеңістік әлеміне шығып алдым.

Бұл — былай карағанда сұмдық жай еді.

“Жә, жетер енді, оларды тездетіп шығару керек....”

Бұл туралы ойланып та үлгермедім, осы сәт әлдекім, тіпті бұл мүмкін менің өзім де болуым керек, әлгі шегелерді асықпай, баппен, сабырлы күйде менің басымнан біртіндеп шығара бастады.

Дәл осы кезде мұның бәрін сырттан карап тұрғандай да едім...

Енді қанқасап, сырқырау білінді. Тіпті, ол үдей бастағандай болды, өте ауырсындым да.

Тас төбемнен енген әлгі шегелер қағылған кезге карағанда шығарда тым ауыр соғып, жанымды көзіме көрсеткендей әсерде болдым. Тіпті, олар өздерімен бірге басымның ішінен жабысқақ та тығыз резина тәрізді бірденені коса суырып алып бара жатқандай еді. Әйтеуір, тәнімнің ауырғаны, жүйкемнің қозғаны бәрі-бәрі сезіліп тұрды....

Алғашқы шеге екіншіге карағанда жеңіл де, кідіріссіз шықты...

“Шегелер шығарылғаннан кейін олардың орнын бітеу үшін бірдеңе табу керек-ау” — деген ой келді....

Болып жатқан әрекеттерді күрт доғарып, осы сәт біз, яғни мен әлденелер іздеп жан-жағыма қарай бастадым....

Кірпік қағардай сәт өтті ме, өтпеді ме, әйтеуір, лезде әлгі үшеуіміз — тас төбесінен шеге қағылғаны бар, оны шығарғаны бар және осынау пәлекеттердің бәрін сырттай бақылаушы бар бәріміз бір сәт біртұтас болып бірігіп кеттік те — мен оянып кеттім...

Менің оянуым

Қою қараңғылығы сетінемеген түн еді әлі.

Неге екенін білмеймін, әйтеуір, “әлі түн екен ғой” деген ой келді осы мезет.

Бөлмеде — меніреу тыныштық.

Тың тындай бастадым. Бір таңқалғаным — бөлмедегі тыныштық әдеттегідей емес, шынында да меніреу, тылсым көрінді.

Құдды, бітеу, бос құты ішіндегідей.

“Таңға дейін әлі біраз уақыт бар. Қайтадан ұйқыға бас қойған жөн. Бір қызығы қазір уақыт қанша болды екен?”

Керует үстінен қондырылған шамды жақтым.

Сағат тоқтап қалған екен. Түнгі он бірдің маңайына келіп тіреліпті тілі. Бірақ циферблатта басқа, жаңа күннің атауы көрсетулі.

“Ғажап, мұндай бұрын өмірде болып көрді ме екен?! Жә, жақсы, таң атқасын көрерміз.”

Төсегімді, көпшігімді түзеп, шамды сөндірдім. Іште сол меніреу тыныштық.

Кенет тұла бойымды бір қорқынышты діріл билегендей, қатты тітіркендім. Бұл жерде бір гәп бар сияқты!

Жалма-жан қайтадан жарық жақтым — маңайым сол баяғы тылсым тыныштық құшағында.

Ешқандай ызың естілмейді. Мүлдем деп айтса да болғандай. Тіпті, көше де қаңырап қалғандай.

Меніреу тыныштыққа да құлықсыз мойынсұна бастағандаймын. Құлақтарым — құдды мақтамен тығылғандай, дәлірек айтсам-ырқымнан тыс.

“Бұйыртып жатса, шамның жарығымен де ұйықтай берейін”.

Осылай деп ойлап үлгермедім, кенет бөлмеде бірнәрсе тарс етіп құлағандай болды.

Әлгі нәрсенің еденге құлап түскен сәттегі соққысының тарсылы мені керуетке шегелеп тастағандай әсер кештім.

Ақыры ақи — тақи ояндым. Тіпті, мүлдем ұйықтамаған жандаймын.

Жүрегім дүрс-дүрс етіп, қатты соға бастады, кеудемді жарып шығатындай әсер береді.

Ештеңе түсінбеген қалпым бір шетке ығысып тұрғаным сол еді, әлдеқайдан тырс еткен дыбыс білінгендей болды. Бірақ ешнәрсе байқалмады да білінбеді де.

Тек бүкіл әлемді менің жүрегімнің дүрсілі ғана билеп тұрғандай әсер сезілді.

“Бұның не болғаны сонда?!”

Кенет, бөлмеде тағы біреу жүргендей әлдекім секем сезімнің селт еткізгені.

Сол-ақ екен, басымды жан-жағыма баяу бұрып бөлмеде шынында да, менен басқа тағы да біреудің бар екенін яки сездім, яки байқадым...

Енді бір мезет жүрегім мүлдем жоғалып кеткендей, не тоқтап қалғандай сезімде болдым.

Бүкіл денемді салқын тер жайлады. Басымнан аяғыма дейін шалқығаны. Маңдайымды кара тер жуды.

“Бұлай болуы мүмкін емес. Жарық жағулы тұр, ендеше бұған жол болсын! Сонда бұның не болғаны, а?!” – ой байғұс шапшандықпен сан-саққа жамырап, шарық ұрып жатты.

Өз бөлмеде болсамдағы, мен осы кез мүлдем басқа бір әлемде жападан жалғыз жүргендей әсерде болдым. Басқаны қайдам, әйтеуір өз басым осыған құлай сенеулі едім.

“Сонда бұл не, немесе мұның кім болғаны?”

Осы кезде әрі таңкала, әрі қорқақсоқтап мен әлдекімнің жүрген, бірнәрсенің қозғалған дыбысын тағы да естілгендей болдым.

Жартылай күнгірт жерде қарай-қарай әрі сілем құри шаршасам да менің көзіме әлдебіреудің жеңіл сұлбасы, немесе арғы-бергі жағы бірдей көрінген адамның әуедегі бейнесі шалынды.

Ол, тіпті, менің бөлмеде құдды бірнәрсеге алаң болғандай кейіпте жүр.

Мен дәл осы сәт бұл осы жерде жоқ жандай демімді алуға да қорқып, қақшиып катып қалғандай болдым. Тіпті, оны шошытып алмайын, немесе ол мені байқамай-ақ қойсын дегендей сыңайдамын.

Мұның бәрі бір қарағанда мүмкін емес сияқты өтіп жатты, бір таңқаларлығы — жарық бар жерде ол жоғалып кетеді...

Біраздасын ол менің столымның жанына келіп отырды да, ойға шомып кеткендей кейіп танытты....

Оның келбетінен, қозғалысынан көз жазбай отырып, кенет оның менімен өте ұқсас екенін байқадым. Дәл сол кезде: *“Қалайша бұл менмін, менің бейнем, ал солай болғанның өзінде ол қайдан келді?”* деген күдігі мен күмәні аралас бейсауат ой мазалай бастады.

Сол сол-ақ екен шарасыздыктан әрі таңқалғандықтан бар даусыммен айқай салғым келді. Бірақ менің тамағым әлдеқашан құрғап қалған еді. Тіпті, даусым бұрыннан жоқ секілді сезілді.

...Ешнәрсеге түсінбеген және ештеңені білмегендей қалпымда мен тек көшеде ғана көзімді ашып, ояндым.

Түн. Трамвайда.

Көше түн құшағында еді.

Қашанғы әдетінше — жанып тұрған бірде бір шам көрінбейді. Тек меңіреу қараңғылық. Содан да ма, көшеде жүрген тірі жанның белгісі байқалмайды.

Осынау қараңғылық құрсауындағы қала көшесін бойлай тартылған рельс бойымен кенет баяу, бірақ салдырлай қозғалған бір трамвай пайда болды.

“Мынау қайдан жүр?”

Бұл пәле мұнда ешқашан да болған жоқ еді ғой, тіпті, ешуақытта да болмақ емес.”

Неге екенін қайдам, мен сол жүріп келе жатырған қалпым әлгі трамвайға қарғып міндім.

Салонда бірде бір жолаушы, тіпті тірі жан белгісі байқалмайды.

Тек қана өлімсіреген шамдар, бос орындықтар...

Кенет менің жанарым терезе әйнегіне түсті, онда маған өте таныс бір адамның бейнесі көрініп тұр.

“Бұл кім өзі?”

Мұнда қайдан жүр, егер бұл трамвайда менен басқа адам болмаса оның бейнесі терезе әйнегіне қалайша түседі?..

Көздері де, қарасы да біртүрлі таныс сияқты.

Тіпті, оны күн сайын бір жерлерде көріп жүрген де тәріздімін. Бірақ, қай жерде?..

Ол да маған ойлана көз салып тұрған секілді...

Тоқта!!! Шынымен... Шынымен, бұл тағы да менмін бе?!

Бұлай болуы мүмкін емес!

Мен болсам әлі жаспын, ал ол болса жүзін әжім торлаған, еңкіш тартқан, қартамыс!...

Мынау бытысқан қараңғы түнде әбден шаршаған денемді бір қорқынышты діріл шарпып өтті.

“Бұл трамвайдан қайткенде де түсуім керек”.

Бірақ дәл осы кезде әлгі пәлекет трамвай бірте-бірте шапшандығын үдетіп, қараңғылық қойнауында еш тоқталыссыз ағызып ала жөнелді.

Иә, еш тоқталыссыз, тіпті, ешқандай рельссіз заулап келеді екен. Мен осыны байқадым осы сәтте.

Шапшандық болғанда қандай, тіпті, ақылға сыйғысыз.

Терезеден аракидік шам жарығының нышаны байқалғаны болмаса, көбіне — қараңғылық, тунель ішінде келе жатырғандай...

Оның мені бір шеттен екінші шетке қаңғалақтатқанына қарамай, азар дегенде жүргізуші отыратын жерге де жеттім омақасып.

Осы сәттегі қорқынышты көрініс — мұнда да тірі жан жоқ болып шықты.

Қайда алып бара жатырғаны белгісіз осынау шексіз кеңістікте жападан жалғыз келемін.

“Не істеуім керек?!”

Мына трамвай қайда алып барады, өзім қайда, не үшін кетіп барамын?!”

Көмек іздегендей болып жан дәрменмен кілт артқа бұрылғаным сол еді, салонның артқы терезесінен қараңғы көшеде трамвайды көріп қол көтерген біреудің сұлбасын байқадым. Трамвай оның тұсынан тоқтамастан өте шықты. Ал, ол болса мұны қуа жөнелді.

“Уһ, ақыры бір тірі жан кезікті — ау”...

Әлгіге зер сала қарағам...

Сұмдық-ай! Бойымды меніреу күйзеліс тұмшалаған мен анау қараңғы көшеден тағы да өзімді, бірақ әлдеқайда жасырақ өзімді көрдім.

Ол трамвайдың соңынан бар пәрменімен жүгіріп келе жатты. Бірақ ара қашықтық сәт сайын ұлғая берді, ұлғая берді, сөйтті де бірнеше секундтан кейін ол көзден ғайып болды...

Кеңістік пен Уақыттың құрбаны...

Былай қарағанда бәрі де бар сияқты, бірақ ештеңесі де жоқ, тіпті өзінде цивилизацияның ұшқыны да жоқ, шынтуайтына келгенде, өзі де болмаған мынау қалада мені ешқайда да алып бара жатпаған трамвай және Мен...

Трамвайда (жалғасы)

Кенет мұнда күтпеген, тіпті, мүмкін емес жағдай болды - әлгінде ғана трамвай соңынан қуалап, жете алмай ақыры көзден ғайып болған сұлба аяқ астынан пайда болды да, теп-тез әрі жеңіл басып ештеңе болмағандай есіктің тұсына келді. Сол сәт есік ашылып, ол ішке енді...

Дегенмен, ол мені көрмегендей сынай танытты. Иә, ол мені, яғни өзін көрмей тұрған тәрізді...

Осыны пайымдап тұрған мен, тырп етуге қорқып, қозғалмастан қалдым.

"Мүмкін емес..." қатты абыржыған менің бар болғаны осылай деп ойлауға ғана шамам жетті.

"Мүмкін, бұл менің жай ғана сыңарым болар", деген ой келді осы мезет.

Мен мұны бәлкім үлкен үмітпен ойлаған шығармын, бірақ терезе әйнегіндегі өзімнің басқа бейнемді көргенде селк ете түстім.

Сағатыма қарадым - тілдері бұрынғыша қозғалмастан тұр, ал құлағыма тақап тыңдап көріп едім әдеттегідей тықтық еткен дыбысы бар...

Аяқтарым шаршаған тәрізді, тіпті, бар салмақ соған түскендей, оны бүткіл тұла бойыммен сезіндім.

Бұрынғысынан заулап келе жатырған мына трамвай соңынан әлгінде жан алып — жан беріп жүтіргеннен қатты алқынған екенмін-ау деген ой келді дәл қазір.

Алайда, сол сәтте мен, тіпті, ештеңе болмағандай емін-еркін орындықта отырдым.

Енді бір қас-қағым сәтте жаным күйзеле байқағаным — менің терезе әйнегіндегі әлгі бейнем бірте-бірте көмескіленіп барады екен.

"Тағы да жоғалып кетеді-ау, сондықтан да бір нәрсе қолдану керек шығар", - деген бір тұрпайылау, адам сенгісіз ой келді осы сәт.

Шалт қимыл жасап, отырған орнымнан атып тұра жүргізуші орындығына ұмтылдым. Жете сала бар пәрменіммен тежегішті бастым. Заулап келе жатып оқыс тоқтағандықтан ба, әйтеуір, бүкіл денеммен әуелі рульге, сонан соң алдыңғы терезе әйнегіне соғылдым.

Қатты соғылу мені ең болмағанда белгілі бір уақытқа дейін есімнен тандырып тастауы керек еді, бірақ олай болмады.

Бүкіл дене мүшелерімнің толық жинақталынып алғаны сондай, барлық еттерім бір сәтте серпілмелі резина денеге айналды...

Әйнекке соғылып, кейін серпілген бойда-ақ аяғыма түрдым. Сөйттім де іле-шала кейінгі жаққа көз салдым. Тағы да таңқалып, өзгеше жағдайда қалғаным — анау сұлба, тіпті

шектеген шыққан ессіз шапшаңдықпен келе жатып оқыс тоқталғаннан кейін, пәлі, ешнәрсе болмағандай жайбарақат қалыпта отыр. Сосын тұрды да жәй басып есікке таялғаны сол еді, анау оның келуін күтіп тұрғандай-ақ ашыла қалды. Ол шығып кетті...

Осының бәріне қарап аң-таң болып тұрғанымда әйнектегі өте айқын көрініп тұрған тағы бір бейнеме көзім түсіп, тіпті, есімнен танып қала жаздадым. Ол маған аса разы кейіппен көз салып, күлімсіреген қалпы шығуға беттеді. Бірақ ол *“әйнектің ішінде”* кетіп бара жатты. Сәлден соң сол жайбарақат қалпымен сыртқа шықты. Маған да осылай істе деп ишарат жасағандай болды...

Мен басымды жайлап есікке қарай бұрдым, сонан соң қайтадан терезеге көз тастадым...

Ғажап, тағы да өзімді көрдім — бірақ бұл нағыз өзімнің бейнем еді...

Мұның бәрі маған өте ауыр тиді, содан да болар өзімнің сондай қатты шаршағанымды, қажығанымды және әбден әлсірегенімді сездім.

Ешнәрсеге зауқым сокқан жоқ, тек бір ғана тілек — әлгілердің соңынан ілесіп осы жерден тезірек кетейінші деген ой болды. Басқа ешнәрсеге мойын бұрмастан мен солай істедім де...

...Мен мынау сазарған, меніреу қала көшелерінің бірінде ешнәрсеге түсіне алмаған қалпымда тұрмын. Қаланың мынау қай жері, қайдамын? Түк түсінсем бұйырмасын...

Басым айналып кетті...

Дей тұрғанмен, мұның бәрі ештеңе емес еді, ең бастысы — бұл менің әлгі құрып кеткір трамвайдан құтылуым болатын. Осыны ойлағанда жаным бір түрлі жайланып сала бергендей сезім кештім...

Алайда, мұның бәрі мен мойын бұрып, төңірегіме көз жүгірте бастаған сәтте лезде-ақ бұға айналып, ұшып кеткендей, жоқ болды. Тіпті, әлгі менен бірнеше қадам әріде тұрған құрып кеткір трамвай да менің көз алдымда — әуеде балқығандай ыдырап, әп-сәтте-ақ ғайып болды. Тіпті, бұл жерде бұрын ешнәрсе болмағандай қаныраған бос кеңістік қана қалды.

...Мүмкін уақыт дүрмігіне ілесіп ілгері кетті ме екен...

Қаңыраған қалада

...Алғашқы қадамымды не оңға, не солға жасарымды білмей абдырап тұрмын.

Шарасыздықтың шеңгелінен лезде шыққандай болдым. Сөйттім де батылданып, әлгінде ғана әлгі құрып кеткір трамвай тұрған жер арқылы тура ортаға тарттым.

Мынау, тіпті, сол өзі болмаған да шығар-ау, қияли рельстерді аттап келе жатып таңқалғаным — мен әлгі трамвайға дәл осы жерден мінген сияқтымын — Иә, дәл осы жер...

Кенет ішкі дүниемде қандайма сыртқы күштерден де, тіпті, шындығымен жалғаны ма, әлемді объективті және субъективті ұғымдарға қатысты барлық қадами мүмкіндіктерден де тыс әлде мақтаныш, әлде күлкі, әйтеуір, көңілді бірдеңе пайда болды...

Жағдайым шатасуға, есім аууға келіп тірелгендей ме, қайдам...

Осы сәт ешнәрсеге таңырқаудың, таңқалудың қажеті жоқ екен деген ой түйдім.

Сөйттім де ешқайда бұрылмастан мынау қараңғылық құрсауындағы қаңыраған үйлерге қарай тура тарту керек деп ұйғардым.

Тіпті, ешнәрсені байқамастан, сезбестен, ешнәрсеге таңырқамастан қарсы алдымдағы үйді кесіп өттім.

Иә, кесіп өттім.

Бақсам-мұнда барып тұрғандай таңғажайып ештеңе жоқ екен.

Бар болғаны мынау үйлер табиғатта, бұл дүниеде болмаған, тіпті, жоқ нәрселер екен ғой.

Бұл өзі әуелгідей елес-мұнар да емес, жәй жалған, фикция ғана еді.

Бұл — тек менің қиялымдағы, түйсігімдегі елес жайлар тәрізді.

Енді ол әп-сәтте жоқ болды.

Иә, әлгі қаңыраған қала да ғайып.

Тіпті, бәрі де бір мезетте құрып кетті.

Менің өміріме әлдеқайдан тап болған мынау әлем де, бәрі-бәрі де лезде көзден ғайып болды...

II. МӘҢГІЛІК ПЕН ШЕКСІЗДІКТІҢ ТҮСІНІКСІЗДІГІ

Оралу

...Планета солайымен қанырап қалған секілді.

Тек төңіректі түмшалаған түнек түн, аспандағы некен-саяқ жұлдыздар — бар болғаны осы ғана.

Иә, мынау қаныраған планетада қараңғылықтан өзге ешнәрсе де жоқ еді.

Бағзы бір кездері жасыл жер, көгілдір көк деп атайтуғын.

Осы бір ескі атаулар маған дәл қазір кекетіп, мұқату тұрғысынан айтылған сияқты болып көрінді.

Шынында да артық, кемі жоқ, тура әжуалағандық...

Жалғыздықтан жалықкандықтан да болар ең болмаса әлгі трамвайы түскірді көріп, қанырап жатса да қала аты бар емес пе, әлгі ғайып болған қаланың болмашы шам жарықтарына қарасам да, әйтеуір алаңдаймын ғой!, соған мініп алып, тартып кеткім келгені.

Енді бір қас қағым сәтте әбден абдырап, есенгіреген мені — бұл планетада тек мен өзім ғана екенмін ғой деген құйтырқы ой түрткілеп өтті.

Иә, шынында да мен оның ең құзар биігіне шығып алып, алға, анау түпсіз терең қараңғы кеңістікке қарап тұрғандаймын, алдымда — тек қана өзімнің КОСМОСЫМ, өзімнің ҒАРЫШЫМ...

Жаным жай тауып сала берді. Өйткені мен жұлдыздарға жақын тұрғанымды сезіндім. Бір кездері өзіме сондай ыстық көрінген, ал қазір неге екені белгісіз, мүлдем ұмыт болған, белгісіз, құпия әлем маған жақындаған сайын кеңістік пен арақашықтық бірте-бірте айқындала бастаған секілденді.

Мен, міне, жанымнан баяу, паң қалыппен үлкен астероид тастардың қалқып өтіп жатқанын, метеориттердің жарқылын көріп тұрмын. Былай қарағанда олар ойыншықтар сияқты, кішкентай еді. Ал, керісінше мен оларға қарағанда тым алып сияқтымын. Тіпті, менің жаным, ойларым мынау ғарыш әлемінің өзі іспетті.

Кенет мен мынау шексіз кеңістіктің өзін жан-жағынан бірдей көріп тұрғанымды ұқтым. Иә, ол шексіз сияқты еді, енді бір қарағанда — сөзбен айтып түсіндіру мүмкін емес-оған керісінше — шектеулі дүние тәрізді көрінді.

Болған да болмаған да секілді.

Алайда, мәселе көргендерімнің барлығы да – ғарыштың өзі кішірейіп, тығыздалып, кері айналып кеткендей әдеттегіден тыс, қияли сөздермен түсіндіре алмайтындықтан емес, қайта оның мен қазір әлдеқашан ұмытқан әдемілігін де, айбынын да көргенім де еді. Мен бұл планетада өмір сүргенде онда гүл де, бояу да, бедер де болатын, мұнда бәрі таза, айқын әрі ашық еді – ешқандай қараңғылық та жоқ-тұғын, тіпті жарық та...

Көзді қарықтырмайтын, тым өткір де емес – жарылыстар мен жаркылдардың әдемі, келісті құбылулары, өрнектері ғана...

Астероидтар, планеталар, жұлдыздар, кара дактар, кометалар – бәрі-бәрі менің оралғанымға қошамет білдіргендей жанымнан тізіліп өтіп барады...

ҰҒЫМ

Осылайша мен мынау салтанатты шеруді қабылдап тұрғандай сынай танытқанмен, дәл сол сәтте осы кеңістіктің тек бір бөлшегі ғана емес, тіпті сол кеңістіктің тура өзіне айланып кеткендей едім...

Сол мезетте ойға түйгенім – МҰНЫҢ БӘРІ жәй әншейін үлкен және күрделі ғана емес, бұл өзі тым алып және ұғымға сыйғысыз (біз өзіміз ойдан шығарған мынау әлемдегі үйлесімдер мен жөн-жосықтар бұзылар болса, өзіміз өткінші ғұмыр кешетін осындағы бүкіл түкке тұрғысыз мән-мағына, ақыл-парасат та құрып кететін бұл жалған дүние, ондағы адам қайдан, неліктен, кім арқылы, не үшін және қашан пайда болғанын біліп, танудың еш мүмкіндігі болмақ емес...) екен ғой...

Осы кезде баяу түсірілген түсірілімдер сияқты мен, менің санам, менің зердем, менің сезімім арқылы ұшып өтіп бара жатқан өз ғарышымның тынышсыздығы жайлы ой мазалады.

Мұның бәрі тек менің бойымда ғана емес, менің төңірегімде - қарсы алдымда, жоғарым мен төменде, сол жағымда, оң жағымда, жалпы, жан-жағымда болып жатқан құбылыс еді...

Мұнда тек өзім ғана болсам да, жалғыз емес едім, яғни менімен қатар тағы бір әлем - менің ҒАРЫШЫМ, өзімнің ішкі МЕНІМ бар екенін мен енді білгендеймін.

Өзімнің осы бір “МЕНІМ” анағұрлым зор, айбынды бола тұрса да, ол анағұрлым ірі де мәңгілік, сонымен бірге қарапайым да қорғансыз тағы бір дүниенің бөлшегін құрап тұр.

МЕН деген де, БАСҚАЛАР деген де — бәрі МЕН едім...

Сонымен, олардың басқалай әлемдері, мөлшерлері, ұғымдары, өлшемдері, уақыттары көлемдері менің де ғаламымдікі болатын, тіпті, бәрі-бәрі де...

Шексіз шамада.

Оларды, тіпті, бірге немесе қатар қоюға және салыстыруға болмайды да.

Олар салыстыруға, мөлшерлеуге, шамалауға жатпайтын біртұтас еді.

Мұның бар гәбі — олардың бәрі де менде еді, менімен бірге еді.

Сонымен, осылардың бәрі де жай ғана “мен” едім.

Тіпті, басқаға да, маған да айналу — бәр-бәрі де мен — тұғынмын...

Тұтасу

...МЕН олармен бірге ұшып келе жатырған сияқты болдым және шексіз де, кең, таусылмайтындай едім, сонымен бірге, айтуға да тұрмайтын болмашы, тіпті, зөредей де ештеңе жоқтай едім. Шынтуайтына келгенде, өз галактикамда мен өзімді ешнәрсемен де — тіпті тұлабойымнан әрліберлі өтіп жатқан жұлдыздармен де, астероидтармен де шамалап та, мөлшерлеп те салыстырмас едім. Тіпті, олармен өзімнің қатарласуымды да көз алдыма елестете алмаймын.

Мен бір түрлі әуедегідей жеп-жеңіл, үлпілдек, образды, нақты емес, тіпті, мәнсіз бірнәрсе сияқты өзім. Бірақ мәнсіз, нақты да емес аналардың бар болғанындай мен де бар болатынмын.

МЕН, БІЗДЕР — бірігіп, тұтаса бастадық, біздерді енді айырып алу мүмкін емес еді.

Сонымен, мен мынау көне кеңістікте ешқандай уақытсыз және көлемсіз, мөлшерсіз ілезде аналарға айналып, сіңісіп, астасып кеткендеймін...

Маған осының бәрі шындығында әзірше бар және болып жатқандай, ал дәл қазір сәт сайын болашақтан өткен кезеңге ауысып жатқан — не шым-шытырық тұс, не жалған дүние сияқты көрінді...

III. БОЛМЫСТЫҢ ӨТПЕЛЛІГІ

Ояну. Алғашқы күннің таңы.

Бірінші бөлім. Ояну.

...Кенет, күтпеген жерден, елеусіздеу ғана мынау төңіректі тұмшалаған түн түнектің етегін еппен ысырып әуелі алыс көкжиектің жарты шеңбер сұлбасын бозамықтана байқатып, соңынан аппақ арайымен айқындалып таң атты.

Сәл-пәл уақыттан кейін әлгі көкжиектен әуелі алғашқы шұғыла шапақтар жамырай шашырап, соңынан, іле-шала менің Планетамның үстіне асқақ та тәкәппар қалыппен қызыл шокқа малынып шыққан қызыл-сары шартабақтай жалындаған алып дөңгелек — қасиетті күн жайлап қалқып, заңғар көкке көтеріліп келе жатты.

Алғашқы күннің таңы атты.

Жер-жаһан осы түнде не болып, не қойғанынан еш хабарсыз, зәредей де күдік алмастан, біртіндеп-біртіндеп оянып, серігіп, дүрсілкініп, тіршілігін бастады.

Мынау ғалам оны білмейтұғын, өйткені, ол басқа, өзіндік ереже-қағидалармен тыныстайтын, тіршілік кешетін.

Сондықтан да, болар, ол мені де білмейтін. Ол үшін мен, тіпті, жоқ та едім.

Сонымен, мынау дүние өзінің жана дәуірін есептей бастады.

Мына әлемдегі менің Дәуірімді есептей бастады.

Өйткені, менімен бірге пайда болғандықтан ол менімен бірге жойылып та, құрып та кететін, яғни тағы да бәрі де мен арқылы жүріп, менімен байланысып жатқан...

Екінші бөлім. Алғашқы күннің таңы.

...Мен мынау планета көкжиегін шеңбер күннің қалай жарықтандырып, жарқын нұрымен аймалап жатқанын тамашалап қарап тұрдым.

Анау үлкен шартабақ-күн жарты шеңбер-көкжиектен ақи-тақи бөлініп, жоғары, биік кеңістікке қарай өрлеген алғашқы күннің алғашқы таңғы осынау көрінісі — көрер көз керек, ғажайып құбылыс еді.

Менің назарым да, ойым да біртіндеп, елеусіз ғана анау табиғаттың — оның құстары мен жан-жануарларының, өзен,

көл, теңіз, мұхиттарының оянып, дүрсілкітіп жатқан көрінісіне қарай ауып, соларға қарай басыбайлы бөлінді.

Бұлттарға көз салдым, тұмандағы құстар тәрізді олар менен төмен. менімен бірге, тіпті, менің тұла бойым арқылы қалқып бара жатыр.

Ортан-тоғайлар мен кең жазықтарға — оларда адамдар мен жан-жауарлар кездесіп қалар-ау дегендей оймен, тұңғыш рет көріп тұрғандай таң қала көз жүгірттім.

Мынау табиғаттың дүрсілкініп, сергіп жатқан сәтіне елти тұрып, түні бойғы бастан кешкен шырмауықтай шырматылған шытырманнан ақи-тақи арылған мен, бірте-бірте осынау адамзат тіршілік еткен ортаға еніп, осы планетада тұратын, өмір сүретін пенденің көдуәлгі өзіне айналдым.

Мынау әлем осы түнде мұнда не болып, не қойғанын ғана емес, сондай-ақ осы планетаның әлі шикі екенін де білген де, көрген де, ұққан да жоқ. Сондай-ақ ол осында жанадан, тағы да келіп тұрған мені таныған да, ұққан да жоқ еді.

Иә, осы бір әлем өзінің жаңа тұрғынын таныған жоқ, танығысы келген де жоқ, сонымен бірге, тіпті, өзін де таныған жоқ болатын.

Бір ғажабы мұны, тіпті, мына мен де белмеген сияқтымын...

Күндіз

...Ал, адамдар болса, неге екенін білмеймін, (бұрынғысынша) әлдеқайда асығып бара жатыр.

Олардың неге екенін қайдам (әдеттегідей), әйтеуір, барынша өзге ешнәрсеге алаңдай алмайтындай, қолдары тимейтіндей көрінді.

Осы сәт зердемді бір нәрсе көмескілегендей болды, сол ақ екен мен де әлгілерге қарап, соларға қосылып алып әлдеқайда асығып ала жөнелдім.

Аналар сияқты ешкімді де, ешнәрсені де, тіпті, өзімді де елеместен, көрместен, әйтеуір тарта бердім.

Мынау ақылға сыймайтын, қайда бара жатырғаны белгісіз әлемдегідей дәл осы сәт не болып жатқанын да, не болатынын да, тіпті, бәрі-бәрін де ұмытқандаймын.

Барлығы да айналамда тек жалт-жұлт етіп елес сияқты өтіп жатты...

Өздерін өздері жан-жақтарынан көре алмайтын. тек қана өздерінен басқаны ойламайтын. қайда, не үшін жанталасып бара жатырғандарын түсінбейтін, білмейтін. содан да ма, әйтеуір, табиғатпен бірге астасып, тез жоғалып, құрып кететін мынау адамдар өздерінің әлемінде осылайша тұратын тұғын және тұрып та жатты.

Жүріп келе жатып. кенет, күтпеген жерден мынау әлем үстіндегі жападан жалғыз мұнайғандай кейіп танытқан Күнге көзім түсті.

Ол әлгілердің мынау әлемінде манағы шыққан кезіндегідей емес, әлдеқайда кішкентай, елеусіз, мәні жоқ нәрседей көрінді.

Күн — мынау планета үшін шынында да басқа ғарыштан, өзге әлемнен келген еді. Мен тез есімді жиып, өз-өзіме келдім. Ойткені, кешікпей-ақ мынау адамсымақтардың біреуі өзін ұлымын, мықтымын деп танып, кісімсіп менің әлемімнің, менің ғарышымның, дәлірек айтқанда менің Күнімді иемденіп қоюы мүмкін ғой. Сосын түкке тұрмайтын өзі сияқты өзгелерінен өзіне басыбайлы қылып алған менің күнім үшін алым алатын шығар.

Ал, әлдебір себеппен осы планетаға тап болған ол Күн негізінде әлгілердің бәріне бірдей ортақ емес пе еді...

Осының бәрін — мына адамсымақтарды, олардың ұят, мүсәпір, бейшара және ашкөз әрекеттерін қору маған сондай ауыр соқты. Бұл әлем өзінің ақырына, ақырзаманына қарай келе жатты. Оны енді тоқтату еш мүмкін емес еді...

Менің ойларым сондай ұзақ па, әлде олардың ғұмырлары соншалықты қысқа. бір сәттік пе, әйтеуір олардың ешқайсысы да мынау шаршаған, мұнда ешкімге қажетсіз, еш бір жан көзіне ілмеген шартабақ күннің мына планетаның жарты шеңберіне бой тасалап, көкжиекке баяу еніп, батып бара жатырғанын байқаған да, көрген де жоқ болатын. Ол біздердің өткенімізді, қайдан келгенімізді, болашағымызды қайда екенін еске сала отырып, бәрімізді түнге, түнгі қараңғылыққа, анау жұлдыздар әлеміне шақырып бара жатырғандай еді...

Ол бәрін де тоқтауға, демалып алуға, ойлануға шақырғандай-тұғын...

Алайда ғарыштан берілген бұл белгіні мұнда ешкім көрген жоқ, тіпті ұққысы да келмеді.

Осы сәт танертен бұл туралы менің өзімнің де ұмытып кеткендігім есіме түсті....

Ал, әлгі адами пенделер бірнәрсеге разы, қанағаттанған кейіппен, мүмкін олардың мұндағы міндеттері солай да шығар, енді, таңертеңгі шыққан жақтарына қарай кері — асығыс, зымырап бара жатты...

Мынау әлі шикі Планетадағы менің Алғашқы Күнім осылайша өтті...

ТҮН (бірінші бөлім, басы)

...Төңіректі түн қараңғылығы біртіндеп, біртіндеп тегіс тұмшалады.

Мен оның құшағына бірден үлкен үмітпен сондай жеңілденген қалпыммен еніп ала жөнелдім. Былайша айтқанда, өз санамның, өзіндік жеке “Меннің” тереңіне, алыстағы, ұғымға сыйғысыз әлемдер мен кеңістіктерге қарай араарасында тыныс алып өз-өзіме келіп, тура ұшқандай, әлде масаттанғаннан, әлде күйзелістен бе, әйтеуір іштей булығып тереңге баспен сүңгіп бара жатырғандай едім.

Мұның бәрі маған сондай етіне жақын, сондай таныс бұрынғы бір әлемді, тағы да сол баяғы тұла бойымдағы әлемді есіме салғандай болды...

Шынында да түнде біздерді қаншама, қандайма ойлар, елестер, сезімдер шырмайды десеңші...

Түнгі кезбелер.

...Түнгі қараңғылықта, бүлінген жол бойымен бір ит ілбіп басып келеді.

Шамасы, қожайынсыз, үйсіз-күйсіз қаңғыбас ит.

Мұнда осындай қаңғыбас иттер, иттер түгілі, үйсіз-күйсіз қаңғыған адамдар да көп еді...

Әлгі байғұс жеңіл желіспен, жиі-жиі тоқтап-дәлірек айтқанда үздік-создық бұлкілмен алға қарай, белгісіз бағытқа тартып бара жатты.

Оның қасында мен болған жоқ едім, бірақ оны көріп тұрдым.

...Әлгі ит кенет әлдебір қоқыс салынған қораптың жанына тоқтап, оны аяғымен түрткілеп, копарып, тұмсығымен иіскелеп, тіміскілей бастады...

Осы кезде әлдеқайдан әлдебір адам тап болды да, анау ит бір шетке қарай ығыса жөнелді.

Енді манағы қоқысқа әлгінің өзі ие бола қалды.

Бірақ ол тез басылды, ананың ішінен көдеге жарар ештеңе табылмағанына бір түрлі таңқалғандай ол оны аяғымен бір тепті...

Менің назарым енді толықтай соған ауды.

...Әлгі адам манағы жолмен алға асты.

Бүгжиген, қамыққан қалпы ол да жөн-жосықсыз, әйтеуір, белгісіз бағытқа қарай ілбіп бара жатты.

Бейшараның аяқ киімі де, киімдері де жұлым-жұлым еді...

Бәз бір үйдің жанына келгенде ол қып тоқтады. Сөйтгі де осынау үлкен үйдің қараторғайдың үйшігі төрізді терезесіне көздерін тікті.

Менің назарым енді мұңды да сағынышты, өзіме сондай таныс бағзы бір жалғаннан беріліп жатырған төрізді әуен естіліп тұрған терезелердің біріне ауды.

Қас қағым сәтте мен әлгі пәтердің ішінде тұрдым — стол үстінде CD жатты. әлгі әуен ойнап тұр, бірақ іште ешкім де жоқ.

Ішке зер сала қарап тұрып, кенет қатты абыржып ыршып кеттім — мен өз пәтерімде тұр екенмін ғой, мынау әуен төгіп тұрған дискіні де өзім қосып едім!..

Осы бір есімнен тана абыржу мені шатастырғандай болды. Бірақ тез өз-өзіме келіп, әлгі адамды ойладым да, сол сәт қайтадан көшеден бір шықтым.

Бірақ әлгі байғұс көрінбеді.

Оны енді барлық кіреберіс дәліздерден, жан-жағымнан, өзімнің маңайымнан іздей бастадым.

Осы кезде әлгі адам, тіпті де болмағандай сезім пайда болды.

Сол-ақ екен оны олан әрі іздеуді жөнсіз деп шештім. Осы кезде жол бойында манағы ит қайта көрінді.

Байғұс ит асықпай, сол қалпы, ілбіп, мынау үйдің тұсына таяп келе жатты.

Неге екенін қайдам, осы кез: *“Мына иттің соңынан жүру керек, ол манағы адам жүрген жолмен, соның соңынан келеді емес пе? Олардың жолдары да, бағыттары да бір ғой...”* деген ой келді.

Дәл солай болды да шықты.

Кішкене жүрісімді. Әлде, ұшуымды жеделдетіп, иттің алдына шыққаным сол еді, манағы бейшараны қайтадан көзім шалды. Ол жүріп келе жатырған күйі басын қайда қисайтарға білмей, ұйқы құшағына енген еді...

...Кенет менің самайымды ащы да өткір бір нәрсе тіліп өткендей, ауыртқаны. Соны ауырсына әрі соншалықты шаршаған қалпым, үстімдегі бар киімімді қаусыра тартып, қарт адамдардай құнысқан күйім кері бұрылдым да үйге қарай шаба жөнелдім.

Әлгі тоз-тозы шыққан жол үстінде түн қараңғылығымен кетіп бара жатырған өзімнің сұлбамды көрдім...

Қарсы алдымнан қайдағы бір ит кезікті.

Бір-бірімізден қорыққан біздер, қараңғылық құшағында сол сәт жасалт бұрылып, әр жасқа тарттық.

...Міне, үйге де жеттім.

Терезеден төгілген жарыққа көз тастап, әрі гитара шектерінің үздіксіз әуеніне қосылып Грейс Сликтің бе, әлде Маришка Верештің бе, мұңлы да зарлы дауыспен салған әндерін тура жүрекпен қабылдаған күйім қараңғылықты елемей кіреберіс дәліздегі басқыштармен жүгіре басып пәтеріме таратып келемін...

Ал, жалғыз-жарым түнгі кезбелер танды, таң шапағын бетке алып әлі кетіп бара жатыр.

Егер олар шын мәнінде осынау жалғанда бар болса...

Түн (екінші бөлім, соңы)

Осы мезет мен бүгін, яғни осы түні барлық адамдардың саны мен бейнесі сол күйінде қалғанымен, өздерінің, олардың жан-дүниелерінің ауысатынын түсінгеніндей болдым. Ойткені олардың бірде-біреуі де күні бойы өздеріне, өздерінің ішкі дүниелеріне үңіліп көрген емес еді. Мен де өзіме жан-жағымнан қарай алмадым. Бар болғаны бұл күнді міндетті түрде біреулердің — қоршаған ортаның, табиғаттың, адамдардың ЕСЕБІНЕН, яғни БОЛАШАҚТЫҢ есебінен өткізсем деген ой болды...

Осы бір сәтте мен түнгі аспанға, сонау әлдеқайдағы немкетті емес, қайта ашық та таза, жарық, шекарасыз, тиымсыз, шексіз. еркін бір ӘЛЕМДІ еске түсіргендей жарқыраған жұлдыздарға көз салдым...

Мынау планетада мен тек жалғыз өзім емес пе едім деген манағы ой осы сәт мені тағы да түйреп өткендей болды...

Адамдар

Мен мұнда әрбір күннің бір-бірінен айна-қатесіз ұқсас өтетінін үлкен өкінішпен көрдім.

Ал адамдар бірін-бірі үнсіз алмастырып жатса да бір-бірінен сондай ауып қалмайтын. Бірақ олар өзіне емес, өзгелерге бірнәрсені дәлелдегісі келіп өзеурейтін, сөйтіп, ең ақырында өзін де, өзгелерді де дымын қалдырмай кемсітіп, төмендетіп, құрытып тынатын.

Олардың мұнда, осы планетаға кездейсоқ келуінің де бар мәні, міне, осында еді.

Менің санам осы кез көп кешікпей мынау адамдар қарап-тан қарап бір-біріне күн көрсетпей, ауа жұтуға да мүмкіндік бермей, тіпті, оны өздерінен де қызғанып, ақыры құрдымға кетіп, жоқ болады-ау деген ой қорытты.

Енді оңалмайтын мынау планета мен адамдар әлемінің салқындығы шегелеп тастағандай, әбден шаршаған менің осы сәт мызғып алғым келді.

Олар душар болған жай — менің бастан кешкеніммен бірдей еді.

Өйткені осылардың бәрі менің тұла бойым, болмысым арқылы өтіп жатты...

Басқа кейінке ену

...Мынау планетада жаңа өмір басталып, табиғат түлеп, гүлдеп жатқан көктем күндерінің бірінде күтпеген оқиға болды.

Яғни менің болмысымдағы мәнсіздікті менің ұйыған энергиямнан, менің жан-дүниемен шексіздік әлеміне бөлініп шыққан импульстар ауыстырып, көп сауалдың жауабы табылғандай еді. Бұл өзі тіпті, сондай күшті, әсерлі, әрі ауыр да болды. Ол, бірден мені, менің жан-дүниемді түрткілеп, біздің ойларымыз бен сезім-түйсіктерімізді әлдебір қашықтықта тұрып-ақ кесіп өтті. Тұтас сияқты едік — енді мен бұл планетада жалғыз емес екенімді түсінгендеймін...

Менің жан-дүнием басқа бір күйге енді. Бұл өзі-нәтижесінде жаңа, анағұрлым күшті, анағұрлым мықты, анағұрлым берік “МЕН” туындайтын галактикалардың жарылыстарына, жұлдыздар жүйесі мен әлемнің қалыптасуына тең жарылыс болатын.

Мен олардың, олар менің бойымда-тұрғын, бәрі де “МЕН” едім...

...Соншалықты шаршап, көзімді, жұмған қалпым мен тұңғыш рет өзімнің әуенімді көрдім.

Жүрегім сыздағаннан бүрісіп, сығымдалып қалғандай. Әуен жоғарылап, зарланыңқыраған сайын менің жүйке тамырларым саз аспабының шектеріндей тартылып, төзгісіз қатты қысымнан кейде үзіліп, сынып қалғандай, кейде керісінше жайбарақаттанғандай күй кештім.

Әлгі сарын бағзы бір қалыпты өмірді еске салып, тым азалана түскен сайын мен қайтадан мынау түнді, өз ғарышымды тым анығырақ көргендей болдым. Сөйтіп, мен нағыз өзіме қайта айналып сонау көрінбейтін, қашық нүктеге дейін шырқап кеттім.

Менің тым терең немесе тым жоғары шырқап кеткенім сондай - анау кішкентай да жарқыраған жұлдыздарға жетіп қалдым. Өзімнің шексіз әлемім де, өзімнің ішкі дүнием де едім мен...

Ақыры өзімнің ең киыр нүктеме жеттім. Сөйттім де мынау шыңыраудан жарықтың шапшаңдығындай жылдамдықпен қас-қағым сәтте өзімнің шексіз "меніме" айналып, кері оралдым...

Осы бір ішкі күйзеліс пен ауырсынулар мені анағұрлым сезімтал еткендей. Мен осы сәтте бүкіл мынау әлемді тек барлық жағынан бірдей көріп қана қойған жоқпын, сондай-ақ оларды бірден әртүрлі қалыпта, әртүрлі өлшемде көрдім.

Олар, тіпті, менің өзім сияқты тәнсіз, болмаған, жалған болса да оларды түсіне, сезіне, өздері арқылы өтіп бара жатып оларға көмектескім-ақ келгенім. Бірақ олар менен басқа бір өмір көргендей – мені қабылдамады, танымады.

Мен олар үшін жат едім енді.

Алайда, бұл сәтте маған тек ой сезімді ғана емес, анау менің әлемімнен осынау ақпараттарды жеткізе алатын ӘУЕН, САЗ бар еді...

IV. БІТПЕСТІК ПЕН ДУШАР БОЛУШЫЛЫҚТЫ ТҮСІНУ.

Аптап

...Шөкімдей де бұлт жоқ.

Бәрі де –

Мынау шыжғырған күннің аптабынан
Әбден әлсіреп, тынып қалғандай...

...Қыбыр еткенде ешкім жоқ.

Қозғалыс та байқалмайды.

Тек, жаппай күйдірген

Күннің сәулесі мен радиация ғана.

Көзді қарықтырған,

Қызған, өте қызған

Ыстық та шаңытқан ауа.

...Су жоқтықтан әлсіреген,

Тілім-тілім жарылып, құрғап қалған

Сөйтіп, бөріне де селкостанған дала.

Күйіп кеткен тікен,

Қанбақ және

Қара ағаш...

...Жел қакқан тері.

Тіске тіс тигенде қышырлаған құм.

Дыбыс та тынып қалған.

Тек қана –

Әлдеқайдағы бір биікке ілініп,

Ұдайы тербелген

Және құлақта ұйып қалған зыңыл...

Жердің

Табиғаттың

Адамдардың

Тарығуы,

Жанкештілігі,

Зарығуы

және душарлығы...

“Ч” мезгілі

...Мен қазіргі кезде адамдар арасында өмір сүріп жатқан біреудің бір кездері отырып, кейін одан шыға білген трамвайында болдым.

Өмір сүру дегенді — оларда қабылданғандай — күн астынан, онда да менің Күнімнің астында және біздерден ешқашан да ешкім тартып алып кете алмайтын менің планетамда тәуірірек орын алу үшін күресу деп түсінбеу керек.

Өйткені, ол — менің өзімдік “МЕНІМ” сияқты мәңгілік те, уақытша яғни өткінші.

Алайда, ақша, билік жолындағы тартыспен көр соқыр болған олар өз планеталарын өркениеттің керемет бір әдісқойлықпен жұтып, жеп, сөйтіп копаруға, құртуға апара жатқанын көргісі де, түсінгісі де келмейді.

Ал, мұның бәрі, тіпті, бастамасы сияқты.

Әйтсе де мынау планетамен, мынау адамдармен және менімен яғни менің ішкі әлеміммен алға қарай не болатынын ешкім де, тіпті, ғарыш та білмейтін. Біле қалғанның өзінде де алып кометалармен ауық-ауық қабаттаса ұшқан, біздің санамыз үшін ұғымға сыймайтын UFO деп аталатын ескертулерін жіберетін де, шешімін күтіп, үнсіз қалатын.

Осыдан кейін біздің әлеміміз үшін, яғни менің өзім үшін де “Ч” мезгілі әлі келе қойған жоқ-ау дегенге сенгім келеді...

Алайда, жұлдыздар әлемі немесе жұлдызды әлем мынау Жер бетінде адамдар, біздер ойлап, шығарған копаңдауды, алдауды сүймейді, ұнатпайды.

Өйткені, біздер бәріміз — сансыз жұлдыздар ғаламы мен галактикалар сияқты біздің планетамыз да, күн де бір бірімен тығыз байланысқан тұтастықты құрап тұр ғой...

Не түсімде не өнімде көрген әртүрлі елестердің жиынтығы өзінің ең шырқау шегіне шыққандай — мен бірде бізге төніп келген бүкіл ғаламдық апат пен құрдымға кетудің алдындағы соңғы қорқынышты көріп, байқадым. Озондық қорғанышынан айрылған планета төбеден кәдімгідей кесек жауған тәрізді алып та шағын әртүрлі астероид тастардың бомбалауына ұшырады. Адамдар болса аспанға қарағыштап анау бомба-тастардан қорғану қамымен әбден әбігерге түскен. Бірақ бәрі де бос әурешілік еді. Өйткені, тастардан қорғанып құтылғандардың дене мүшелері сол бойда-ақ күннің бәрін де күйдіріп, құртып жатқан ультракүлгін радиациясына тап бо-

лып жатқан-тұғын. Тек ояну ғана адамдарды да, планетаны да құрып кетуден сақтап қала алатын еді. Алайда ояну да, сілкіну де, айығу да болмады, байқалмады...

Ешнәрсе де болмаған сияқты.

Иә, адамдар да, мынау ғалам да, анау жұлдыздар да, бәр-бәрі де болмағандай.

Тіпті, мына менің өзім де болған жоқ едім...

Маған мынау қараңғы түнек пен тыныштықта бәр-бәрін де тұқыртып, тұмшалап тастағандай әуелі біркелкі, сонан соң анағұрлым жиілей, алқына, ара-кідік жаңылыса, тұншыға соққан менің жүрегімнің дүрсілі ғана естіліп тұрғандай көрінді...

Жұбану

...Тастай жабылған есік жақтауының астынан сауылдай төгілген құрғақ мұзды еске түсіре еденді, қабырғаны және төбені жарқыраған қалың пердемен бүркемеленгендей баяу будақтай көгілдір түтін жылжып барады...

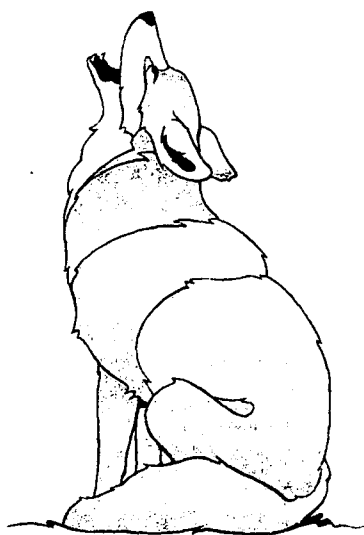
Есік әлде елеусіз ашылса ма не ашылып кетті ме, әйтеуір, табалдырықта адам нанғысыз, таң қаларлық көрініс пайда болды - басқышы бар аланша жым-жылас жоқ, оның орнында тек жасыл түстің реңі бар, күрең қызыл-көгілдір бояулы ерекше жарқыраған жарық тұрды. Одан жағымды, көңіл жайландыратын, өзіне еліткен сәуле төгілуде...

Бүкіл дүние-мүліктен аяқ асты ада болған пәтер ерекше нұрланып, сәулеттеніп, төңіректі жалқын сәулесімен тегіс орап алған ерекше арайлы жарықтың құшағына енген еді...

Менің жан дүнием де спираль бойымен өрілген мынау жарықпен бірге самғап, жоғары көтерілді...

Кенет, қас-қағым сәтте мынау көгілдір мұнардың арасында айналай ескен жылы лептен кейін бұдан бұрын бұл жерде, тіпті, болмағандай балқи еріп, лезде ғайып болды...

ТУЫ БІР
ТҮРКІ ХАЛҚЫНЫҢ
ТАРИХЫНАН

Ресей империясы — бұл тек қана және сөншалықты бір ғана орыс халқы емес, бар қасырет, мұнда тұратын өзге халықтардан оның атымен ғасырлар бойына билеп-төстеп, ақырында өздерінің билеушілерінің, мейлі ол патша ма, бас хатшы ма, президент пе, кім болғанда да олардың қанды қырғындарынан бәрін де ақтап алады. Сондағысы бір ғана орыстарға ғана керек қасиетті ұғымды Ресейге таңа салады.

“ТАТАР-БУЛГАР - ТЕГІ БІР”,

деген еді бір кездері менің әжем мен ата анам. Бұл мәтіннің толық мәнін есейген шақта, онда да осы тақырыптағы әртүрлі әдебиеттер мен зерттеулерді мұқият, зер сала оқығаннан кейін ғана түсініп, білгендей болдым.

“Татарлар мен булгарлар — бір (немесе бірге), яғни бұлар — бір ғана халық, бір-бірінен бөліп алар ештенесі жоқ. Татарлардың ғасырлар қойнауынан біздерге дейін жетіп, сақталып қалған мәтелінде осылай аталады.

Шынында да монғол-татарлардың Руське жорығынан кейінгі тұтас бір халықтың мың жарым жылдық тарихының кеңестік тарих үстемдігімен ізім-ғайым жоқ болып кетуін қалай түсінуге болады?

Осыған қарамастан сонау ХІХ ғасырда-ақ Н. М. Карамзин, И. Н. Березин, В. В. Григорьев, Ш. Марджани, К. Насыри және басқа белгілі ғалымдар жасаған біржақты тұжырымда — қазан татарлары Булгар мемлекетін құрған тұрғындардың, яғни еділ булгарларының, түркі халқының тарихи негізінде қалыптасты, бұл турасындағы алғашқы деректер яғни түркі тілдес булгарлар тайпасы Қара теңіздің (550 жылдары) солтүстігін, немесе қазіргі Кубань аймағын мекендеді деп дәйектеген готикалық жылнамаларда, гректердің тарихи естеліктерінде жан-жақты атап өткен.

Күрделі тарихи процестердің нәтижесінде б. д. д. ХІІ ғасырда булгарлар Еділ және Кама өзендері аралығында, яғни мұнда Батый хан шапқыншылық жасамай тұрғанда, яғни едәуір ертерек пайда болған.

Сондай-ақ қазіргі қазан татарларының ата-бабалары Шығыс еуропалықтардың бірі, тіпті, бірегейі болып мұнда жазба сауаттылықты, жоғары сапалы шойын құюды, каналлизация жүйесі мен моншасы бар әдемі құрылыстар салуды,

тері илеуді, алтын, күміс өндеуді жүзеге асырды. Ал, елдің мемлекеттігінің мың жылдық тарихи бар.

Дегенмен мұның бәрі едәуір кейінірек болған, сондықтанда бәрін, рет-ретімен өтелік.

ТҮРКІ-БУЛГАРДЫҢ ТҮПКІ ТАРИХЫН ТОПШЫЛАУ¹

Б. д. д. VIII және IV ғасырлар аралығында Батыс-Сібір жазығын, Еділдің төменгі ағысындағы аймақты, Қара теңіздің терістігін қамтитын ұлан-ғайыр кеңістікті парсы тілді көшпенді сақтар мен сарматтар әр дәуірде бірін-бірі алмастыра мекендегені мәлім.

Дәуірлердің тоғысу тұсында төменгі Еділ мен Каспий маңы ойпатында парсы тілді аландар да болған.

Шамамен сол мезгілде, яғни б. д. д. III-II ғасырлар аралығында Орта Азияның шығыс бөлігінде Еуразия Ұлы даласындағы көшпенді тайпалардың тарихқа белгілі тұңғыш мемлекеттік құрылымы, кейін Еуропа және Азия тайпалары мен ұлыстарының тектік түзілуіне тікелей әсер еткен – Хунну державасы қалыптасты.

Б. д. 155 ж. Көшпенді хуннулар сяньбилердің соққысы әсерінен Орталық Азияның шығыс аймақтарынан, Қытаймен шектес жерлерден ығыстырылып, хунну тайпаларының түркі тілдестері Оңтүстік Орал мен Төменгі Еділ жазықтарына қарай жедел жылжығанда осында 10 мың жылдан астам тұрып келген жергілікті фин-угорлармен араласты.

Л. Н. Гумилев түрлі тілді көне бұлғарлардың түпкі тегі, міне, осы түркі-угорлардан тарайтын-сарыоғырлар, оноғырлар, урғатар, ал бесігі болған жер – Оңтүстік Оралдың беткейі етегі болуға тиіс деп топшылайды.

Жаңа дәуірдің жазба деректерінде II-III ғасырлардағы бабабол-ғарлар мекені деп қазіргі Мордовия, Чуваш, Марий Эл маңайы меңзеледі.

Осы дәуір туралы Л. Н. Гумилев өзінің “Көне түріктер”, “Каспий маңындағы мыңжылдық” атты еңбектерінде былай дейді:

¹ Бұл тарауды дайындау барысында Л. Н. Гумилевтің еңбектерінен басқа Г. Исхакидің “Идель-Урал” және Г. Сабирзяповтың “Орта Еділ мен Оңтүстік Орал халықтары ғасырлар аумағында” атты зерттеулері пайдаланылды.

“Б. д. VIII ғасырына дейінгі Еуразия даласындағы өзгерістердің сипаты-әуелі бұрынғы киммерийліктерді қуып шыққан сақтар басым болды. 500 жылдан соң сарматтар дәуірледі, 700 жылдан соң оларды түрік тілді азия хуннуларының, жергілікті уғарлардың (оңтүстік Сібір, Орал маңы фин-угарлары) және сарматтардың сапырылысуынан шыққан гунндар этносы алмастырды”.

Одан әрі булгарлар халықтардың Шығыстан Ұлы қоныс аударуы кезінде алғашқы мыңжылдықтың бастапқы тұсында Еділ-Жайық даласы арқылы Еуропаға келуі көшпенді тайпалардың батысқа қарай жосылуына, түрлі тектік мәдениеттердің мидай араласуына және Рұм империясының опатты жойылуына жол ашқан гундар немесе хундар деп ортақ аталатын көп тарамды түркі тайпаларының құрамында кездеседі.

Мәселен II ғасырдың өзінде оңтүстік-шығыс Оралда болған бабаболгар тайпалары 350 жылы гунн бірлестігі тайпалары — савир-лардың, акацирлардың және олармен туыстас отыроғырлардың қысымымен Азов және Кубань далаларына шығады.

Сол қозғалыстардың қорытындысында IV ғасырдың ортасына қарай Кавказ етегіндегі жайылымдарды енді түрік тілдес булгарлардың табындары таптады. Еділ сағасын түрік тілдес хазарлар, Каспий ойпатын парсы тілді аландар мекендейді.

371-375 жылдары хундар алан, булгар, сармат тайпаларын талқандаған соң мынадай оқиғалар орын алды:

Арал теңізінен батысқа қарай парсы тілділердің көп ғасырлық үстемдігі жойылды, ал аландар Кавказға кетті.

Батыс Қазақстан, Орал маңы, Еділ бойындағы көшпенді сарматтарының мәдениеті құлдырауға ұшырап, өздері Каманың арғы бетіне ауысты.

Ал булгарлар өздерімен туыстас түркі-оғыр тайпаларымен бірге Орталық және Шығыс Еуропаға жөнкілген гундар қозғалысының құрам-ды бөлігіне айналды.

Алайда 370 жылдардың екінші жартысында бастапқыда гунндармен бірге аттанған түрік-оғыр тайпаларының талайы кейін, шығысқа қарай қайта толқып, гунн империясының құзырына кіретін төменгі Еділ бойы мен Түстік Оралға оралды.

Осы жорықтар барысында Паннонияға, Грецияға, Сирияға, Месопотамияға баса-көктеп кірген гунндар Оңтүстік Қаратеңіз аумағындағы көне дәуірлерде қалыптасқан мемлекеттерге күйрете соққы бергенін, бір замандарда өздерінің Скандинавиядан шыққан тұтқиыл жасақтарының жорығымен халықтардың жаһандық сапырылысына себеп болған және жаугер әрі жеңімпаз деген дәстүрлі данқы бар гот тайпалары одағын талқандағанын айта кету керек. (Кейбір тарихшылар германмен ағылшынның билеуші корольдары гунндар тегінен деген пікір айтып жүр).

Өзі ел басы, қолбасы болған 434-453 жылдарда гунн тайпаларының әскери-саяси бірлестігін күш-қуаттын ең шалқу шағына жеткізген Аттила гундары мен булгарлар туыстас болғаны туралы Византия жазба деректері куәлік етеді. Сонымен қатар гунн жорықтарында олармен тізе қоса остроготтар, гепидтер, герулдер, бастарндар, скирлер, алемандар, бургундтар, франктар, тюрингтер, турклингтер, ругтар, булгарлар, ақақирлар шайқасқан.

Бастапқыда Дунайдан Ленаға дейін немесе “ұзындығы сегіз айлық, ені алты айлық сапарға сай аймақ”, кейінірек Днепр мен Еділ арасын алып жатқан Дешті-Қыпшақ яғни Қыпшақ даласы атауымен жария болған дала түріктерінің алып еліне алғаш негіз қалаған да, міне, осы гунндар.

Алайда, Аттилань мезгілсіз өлімінен соң гунндардың ішкі өзара қыркысуы басталып, оның ақыры 463 жылы булгар тайпаларының Кавказға шапқыншылығымен және гунндардың арка тірегі болып табылатын ақақирларды талқандауымен тамамдалды. Бұл гунндар дәуірі құлдырауының, зор кеңістікте ұсақ бөлшектерге бытырауының басы болатын. Олардың негізгі бөлігі Византияда (Добрудже) ғана табан тіреп қалды.

Осы оқиғалардың қарсаңында, IV-V ғ. ғ. түркі тілдес халықтардың гунн бірлестігінің ыдырауы тұсында, бір ту астындағы гунн одағы ортасынан оғыр тайпаларының тобы біратола бөлініп кеткен еді. Олардың ең іргелісі болгарлар немесе булгарлар болатын, барлығы бұдан былай осы тектік атаудың төңірегіне топтасты.

Сөйтіп Еуразияның Қыпшақ даласында ақақирлар талқандалғаннан соңғы 200 жыл ішінде бағзы булгарларды құтоғыр-гур, отоғыр, оноғыр, унногундур, оғыр (угрлар), сарыю-

ғыр және Каспийдің батыс бетіндегі далаға орналасқан ак гунндар - соварлар (сувар) мен барсилдар (берсула) тайпалары ауыстырып отырды.

Ал Еділ-Жайық арасын мекен еткен оғырлар немесе угрлар кейін қазіргі венгрлердің ата-тегі болды. (Тарихи дәуірлерде өзара талай тайталасты бастан кешсе де кейбір көне жазбалардың деректеріне, тайпалар мен тектік атауларға қарағанда олардың түбі бір туыстығы: мәселен үй-ғыр, у-ғыр, вен-ғыр, сары-ғыр, он-ғыр, бул-ғыр, құты-ғыр, отыр-ғыр, хун-ғыр атаулары, сонымен қатар барлығы біртұтас түрік тектен екені танылып тұрады).

V ғасырдың соңынан VI ғасырдың ортасына дейін белсенді әскери саясат ұстанған булгарлар Батысқа жылжиды, готтармен соғыста оларды Италиядан ығыстырады, Византияға шабуылдайды, Фракияға, Иллирияға, Грецияға басып кіреді.

Сол жылдары Зоберган бастаған құтыроғырлардың аварлармен одақ құруы Сандилих бастаған отыроғырлармен қырғикабактыққа соқтырады. Соның салдарынан құтыроғырлар аварлармен тең серіктестен олардың тәуелдісіне айналады.

Булгар халқы қалыптасуының оғыр-хунн-унн және гуннан соңғы сатыларынан келесіге өтпес бұрын 522 жылы Ашина (алшын) руынан шыққан, өзін аты аңыздай ардақты хунну сойынан санайтын Бумын хан бастаған алтай түріктері бірінші рет Ұлы Түрік қағанатын құрғанына назар аудару керек. Қағанаттын аумағы кешікпей-ақ Азов аймағына дейін камтиды, ал бұл түріктердің өзі көптеген Еуроазиялық тайпалар мен түріктердің нәсілдік қалыптасуына үлкен ықпал етеді.

Енді өзім Германияда танысуға тура келген “Әлем тарихы атласынан” үзіндіге үңіліп көрелік. Оның бірінші бөлімінің 113 бетінде былай делінген: *“Хунну тайпалары түстіктегі (Қара теңіз маңы) дала өлкесіне ұмтылды, осында алғашқы булгар империясы құрылды, оның ең шарықтау шегі Кубрат хан тұсында болды (хан 679 ж. өлді).*

Хазарлар шапқыншылығынан кейін Болгария екіге бөлініп кетті. Бір бөлігі Дунайға кетіп, Дунай-Булгар хандығын (орталығы Плиска қаласы) құрды, екіншісі — Волгадағы (Итиль) Волга-Булгар хандығы (орталығы Булгар қаласы).

XIII ғасырда Булгар хандығын монғолдар құлатты, қалғандары (Каспийдің Еділ жағалауындағылары) хазар хандығына бағынды".²

Сонымен 558 жылы түркілер Сібірдегі оғыр тайпалары одағын, Орал маңындағы оғыз-қыпшақ және бағзы бұртас көшпенді тайпаларын тізе бүктіреді де Еділдің төменгі ағысы тұсына келеді, осы жерден Орта Азия тайпалары мен Ирандағы сасанидтер әулеті империясына жойқын жорықтар жасайды.

Осы жылдары Төменгі Еділдің жаутер аварлары Шығыс Еуропаға аттанады, кейін Дунайдағы Византия жерінде орнығып қалады.

Түрік қағанаты 567-571 жылдары хазарлардың, барсил, савир, отыроғыр сынды булгар тайпаларының және іргелес аварлардың жерлерін басып алып хазарлармен, булгар-гурлармен одақ болады, сол арқылы бүкіл солтүстік Кавказға билік жүргізеді.

Осы кезден бастап 80 жыл бойына хазарлар, булгарлар, аландар түріктер үстемдігінде болып, тілдік, рухани байланыстар бойынша сол ықпалға түседі.

Алайда келесі VII ғасырдың басында Түрік қағанатының өзі Шығыс және Батыс болып бөлініп кетті.

Л. Н. Гумилевке тағы бір жүгінейік: *"VII ғасырдың басында Кавказ алдын екі халық мекендеді - Кубаньның оң жағалауынан Донға дейін болгарлар (отыроғырлар, отоғырлар, оноғырлар т. б. тайпаларды қоса) және Терек пен Еділдің төменгі ағысындағы хазарлар. Ол оңтүстік - шығыс Еуропа далаларында қанат жасайған Батыс түрік қағанатының құрамында еді.*

Солтүстік Каспийден Кубаньға және Солтүстік-Кавказ тауларына дейінгі аралықты алып жатырған булгар тайпалары 580 жылдан бастап ішкі бақталастығы өрши түскен қағанаттың ең күшті бөлігі болатын."

Бұл өлкені араб замандастары "савирлар елі", сол кездің армян деректері "солтүстік-Кавказ гунндарының патшалығы" деп атады. Осы өлкенің саяси орталығы "Салтанатты

² Бұдан әрі жақша ішіндегі түсіндірмелер автордан. Сол германдық, "әлем тарихы атласында" гунндар мен ұйғырлар биліктен тайдырылған соң алғашқы булгар империясы құрылды деп жазылыпты....

Варачан шаһары” атымен де аныс хазардың көне қаласы Белендтерде орналасты.

“Қағанаттың батыс шетіндегі дулуска (яғни дулу-түрік) бүйрегі бұратын болгар-онногундрлардың көсемі Кубрат (дулумен әйелі арқылы туыстас) 610 жылы Константинопольге барды, онда Патрикий мәртебесін алды, бірақ шоқынудан бас тартты. Болгарларды дулумен жақындасуға хазармен бәсекелестігі итермеледі”.

Алайда кешікпей Иранмен соғыстағы жеңілісті желеу еткен ішкі қақтығыстар түрік мемлекетінің толық ыдырауына соқтырды.

“Озара қақтығыстан ұтып шыққан тек қана болгарлар көсемі Кубрат. Ол өзінің немере туысы Сібір-ханды қолдай отырып, әуелі түріктер мен хазарлардан тәуелсіздік алды”.

Осылардың нәтижесінде 632 жылы Азов даласы мен Тамань жарты аралы аумағында астанасы Фанагория қаласы болған Кубрат хан бастаған Ұлы Болгария мемлекеті құрылды.

“635 жыл шамасында Кубрат аварларды жеңді” және сол жеңіске қанаттастыра Константинопольге елшілік аттандырды. Оған жауап ретінде Ираклий ханға тартулар жөнелтті.

Құтыроғырлардың аварларға қарсы көтерілісі Кубраттың Қара теңізге таяу далаларды иемденіп қалуына мүмкіндік берді, оған дәлел Феофанның жылнамасында Кубрат *“Болгарлардың және котрагтардың (яғни құтыроғырлардың) иесі делінген, сөйтіп ол барлық болгар тайпаларын біріктірді”.*

Жаңа Болгария шығысында әлі де түркіттерге ыңғайлас хазарларға, батысында — аварларға, түстігінде — Византияға тиісіп жатқан жау болса да, олардың қауіпсіздікке күші жетті.

Ұлы Болгария Кубрат хан тұсында Түрік қағанатына тәуелділіктен толық құтылса да Кубрат өлген соң 642 жылы мемлекет жері үш ұлы-Аспарух, Батбай, Катра билігіне бөлініп кетті.

Ұлы Болгарияның бөлшектеніп әлсіреуін Хазария билікшілері пайдаланбай қалмады. Аспарух бастаған болгар-оногундрлар тәуелсіздікті қорғауға көтерілсе, оны Батбай қолдамай қойды.

Нәтижесінде Еуразияға басымдығымен аты шыққан, Византиямен соғыста төтен берген Болгар державасы 651 жылдан басталған хазар қағанатының қысымына 679 жылы тізе бүкті.

Одан соң Аспарух ханның болгарлары Дунай мен Паннонияға кетіп, онда белсенді әскери саясат жүргізді, Византия жерлерін, славян қаласы Добруджды басып алды да 681 жылдан Византия XI ғасырда қайта басып алғанға дейін дәуір сүрген Болгар патшалығын жариялады. Кейінірек олар осындағы славян тайпаларымен қаны араласып осы күнгі дунай болгарларының арғы аталарына айналды.

Батбай хан бастаған басқа бөлігі хазар қағанатына мойын ұсынды, бірақ Хазария халқының көпшілігін құрайтын болгар-барсил-дар мен булгар-савирлар немесе суварлар өздерінің аксүйектері арқы-лы осынау түрлі тілдес мемлекеттің өмірінде маңызды орын алды.

Кубань жерінен кеткен үшінші бөлігі Кавказда сақталып, осы заманда балқарлар, құмықтар, карашайлар (көне түркі тілінде “карасулықтар”) аталады.

Осындай қат-қабат оқиғалардың әсерімен оңтүстік далалардан бағзы бабабулгарлардың VI ғасырда басталған қозғалысы – орта Еділге, Кама мен Үлкен Черемшан аралығына, кейбір топтардың Сура-Ока арналары ортасына қоныс аударуы, ата мекенге оралуы белсенді сипат алды, сөйтіп осы күнгі қазан татарларының түп-төркіні болған Кама-Еділ булгар халқы қалыптаса бастады.

Бұдан әрі дунай болгарларына, балқарларға, карашайлар мен құмықтарға қатысты тарихи оқиғаларға тоқталмай, Кама мен Еділдегі булгар-татар тегіне бастау болған булгар тайпалары туралы сөз сабақтаймыз.

Сонымен VII ғасырдың ақырында Хазарияда ішкі екі мемлекеттің - Хазарияның өзінің және бағзы булгар тайпалары (суварлар, барсилдар, беленжерлер) одағының жігі айқындала түсті. Ал осы кезде “күміс болгарлар” аталатын тайпалар тобы Орта Еділдің түстік аймақтарын жедел қоныстанып жатты.

Сол жылдармен шамалас мерзімде қазіргі Башқортостан жерінде жартылай көшпенді мадьяр тектес тайпалар негізінде Ұлы Венгрия құрылды. Кейінірек башғурдтар мен татар-мешерлердің құрамды бөлігіне айналған көшпенді маджгар тайпалары олармен одақтас болды.

VII ғасырдың бірінші жартысынан бастап әлемдік маңызы бар оқиғалардың ошағы Араб жартыаралына қарай ауысты. Мұнда арабтардың ортақ ұяға ұйысуы мен Мұхамед пайғамбардың ілімі негізінде ислам діні қалыптасуы басталды.

Араб тайпаларының билеушілері ислам туы астында Византия империясын, Таяу және Орта Шығыс, Солтүстік Африка, Оңтүстік-Батыс Еуропа, Кавказ сырты елдерін күйретті, одан соң Кавказ тауларынан да асып өтті.

724 жылы араб атты әскері аландар мен кавказ алды булгарларының, 727 жылы Каспий мен Кубань жағалауы булгарларының жерлеріне жетіп, оларды ойранлады.

Ғасыр басында шағын қақтығыстардан басталған араб-хазар соғысы 721 жылдан кейін толассыз сипат алып, ал 730 жылдан соң бірін-бірі құртпай тынбайтын қатерлі соғысқа айналды. Бұл кескілес-тер катрап булгарлар мен барсил-булгарлардың жеріне орны толмас зиян мен зардап әкелді.

Соның салдарынан көне булгар тегіне жататын тайпалар VIII ғасырдың бірінші жартысында араб құлдығынан құтылу үшін Азов аймағынан шығысқа, Сок, Белая, Ик, Дема өзендерінің жоғарғы ағысына кетті. Мұнда булгарлар көшпенді угор мадьярлармен араласып, көшпенді булгар-мадьяр тобының қалыптасуына негіз қалады.

Жаңа жағдайға орай басқа топтар да солтүстік-батысқа қарай ығысады.

Булгар-савирлар (суварлар) аландардың бір бөлігімен бірге Еділдің оң жағалауымен арқаға ауды, ал булгар-барсилдар (баранджарлар) шеткі хазарлардың бөлшегімен бірге Еділдің сол жағалауымен өрлеп көне мадьярлардың көшу қоныстарына сыналап кірді.

Сөйтіп гунн дәуіріндегі “халықтардың Ұлы қоныс аударуына” дейін Оңтүстік Орал өңірінде көршілес болған екі тек жүз жылдан соң өздерінің байырғы ата мекенінде қайтадан іргелесті. (Г. С. Сабирзянов).

VIII ғасырдың соңында IX ғасырдың басында Еділ-Кама аймағында булгар тайпаларының одағы құрыла бастады, онда келешек Еділ Булгариясының орталығына орналасқан булгар-барсылдар (барсилдар) басым беделге ие болды.

Бұл одаққа сонымен қатар суварлар, баранджарлар, есегелдер (көне түркіше иске иль - ескі ел) осы күнгі марий, мордва, удмурт-тардың арғы тегі болып табылатын жергілікті именьктер мәдениетін ұстанушылардың және фин-угор тайпаларының өкілдері кірді.

Еділ-Кама тайпаларының ұйысуы бейбіт және жедел жүзеге асты.

Соған қанаттаса Еділ сыртындағы далада әр тілді тайпалардың печенегтер (қаңлылар) бастаған қуатты жаңа бірлестігі

құрыла бастады. Олар Оңтүстік Оралдан көне венгр тайпаларын бастырды, босқындар өз кезегінде Қара теңіз маңы арқылы Днепр мен Днестр дарияларының арасына асты.

Печенегтер кейін башқұрт этносының құрамын құрастырған түркі тілді тамалар тайпасымен одактаса, жолына от пен опат қалдыра отырып Хазарияға жорық жасады.

Ал булгар тайпалары одағы әлі де Хазарияға салық төлеу тәуелсіздігінде бола отырып Еділ бойы, Хазар (Каспий) теңізі арқылы шығыстағы араб елдерімен, славян жерлері арқылы Балтық елдерімен, Кама бойында көне удмурттармен, Коми — Пермьдіктермен сауда қатынасын дамытты.

VIII ғасырдың соңынан X ғасырдан басына дейінгі Еділ-Кама аймағы елінде әлеуметтік - мәдени дамудың басты қорытындысы - Еуразияның орта ғасырлық тарихында жарқын ізі бар Орта Еділдегі тұңғыш мемлекеттік бірлестік — ерте феодалдық Еділ Булгариясы мемлекетінің құрылуы болды.

Булгарлардың көне тарихына арналған тарауды аяқтай келе сол булгарлар ең ежелгі, ескі түркі тілінде сөйлегенін атап көрсету керек. Оған дәлел — Еділ булгарлары мен славяндануға дейінгі Дунай булгарларының сақталып қалған жазба мұралары.

Ежелгі булгар тілінің ерекшеліктері белгілі дәрежеде қазіргі Еділ татарлары мен чуваштардың және кейбір түрік тілді халықтардың сөздік қорында танылып тұрады. Тарихта мынадай танқаларлық кереғарлық бар: балқан болгарлары христиан дінін қабылдаған соң бүкіл түркілік белгілерін түпкілікті жойып алды, бірақ өз елінің ежелгі атауын сақтап қалды, ал Еділ булгарлары ислам дінін қабылдап барлық ұлттық салты мен дәстүрін сақтағанымен өзінің ежелгі елдік атауын жойып алды...

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

Тақырыпты одан әрі талдамас бұрын келтірілген мәліметтердің шығу төркінін анықтап беретін түсініктеме керек.

Мәселен, бұдан арғы ғылымдан гөрі көсемсоздік сипат алатын баяндауларға түрлі авторлардың қырықтан астам еңбектерін пайдаландық. Олардың кейбіреулеріне бұрынғы-ша сөз арасында сілтеме жасалып отырады, ал мәселенің мәнін ашуға көмектескен басқа еңбектер қатарында мыналарды атауға болады:

“Ахмед Ибн-Фадланның Итиль өзеніне саяхаты және Булгарияда Ислам дінін қабылдау” — көне қолжазба бойынша орыс тілінде алғаш рет 1939 ж. басылған;

“Идель-Урал” Г. Исхаки — алғаш 1933 ж. Берлинде татар тілінде, парижде орыс және француз тілдерінде, 1934 ж. Токиода жапон тілінде, 1938 ж. Варшавада поляк тілінде, 1988 ж. Лондонда ағылшын тілінде басылған.

“Татарлардың тығып тасталған тарихы” В. Имамов;

“Ежелгі Қазан замандастарының және тарихшылардың көзімен” Ф. Хузин мен А. Ситдиқов;

“Татарлар” Д. Исхаков;

“Россия тарихының “қараңғы қуыстары” А. Закиров;

“Алтын Орда мен татарлар”, “Халықтың көкейіндегі сұрақ”, “Мен татардың ұлымын” Р. Фархутдинов;

“Алтын Орда хандары” Р. Фахретдин;

“Татарстан: татар халқы тарихы мен мәдениетінің ескерткіштері (XVII-XX ғ. ғ.) Р. Салихов, Р. Хайрутдинов;

“Atlas zur welt Geschichte” (неміс тілінде);

“Біз кімбіз?” доктор Р. О. Тюрккан (түрік тілінде), түрік тілді халықтардың Дүние жүзілік құрылтайынан (Анкара қаласы, наурыз 1996 ж.);

“Булгар-татардан тараған орыстың 500 фамилиясы” академик А. Х. Халиков, ғалымның “Торқа кітап” (княздарь мен дворяндық тектік тамыры) Орыс дворяндарының тумыстық тарихы, Ресей Империясы дворян тумыстарының жалпы тектанбасы, Өткен жылдар баяны, Орыс жылнамаларының толық жинағы, т. б. құжаттар негізінде дайындаған еңбегі.

“Қыпшақ жазирасының жусаны” М. Аджидің еуразия түрік халықтары тарихына тың қозқарасы;

“Естеліктер” Д. Садиржиганов;

“Русьтен Россияға дейін”, “Хазарияның ашылуы” Ұлы тарихшы Л. Н. Гумилев. Оның тағы екі еңбегі “Көне түріктер” мен “Каспий маңындағы мыңжылдық” бұрынырақ аталған;

“Рулық жылнама” (“Шежіре”) Шәкәрім Құдайбердіұлы, алғаш 1911 ж. Орынборда “Каримов, Хусаинов және Компания” баспаханасында басылған;

“Шығыстағы елдерге саяхат” француз королі Людовик IX елшісі, фламандтан шыққан діндар Гильом де Рубрук;

“Монголдар тарихы” Рим Папасы Иннокентий IX елшісі, францискан діндары Джованни дель Плано Каррини, С-Петербургтегі А. Суварин баспасында 1911 ж. басылған;

Ш. Уәлиханов, бес томдық шығармалар жинағы;

1992 жылғы Дүние жүзілік татарлар конгресінің стенографиялық жазбасы.

“Жаһанды жауламақшы болған Темуджин” Е. Кычанов;

“Татар мен татар тілі тарихы” профессор М. З. Закиев;

“Орта Еділ мен Оңтүстік Орал халықтары ғасырлар кеңістігінде” Г. Сабирзянов,

Ш. Маржани, “Қазан мен Булгар тарихы бойынша әдебиеттер” (татар тілінде);

“Қазақстан. Үш мың жыл шежіресі” С. Кляшторный, Т. Сұлтанов;

“Қолбасшы Шыңғыс хан және оның мұралары” доктор Э. Хара-Даван, алғаш 1929 ж. Белградта басылған;

“Kazan”, The Enchanted Capital R. Bukharaev London 1995.

“Тәуелсіздік сатылары” академик И. Тахиров (татар тілінде);

“Ұсақтағы ұлылық” З. Краснов;

Кенес энциклопедиялық және әдеби сөздіктері;

“Урал өзені” А. Чибилев;

“XVII ғасыр XVIII ғасыр басында Жайықтағы таптық күрес” В. Дарненко. “Батыс Қазақстан тарихының түйінді мәселелері” аймақтық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары (1991 ж. Гурьев қаласы);

“Хандар әулеті” Қ. Салғарин;

“Куликово шайқасы: аңыз бен ақиқат” О. Куленов;

“Қазақтар” тоғыз томдық тарихи анықтамалық;

“Қазақстанның Ресейге қосылуының өркенді маңызы” Т. Тойынбаев;

“Көшім хан: белгілі әрі белгісіз есім” М. Әбдіров;

“Еуразия қоғамдастығы” журналының (N3,1997ж.) материалдары және басқа материалдар мен басылымдар.

ЕДІЛ БУЛГАРИЯСЫ

...Булгар хандығының шекарасы батысында – Сура мен Ока өзендеріне, шығысында – Жайыққа, терістігі – оң жақ құйылмаларымен қоса Каманың орта ағысына, түстігі – хазарлардың іргесіне, яғни Самар иініне дейінгі аймақты алып жатты.

Ну ормандар, егіншілікке қолайлы жер жаратылысы, су тасымалына ыңғайлы үлкен де терең өзендер, мыс кенінін, құрылыс тасының, бағалы аң терісі мен балық түрлерінің молдығы мемлекеттің жедел экономикалық дамуына жағдай жасады.

Булгарда негізгі мемлекеттік дін ретінде Исламның енуі, бұрынғы руна жазуы орнына араб әрпінің келуі 922 жылдан басталады, яғни мың жылдан астам бұрын жүзеге асты.

Осы Булгар қаласына, Еділдегі Ұлы Булгарияға ел патшасы Алмуш Шилкаулы елтабардың шақыруымен, қасиетті Бағдаттың өзінен Халифа аль-Мухтадирдың тапсырмасымен халықаралық келіссөзші әрі тарихшы Ахмед ибн-Фадлан ибн-аль-Аббас ибн-Рашид ибн-Хаммад бастаған елшілік келіп, қорытындысын Халифаға баяндаған осы заманға дейін сақтаулы жазбаларында тек осы елдің ғана емес, сапар кезінде өзі көрген печенегтердің, оғыз-түріктердің, хазарлардың, орыстар мен басқұрлардың да тұрмысына, тіліне, мәдениетіне, саудасына, қол өнеріне, әскери жағдайы мен мемлекеттік құрылысына сипаттамалар жасалған.

Әділін айтар болсақ өзінің зор қуаты бойынша орта қолдау Булгариямен салыстыруға да болмайтын әулетті Араб халифатының елшілігі келген кезеңде Еділдегі булгар мемлекеті феодалдық деңгейге дейінгі таптық қоғам сатысында болатын, ал оның негізгі тауар өндірушілері ерікті қоғамдастар еді. (А. П. Ковалевский).

Булгарлар елшілік арқылы елге ислам насихаттаушылар, мешіттер мен қамалдар тұрғызуға маман адамдар жіберулі сұрады.

922 жылғы маусым айының орта тұсында Джауширма (қазіргі Яуширма. Чистополь ауданы Татарстан Республикасы) өзені бойында жергілікті булгар тайпаларын басқаратын беделділердің құрылтайы болып, онда Ислам Еділ Булгариясы елінің ресми діні деп жарияланды. Шынында да кезінде Шығыс Еуропа тарихы басты оқиғаларының бірі Еділ Булгариясының Ислам дінін қабылдауы еді.

Осы кезде бытыраңқы орыс княздіктері әлі дінсіз соқыр сенімділер болғанын, ал Киев Русінің “дін тандау” дейтін сергелденнен соң грек-православие түріндегі христиандықты 988-989 жылдары, яғни алпыс жыл кейін қабылдағанын атап көрсету керек.

Бұл кезде булгарлардың төменгі Еділдегі жаушыл көршілері — Еділ қаласын астана еткен хазарлардың билеуші басшылығы иудейлер, букара халқы мұсылмандар болғаны да ескерілуге тиіс.

Еділ қаласы, бүкіл Хазария сияқты саяси себептер мен әлеуметтік заңдылықтардың ғана емес, табиғи апаттың - теңіз деңгейі көтерілуінің, яғни трансгрессия құбылысының салдарынан құрып кетті. Астана қаласы Каспий толқындарының астына тоғытылды.

Кейінірек Еділ сағасының шоғарлау тұсында түрік атаулы Қаж-Тархан қаласы пайда болды. Өзтархан хандығының астанасы болған бұл қала атауы аймақты Россия басып алған соң Астрахань аталып кетті.

Жарты жаһанды білген, оны біреудің сөзімен емес, өзінің көзімен көрген, Булгарияны солтүстіктегі сакалиб-булгарлар мемлекеті деп атаған адам Ибн-Фадлан “Халиф аль-Муктадирдің” Сакалиб³ патшасына елшісі Ахмед ибн-Фадланның кітабында” былай деп жазды:

“Олардың негізгі тағамдары жылқы еті мен тары, бірақ бидай мен арпалары да көп. Әркім өз жеріне өзі сеуіп, өнімді өзі иемденеді.

Халқы “елтабар” деп атайтын патшасының ешкімнің егіншілік өнімін тартып алуға құқы жоқ. Патшаға жыл сайын әр үй бір бұлғын терісін ғана төлейді.

Барлығы басына бөрік киеді. Патшасы салт атпен серіктер ілестірмей жалғыз өзі жүре береді. Патшасы базарды аралаған кезде барлық адам бөркін алып қолтығына қысып тұрады.

Барлық булгарлар киіз үйлерде тұрады. Ал, патша киіз үйінің сыйымдылығы мың адамнан астам және армян кілемдері төселіп тасталған. Үй ортасында византия парчасымен қапталған патша тағы тұрады. Елтабардың жанында ханымы отырады. Күйеуінің қасында әйелі отыру — олардың салты.

³ Сакалибтар — арабтар славяндар мен солтүстік халықтарын, осы жазбада булгарды осылай атаған. Бұл сөз басқа бір мағынасында “бозөңділер” дегенді білдіреді.

Елтабардың дастарханына бір бөлек қана қуырылған ет беріледі. Ол пышақпен еттің шетінен кесіп алып жейді. Осылай үш мәрте қайталаған соң патша етті тағы кесіп алып алдына үстел әкелінген халифа елиісіне жолдады. Сөйтіп патша ең құрметті қонақтардан бастап бәріне өзі ет кесіп беріп отырды. Олардағы тәртіп бойынша патша үлес бергенше ешкім тағамға қол созбайды.

Булгарда туылған ұлды тәрбиелеп өсіруге әкесінен артық құқылы есептелетін атасы. Ол немересін ересек жасқа дейін өз қамқорлығына алатын әдет бар.

Булгар жерінде мен көрген ғажаптардың бірі- жыландар. Олар өте көп, бірақ адамдар жыландарға тимейді, жыландар адамдарға зиян істемейді. Олардың жерінде жасыл және қышқыл алмалар көп өседі.

Ең таңғажайыбы - жаңғақты ағаштардың орасан көптігі.

Олардың ормандарында аралар да өте көп, елі бұны жақсы пайдаланып, мол бал жинайды. Балдан жасалатын сусындарын суджу немесе набиз деп атайды.

Бұл ел әлемнің барлық аймағымен салыстырғанда нағыз найзағайы көп жер.

Булгарлардың түрік жерлеріне барып қойлар алып келетін саудагерлері бар. Сонымен қатар олар Бису еліне қатынап, ол жақтан көптеп бұлғындар мен Кара түлкі терілерін әкелдеді.

Біз онда бес мың әйелдері мен ерлері бар тайпаны және оның бәрі исламды қабылдағанын көрдік”.

X ғасырдың соңғы ширегіне дейін Сувар қаласы Булгар қаласымен саяси басымдыққа бәсекелесе болды. 976 жылға дейін Сувар өз теңгесін шығарып тұрды, бірақ X ғасырдың бірінші жартысында-ақ Булгардағы “бас мешіт” мойындалды, ал 976 жылдан соң Сувар оны елдің ортақ саяси орталығы деп таныды. (Г. Сабирзянов).

X ғасырда Еділ булгарының араб жазбалы күміс тенгелер құйып шығаруы ішкі және сыртқы сауда мен экономика дамуының көрнекті көрсеткіші еді. Экономикада жетекші орын алған егіншілік, тері өңдеу (ісмер иленген тері атақты “булгар юфты” дүние жүзілік тарихта танғымал, осы кезге дейін Орта Азия мен Иранда ең тәуір тері мен аяқ киім булгар бұйымы деп аталады), былғары өнеркәсібі, өсімдік мүліктері (алтын және күміс бұйымдар, мен қару-жарақ жасау, қара

металлургия (казан татарларының арғы аталары Еуропада алғаш рет жоғары сапалы шойын балкыткандар), саз бен кірпіш күйдіру өндірісі, бал өндіру шаруашылығы, сауда мен малбегілік. Булгарлар сол кездердің өзінде сегіз күмбезді салтанатты мешіттер, мектептер, ордалар, керуен сарайлар, моншалар, қарғыма жүйесімен орталықтан жылытатын тас және ағаш үйлер, жасанды су жүйелері секілді құрылыс сәулет өнерімен ойгілі болды. (Г. Исхаки мен В. Имамов).

Араб жазушысы Ибн-Рустенің айтуынша ауылдар мен Сувар, Биляр, Булгар қалаларында (соңғысы сол кездің өзінде ірі сауда орталығы) имамдар мен мәзіндер басшылық ететін мешіттер мен мектептер болған.

Егер бастапқы мезгілде Булгар қаласы Куяб (Киев) қаласынан едәуір кіші болса мемлекеттің екінші дәрежелі қаласы Биляр аумағы 150 га – Киевпен, 160 га - Владимирмен, салыстырғанда 530 га алқапты алып жатыпты...

Булгарлардың мұсылман әлеміне енуі халықтың рухани мәдениеті өрлеуіне қуатты серпін берді. Араб жазуы арқылы жана білім, озық ғылым, мұсылман әділетінің заңгерлігі келді. Өз ақындары, ғалымдары, тарихшылары, жұлдызшылары, солардың кітаптары пайда болды.

Әдебиет әлеміне кең танымал туындылар: 1212 ж. Жарык көрген булгар жазба әдебиетінің маңызды ескерткіші Құл Ғалидың “Қыйсса-и-Йусуф” (автордың өзі 1226 ж. монғол шапқыншылығында қаза болды), XII-XIII ғасырларда жазылған Сүлейман бин-Дауд Суваридің (Сувар қаласынан шыққан) “Зәхрятеррийаз...”, сонымен қатар кейінгі Алтын Орда кезеңіне жататын Кутбтың “Хосров пен Шырын” (1340 ж), Харазмидің “Махаббат-намә” (1354 ж.), Хисам Катибтің “Джумджумасултан” (1369 ж.) Санф ас-Сараидің “Гүлістан” (1391 ж.) және басқа поэмалар “Еділ түркілерінің” яғни орта ғасырлық татар әдеби тілінде жазылды.

Сол заманда-ақ булгарлардың өз тарихнамасы болды. Якуб бин-Нұғыманның XII-ғ. Бірінші жартысындағы қолжазбасы “Булгария тарихы” деп аталады.

Қожа Ахмед Булгари “Аль-лжамиф”, “Ат-тарика”, “Аль-Фэваид” еңбектерін қалдырды.

Орта ғасырлық көптеген ғылымдар IX-XII ғасырларда дәурендеп дамыған Еділ Булгариясы туралы мол мағлұматты еді.

Мысалы ағылшын тарихшысы әрі философы Роджер Бэкон “Opus Magnum” кітабында (XIIIғ. екінші жартысы) былай деп жазды:

“Еретеректе Этилия сыртындағы құмандар солтүстігінде Ұлы Булгариямен шектесті, Константинополь, Венгрия, Словакия аралығындағы болгарлар сол жақтан келген. Еуропада болгарлар аз, ал Азиядағы Ұлы Булгарияда тұратындары болгар тілінде сөйлейді...”

Тарихи өзгерістер барысында Қазан хандығы болған, қазір Татарстан аталатын ерте орта ғасырлық Ұлы Булгария бүкіл әлеммен сауда-саттық қатынасы дамыған мемлекет болды: болгардың былғары өнімдері мен бағалы терілері Литваны, Польшаны, Италияны, Францияны қоса Батыстың көп елдеріне жетті.

Орыс тарихшысы С. М. Соловьев Еділ Булгариясының көрнекті “өнеркәсіп және колонер” өркениетін сипаттай келе былай дейді:

“Ертеде өткен замандарда орыс славяндары Окада әлі христиан шіркеулерін тұрғызбаған, Еуропалық кеңістіктерге иелік етпеген кездің өзінде болгарлар Еділ мен Кама жағалауларында Құран сүрелерін ұйып тыңдады...”

РУСТАР ТУРАЛЫ МӘСЕЛЕ ТӨҢІРЕГІНДЕ

Еділ Булгариясының орыстармен және шығыс-славян княздіктерімен ара қатынасын айтпас бұрын соңғылардың ертеректегі тарихына тоқтала кетейік.

Батыс Еуропада Висладан Дунайға дейін таралған ежелгі славян тайпалары – славяндар, анттар, ведендер туралы алғашқы мәліметтер VI ғасырға таман белгілі болды.

Ант славяндары Днепр төңірегіне келген бұл кезде олар көшпенді отырғұрлармен көршілесіп, болгар-славян тектік мәдениеттерінің ара қатынасына жол ашты.

Гунндар баса көктеуі кезінде көп қырғынға ұшыраған анттар славян тілді дулеб және волын тайпаларымен қоғамдасты. Артынан анттарға қарасты жерлер Киев қағанатының ұйтқысы болды.

602 жылы Авар қоғамы төменгі Дунай мен Азов теңізінің солтүстігіндегі анттарға қарсы Паннониядан әскер аттандырды. Соның салдарынан анттар тырым-тырақай болып, ақырында Днепр маңының ежелгі тұрғындары герман тілді рустармен араласып кетті.

VI-VII ғасырларда шығыс славян тайпаларының таралып қоныстануы толастаған жоқ.

Осы жылдар склавин славян тайпалар анттардың жеріне сыналап еніп, солармен араласқа түскенде таралу аймағы солтүстігінде — Балтыққа, оңтүстігінде — Адриатика мен Балқанға жетті.

Оңтүстік Балтық жағалауынан, батыс Двина мен Висла аудандарынан өрбіген славян тайпалары Днепр маңы мен Ильмен көлі су айрағына — саны көп герман тілді рустар жеріне таянды.

VIII ғасырдағы араб жазбаларында тұңғыш рет Куяб, яғни Киев қаласы аталады.

Тұтастай алғанда Шығыс Еуропаның зор ауқымды аумағын — аландар, болгарлар, хазарлар, угорлар мен славяндық - поляк, северян, вятич тайпалары Еділ-Камада — болгарлар, буртастар, мордвалар, эрзялар, черемистер, чудь-тар, мерейлер, весьтер, муромдар, пермяктар сынды әрауан тектің халықтары қоныстанды.

IX ғ. басында славян тайпалары Днепр бойын алып жатты, олардан Шығысқа қарай “түрпайы халық” — русьтар орналасты.

Олардың ара қатнастары өзара өте жеккөрінішті болған.

Сөйте тұра кейбір аймақтарда анттар (поляндар) мен русьтардың тоғысып бір тұқымдасуы жүріп жатты.

859 жылы Ежелгі Русь мемлекетке айнала бастады.

Орыс жылнамасы бойынша варяг немесе русь Рюрикті Ильмен славяндар княздікке шақырып, ол — Ладоганы, інілері Синеус пен Трувар-Белоозеро мен Изборскіні билеген.

862 жыл Рюрик жаңа жерлерді бағындырып, өзінің жаңа иеліктерінің астанасы деп Ұлы Новгородты жариялады. Славяндық-словендар, кривичтер, сондай-ақ фин тілді — чудь, весь, меря тайпаларын біріктірген Рюрик Новгород Русінің негізін қалаушы болды.

864 жылы Рюрик Днепрдің төменгі тұсы арқылы Грецияға жіберген Аскольд пен Дир жолай Киевті басып алып, оны князьдіктің астанасы етіп жариялады. Алайда олардың әрі қарай Царыградты (кейін Константинополь, қазір Стамбул) басып алу әуресі іске аспады.

879 жылы Рюрик өлген соң Новгородта оның тағына скандинавтардан шыққан жауынгер — варяг Хельг (Олег) отырды.

882 жылы Хельг немесе Олег қаған (князь) Киевке шабуыл жасап, онда князьдік құрған русьтар Аскольд пен Дирді өлтірді. Олег астананы Новгородтан Киевке көшіріп, өзін Киев Русінің ұлы князі деп жариялалы.

Ол билік құрған 882-912 жылдары древляндар, северяндар, родимичтер, мерлер бағындырылып, Киев “орыс калаларының анасы” атала бастады.

912-945 жылдары Олегтің билігін жалғастырған Рюриктің ұлы Ингвар (Игорь) Рюрикович князьдар әулетін бастап берді.

912 жылы Киев Русінің шекарасына алғаш рет печенегтер таяу келді. Солтүстік Қара теңіз төңірегіне үстем болған олар Киев Русімен ұдайы соғыса отырып, оларға зор ықпалын жүргізді. Бұл теке-тірес ақыры 1036 жылы Ақылды Ярослав печенегтерді талқандауымен ғана тыным тапты...

Х ғ. ортасында Киев княздігінің қалқанын қорғалап ежелгі орыс халқының қалыптасуы жеделдей жүрді.

Бұл кезеңде көне тайпалық бөліністер бұзылып, кривичтер тәуелсіз Полоцк княздігін құрады, Киев вятичтерді бағындырады.

Одан соң 965 жылы ұлы князь Святослав Игорұлы Еділмен төмен түсіп Хазарияға күйрете соккы береді, Итиль, Семендер, Саркел калаларын талқандайды... (Г. Сабирзянов).

Осыдан әрі сол дәуірдің оқиғалар желісін кезегімен сақтай отырып М. Аджидің еңбектерінен, яғни өзін Россия деп атайтын мемлекеттің ресми тарихындағы жалғанды жайып салғаны үшін бұл елде мүлде жарамсыз есептелетін зерттеулерден үзінділер келтіремін:

“Ерте замандарда Ұлы Дала (Дешті-Қыпшақ) елі, славяндар өлкесі, финн-угор халықтарының князьдіктері болды. Олар өз аймақтарында тұрып, өзара тыныштықта болды.

Алайда IX ғ. оларға варягтар шабуыл жасап, әуелі славяндарды бағындырды, содан соң қыпшақтарға ұрынды.

Варягтар басып алған дала (түрік) қағанатының астанасы Киев, өзі “Украина” аталатын. Аскольд қаған Киевтің ақырғы түрік билеушісі болды.

Варягтар Украинаға өзінше ат қойып, русиа Киев Русі атады. Олар өздеріне қараған жерлердің бәріне “Русь!” Атын қосып айтты, мысалы Қара Русь (Черная Русь), Ақ Русь (Белая Русь).

Осындай ешбір екі ұштылығы жоқ пікірді Н. М. Карамзин де айтты:

“Хғ. орта тұсында Россия екі тілде сөйледі... норман текті князьдер мен ұлықтар арасында ғана біраз мезгіл пайдаланылған скандинав тілі русша делінді, алайда Дунай болгарлары славяндар арасында өзінің туған тілін ұмытқаны сияқты, ол да біртіндеп өзара қатынас құралы болудан қалды. ”

Варягтар (рустар десе де болады) билігі кезінде олардан бағынышты тұрғындар “рустардікі” (русские) аталды. Славян адамға “Сен кімсің?” (Ты чей?) деп сұраса, рустікімін (русский) деп жауап берді. Ал “русич” сөзі еріксіз (не свободный), яғни русқа бағанашты дегенді білдіреді.

Түрік тілінде сөйлейтін Киев Русі тұрғындарының рухы берік болатын. Қыпшақ-украиндықтар рустардың билігіне бас иген жоқ, сондықтан оларда “рустікі” деген тәуелдік сөзі сақталып қалмады.

Осыған орай Киев қаласы ірге тасының қалауына 1500 жыл толу мерекесінде айдай әлемге мәлім болған мына жайды мысалға келтіру керек:

Радиомен берілген Киев Русінің көнеправославийлік құдайға құлдығында: “Ходай алдында бетен адам ачық булсын” сөздері бас азан сияқты айтылды, осынау “славян тілінде-міс” сөздер түрік тіліне емес, түрік тілінен аударғанда “Әр адам құдай алдына ашық көңілмен көрінуге тиіс” деген мағына білдіреді.

Гректер орыс шіркеуіне батысқа бейімделген жаңалықтарын енгізуі салдарынан XVII ғ. ғана шіркеудің жікке бөлінуіне дейінгі Киев Русіндегі адамдардың өзара сөйлеуі де, құдайға мінажат етуі де түрік тілінде болып келді, ал Россия христианишылығы өзінің ежелгі далалық дәстүрлерін сақтады...

Өзінің атақты “Табиғи тарих” трактатында еуропалық халық ретінде славяндар туралы тұңғыш лебіз білдірген Римдік тарихшы әрі жазушы аға Плиний. (24-79 ж. ж. б. болды.) Ол ежелгі славяндарды “венедтер” дейді. Оларды итальяндықтар, финндер, қазір де солай атайды. Еуропада Россияны кейде Венция, яғни венедтер елі дейді.

Тағы бір римдік тарихшы Тацит (58-117ж.ж.) Еуропаның солтүстігінде Висла мен Одер арасында өмір сүретін көшпенді малшылар венедтердің жері туралы айтады.

Алайда тарихшы Иордан (VI ғ.) венедтердің саны көптігімен белгілі болғанын, енді эстеттермен және балтык

халықтарымен іргелес тұратын өздерін славяндар деп атай-
тынан жазып кетті.

Олардың бұрынғы отанының шығысқа ауысуы — халық-
тардың ұлы қоныс аударуымен, Еуропаға “гунн” атауымен
танылған түрік-қыпшақтардың келуімен байланысты.
Жергілікті байырғы еуропалықтардың ығыстыруы салдары-
нан венедтер немесе славяндар Карпатқа, Альпыға, Балканға
ауды — қазір бұл жерлер Словакия мен Словения аталады.
Басқалары Германияның, Италияның, Польшаның кейбір
жерлеріне және осы күнгі Россияның солтүстік-батыс ай-
мақтарына таралып, VI ғ. тарихшы Иордан көрсеткен
тұстарда тұрақтап жатты.

Славяндар дегеніміз бізге оқытып-үйреткендерден мүлде
басқа.

Орта ғасырлық жылнамашыдан үзінді былай дейді: “Рус-
тардың өздерінде егістік жоқ, олар славян жерлерінен алып
келгендерін тамақ етеді”. Сол заман үшін “рустар славян-
дарға жорық жасады” немесе “славяндар рустарға салық
төлеп тұрды” деген сөз тіркестері үйреншікті үрдіс еді. Бас-
қаша айтқанда рустар мен славяндар — мүлде басқа халық-
тар. Тіпті олардың өмір сүрген өлкелері де іргелес емес.

839 жылы жарық көрген “Бертин анналдары” ғана алғаш
рет рустарды халық деп атайды. Рустар өздерін “славяндар”
деп атауын мүмкін емес ететін тағы бір себеп — Византияда
күлдар саудасы дәурендеп дамыған кездерде рустардың осы
базарға апаратын басты тауары күл славяндар болған. Рус-
тар дегеніміз — “варягтар”, дәлірек айтқанда нормандар мен
шведтер. Ол заманда финндер мен эстондар Швеция орнына
“Роуссия” деген сөзді қолданған. Эстониядағы шведтер қоны-
станған жер жаңа Роуссия аталған... ”⁴

Осы үзіндіде М. Аджи Россия БИЛІКШІЛЕРІ өз тари-
хына славяндарды қалайша орыс етті деген сұрақты көтереді.
Біз ол көтерген сұраққа тап сол билікшілер Еділ булгарла-
рын қалайша тіпті қазан татарлары да емес, тек татарлар
етті деген сауал қосамыз.

⁴ Осы проблеманы зерттеуде кездесе беретін Ресейдің ресми
тарихындағы құбылмалар мен күйтүркыларды түсіну үшін белгілі
публицист Мұрад Аджидің “Қыпшақ жазирасының жусаны”
Москва 1994 ж. және “Еуропа өркениетіне түріктер үстеген үлес”
 (Еуразия қоғамдығы” N3 1997ж.) атты орыс тіліндегі еңбектерімен
тапысуды ұсынар едім.

БУЛГАРЛАР МЕН КИЕВ РУСИ

Өзінің қалыптаса бастауы мен даму барысында түрік тілді Булгария жаңа пайда болып, дами бастаған орыс және шығыс-славян мемлекеттері — Киев русімен X-XI ғасырлардан, Владимир-Суздаль, Рязань және Новгород княздіктерімен XII-XIII ғасырлардан бері тығыз байланыс орнатты.

985 жыл — Еділ Булгариясы тарихында ерекше мезгіл. Сол жылы Киев Русінің ұлы князі Владимир Святославұлы (кезінде булгарлар Хазарияға шабуыл жасауы үшін Еділ бойымен жүзуіне жол берген Святослав Игоревичтің ұлы) түркі-оғыздармен бірлесе тұңғыш рет булгар жеріне шапқыншы жау болып келді.

Шайкаста олар ұтысқа жетті, бірақ бейбіт келісім жасап кетіп қалды. Орыс жылнамалары оқиғаның осылайша өрбуін былай түсіндіреді: орыс князі тұтқын булгарларды шолып карағанда “бәрі етік кигенін” көрген соң “Бұлар бізге салық төлемес, қабықтан кебіс тоқығандарды іздейік” — депті-міс.

Ал шынында осынау 985-986 ж. ж. алғашқы бейбіт келісім князь Владимирдің булгар ханшасына үйленуімен бекітілген болатын. Тараптардың келісім шартында мынадай сөздер бар: *“Тіпті қара тас су бетіне қалқып шықса да, үміт су түбіне батып кетсе де біздің бұл шартымыз бұлжымайды...”*

Сол заманнан бастап Русь пен Булгария арасында орыс-түркі некелестігі әдеттегі жайға айналды.

Киев Русіндегі “дін тандау” кезені де назар аударуға лайық.

Булгар билеушілері 986 жылы Владимирді өз діндеріне бет бұрғызу үшін Киевке мұсылман уағызшыларын жіберді. Келесі жылы одан он ер адам мұсылмандықтың салт-дәстүрін үйренуге булгарларға келді. Алайда булгарлармен қатар Византия императоры да, Рим папасы да, иудейлер де өз діндерін қабылдатуға, одақтастық қатынас орнатуға қызықтырып баққан, Киев ақыры Византияны қалады — 988 жылы Русьті шоқындыру басталып кетті.

Осы оқиғадан Киев Русі мен Еділ Булгариясы арасында, өзгесін айтпағанның өзінде, діндік және ресми идеологиялық қарсы тұру тұтана бастап еді.

990 жылы-ақ Киев Русінің өзі православие дінін таратушы әркетке кірісіп, Булгарияға философ Марк Македонянин бастаған уағызшыларын жіберді.

Бұл әуресінен ештеңе шықпаған соң 994 жылы ұлы князь Владимир булгар жерлеріне әскери жорық жасап еді, онысы да нәтиже бермеді.

Екі жылдан соң, 996 жылы Владимир әкесінің Еділ бойымен жорығын түгел қайталап, тағы да хазар қалалары мен ауылдарын тонады, халқына салық салды. Осы жорықта Итиль қаласы тас обаға айналды, ежелгі Барандтар, Семендер қалаларының баулары мен жүзімдіктері орнында өрттің күлі ғана қалды.

Соның нәтижесінде төменгі Еділ Киев Русінің қол астына өтті де, ал Еділдің жоғарғы жағы булгарларға қарап қалды, яғни сол кездегі Шығыс Еуропаның ең қуатты екі мемлекеті арасындағы өшпенділік өрши түсті.

XI ғасырдың басы Қыпшақ тайпаларының Орал таулары оңтүстігінен Төменгі Еділге, одан соң Еділден Донға қарай үдіре ұмтылысымен сипатталады. 1055 жылы қыпшақтар Киев Русінің шекаралық шептеріне жетті.

Осы кезде Еділ мен Дон өзендері аралығында Белая Вежа (бұрынғы булгар мен хазардың Саркел қаласы) қаласы маңында қыпшақтардан аман қалған печенег ордасының бір бөлігі көшіп жүрген болатын.

1006 жылы булгар сауда адамдары Киевте орыс жеріне келген булгарлықтар “барлық мүлкімен еркін сауда жасау, ал орыс көпестері Болгарға қауіп күтпей саудамен келуі...” туралы шартқа отырды.

Осы шарт нәтижесінде қатты қуаншылық жылдарда Руське Ұлы булгария әлденеше рет көмектесті.

Мәселен, 1024 жылғы орыс жылнамасы Русьтегі аса қатерлі аштық туралы баяндай отырып “Еділ бойымен барлық адамдар Болгарға қарай босты және сол жақтан бидай мен азық әкелді, тек содан ғана аман қалды” дейді.

Осындай жағдай 200 жылдан соң 1229 жылы да қайталанды. В. Н. Татищевтің қолына түсіп тіркелген монғол шапқыншылығы қарсаңында жазылған жылнамада тағы да сондай мәліметтер келтіріледі:

“Сол заманда бүкіл Русьте екі жыл аштық болды, көп адам қырылды, әсіресе, Новгород пен Белоозереде, бірақ бейбіт ниетте болған болгарлар Еділ мен Ока бойындағы барлық орыс қалаларына азық-түлік тасып сатты, сөйтіп өлшеусіз ұлы көмек жасады. Болгар князінің өзі ұлы князь Юрийге азық жіберді”.

XI ғасырда орыс феодалдары Оканың төменгі сағасы мен муром және мордва жерлерінде табан тіреп алған соң православиелік славяндар мен мұсылман булгарлар таяу көршілесуіне тура келді. Сөйтіп сауда мүдделерінің тоғысқан тұсында Шығыс пен Батыс өркениеттері беттесті.

Мәселен, 1088 жылдан бастап булгар жерлерін монғол жаулауына дейін Еділ-Ока өзендері арасындағы кең өлке бір жағынан Еділ Булгариясының, екінші жағынан Владимир - Суздаль княздігінің, Рязань мен Муромның тайталас аймағына айналды.

Бірақ соның бәріне карамастан ибн-Фадлан атап көрсеткен булгар және русь сауда байланыстары мен қатынастары уақыт өткен сайын бірегей беки берді.

Айталық Булгариядан Киевке апаратын, Шығыс пен Батысты жалғастыратын сауда-керуен жолымен қатынас монғолға дейін де, Алтын Орда мен Қазан кездерінде де толастаған жоқ. Осынау булгар-буртас, киев-орыс жолының жалпы ұзындығы 15 мың километр болды, Дондағы жол ортасы түрікше немесе қыпшақша “Урта юл...” атала берді (А. Х. Халиков)

Л. Н. Гумилев былай деп жазды :

“Славяндардың христиандықты қабылдауына, Еділдегі түрік халықтарының мұсылмандықты ұстануына карамастан олардың ара қатынасы 250 жыл бойына Бату-ханның жойқын жорықтарына дейін жақсы қалыпта сақталды”.

ҰЛЫ БУЛГАРИЯ МОНҒОЛ ШАПҚЫНШЫЛЫҒЫ АЛДЫНДА

XI ғасырдың бастапқы он жылдығы соңына қарай Алтай тауларынан бастап Дунайды қосып есептегенге дейінгі ұланғайыр аймақта көптеген түркі тілдес көшпенді тайпалар толық үстемдік құрды.

Жайық бойы мен Каспий маңы ойпаты далаларында печенегтер бастаған тайпалар одағы билік етті. Кейін оңтүстік-орыс жері атанған Қара теңіз маңайы далалары қыпшақтарға қарасты болды.

Бүкіл осы кеңістікте баршаға ортақ қатынас құралы түркі тілі болған. Осы кеңістікте тектердің, тайпалардың, дәстүрлердің, салттардың, рухани және материалдық мәдениеттердің өзара ұдайы ұласуы жүріп жатты.

Осындай өзара ықпалдар әсіресе Дон маңындағы хазарлар мен орыстар түркі тілді қыпшақтар мен көптеген орыс княздіктерінің тұрғындары арасында белсендірек болды. Л. Н. Гумилев “Қыпшақтар немесе құмандар ежелден мәдениеті бар халық” деген.

XII ғасырдың ортасына қарай Донның төменгі ағысында, Азов маңында екі тілді орыстардан тұратын өтпелілер (бродники) дегендердің мекендері көп болды. Олардың ұрпақтарына кейін казактар деген ат таңылды.

Екі түрлі мәдениеттер үлгісіне: бір жағынан православиелік (Грузия, Византия, Киев Русі), екінші жағынан – мұсылмандық (Орта Азия, Еділ Булгариясы, Кавказ) ортақ орналасқан қыпшақтар олардың мәдени жетістіктерінің жемісін жинады.

Еділ булгарларымен тығыз байланыста болған қыпшақтар оларға әскери қызметке тұрды, осында жанұя құрды, Булгарияға тұрақтады, егіншілік, қолөнер, сауда машықтарын үйренді.

Сөйтіп монғолға дейінгі кезеңде түркі-қыпшақ әлемі барлық Шығыс Еуропа халықтары арасында ерекше үлкен этнолингвистикалық, этномәдениеттік орын алды. (Г. Сабирзянов.)

Андалузиден шыққан белгілі араб саяхатшысы, әрі ғалым ал-Гарнати 1135 және 1155 жылдры Булгарда болғандары туралы жазған “Батыстың кейбір ғажаптарын анығырақ баяндау” атты кітабында былай деп атап көрсетеді:

“Булгар өте зор қала, үйлері қарағайдан қиылған, қамалы еменнен тұрғызылған. Оның айналасында қисапсыз көп түрлі халық бар...”

Булгарда 1145 жылы болған басқа бір араб авторы (ал-Джавалаки) өзінің жазбаларында оның құрылыстарын византиянікімен салыстырды.

Сол замандағы Булгарияның маңыздылығы жағынан екінші қаласы – Сувар, үшіншісі – Ошель (Ашлы) болған.

Киевтің ұлы князі, әрі Ростов-Суздаль князі, Владимир Мономахтың ұлы, Догорукий атанып кеткен Юрийдің сыртқы саясатта ұстанған басты бағыттарының бірі – орыс көпестерінің сауда бәсекелесі Еділ Булгариясымен соғыстар болды.

Догорукийдің ұлы, Владимирде княздік еткен Андрей Боголюбскийдің саясаты да тап сондай еді. Оның өзі бірінші рет қыпшақ князінің қызына, екінші рет булгар ханының қызына үйленген күйеу болатын.

1164 жылы Боголюбскийдің кезекті шапқыншылықтарының бірінде Булгарияның қатарынан бес қаласын тонап кетуге қолы жетті. Сондықтан Булгария астанасы елдің ішкі қойнауындағы Биляр қаласына көшірілді.

Өз кезегінде булгарлар да орыстың Муром, Рязань және басқа қалаларына жорықтар жасап тұрды.

Булгарияның түстігіндегі қыпшақтар елі - Дешті-Қыпшақтан да булгар жеріне шабуыл сирек болмайтын.

Сонымен XII ғасырдағы орыс-булгар ара қатынасы феодалдық дәуірге тән — басқаның байлығын тартып алу, адамын тұтқындап, құл базарында сату мақсатындағы әскери қақтығыстармен сипатталады. Ол кездің соғыстарында әзірше жерлерді тартып алу жоспарлары болған жоқ.

Кешікпей XIII ғасыр келді.

Орыстар мен булгарлар бірін бірі тонап, орыс княздіктері өзара қырқыстардан бытырап жүргенде, алыстағы Байкалдан арғы далада, Монғолияның солтүстік-шығыс аумағында артынан әлемді тітіреткен ертефеодалдық мемлекет құрылып жатты.

1206 жылы қырық төрт жастағы Темуджин болашақ Ұлы Монғол державасының іргесін қалап, басқару тізгінін қолына алды, оған құрылтайда Чингиз-хан атағы берілді (түркі-монғол тілінде “дингез” —“теңіз”, “мұхит”, “өлшеусіз”, “ұлы” мағынасында).

1219 жылы Орта Азиядағы Хорезм-шах мемлекеті монғол шапқыншылығына ұшырады, одан соң 1222-1223 жылдары Иран Кавказынан өткен олар Солтүстік Кавказ арқылы қыпшақтарға тап берді.

Қыпшақ ханы Котяк өзінің күйеу баласы, Галицк князі Метислав —Елірмеден көмек сұрады және Киевте өткен орыс княздерінің бас қосуында монғолдарға бірлесіп қарсы тұру туралы шешім қабылданды.

Алайда 1223 жылы 31 мамыр күні Калкада болған шайқаста 80 мыңдық орыс-қыпшақ қолы быт-шыты шыға жеңілді.

Қыпшақтар мен орыстарды осы жеңуден соң монғолдың⁵ бес мың жауынгерлік отряды Еділ Булгариясына аттанды.

⁵Ресейдің тарих ғылымында “монғол-татарлар” деген сөз тіркесі тарихшы П. Наумов өз еңбектерінің бірінде солай атауы салдарынан тек 1823 жылдан соң айтыла бастады.

МОНҒОЛДАРДЫҢ БУЛГАРИЯҒА БАСЫП КІРУІ

Булгар мемлекетінің одан әрі дамуын монғол шабуылы бөгеп тастады. 1223 жылғы Жебе ноян мен Сүбедей баһадур бастаған монғол шабуылын орыстар мен қыпшақтардай емес, булгарлар тойтарып тастады, бұл монғолдардың алғашқы жеңілістерінің бірі еді.

Жаулап алынған Хорезм мен Дешті-Қыпшақ жерлері мен елдері Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошының билігіне берілді. 1227 жылы Жошы өлген соң, бұл ұлыс оның ұлы Батыйға ауысты.

Осы кезде қыпшақтардың көптеген рулық топтары монғолдардан бас паналап Венгрияға, Литва княздігіне, Ростов-Суздаль жерлеріне қоныс аударды.

Ал, Булгарияда мадьяр тайпаларының қалдықтары тұрып жатырғанын венгр діндары Юлиан өз көзімен көрді.

Шыңғыс ханның өсиеті бойынша монғолдар үшін жаңа жерлер иемденудің басты бағыттарының бірі Солтүстік елдерін басып алу еді, сондықтан 1229 жылы олардың 30 мыңдық әскері Жайыққа, Каспий даласына, Еділ бойына бет бұрды.

Көктай мен Субадәйдің қолы Жайықтан өтіп хазарлар тұратын Саксин қаласын алды, хазарлар *"...және қыпшақтар татарлардың алдына түсіп, төменнен жолғарыдағы Болгарға қашты..."*

Одан кейін Жайықта булгардың шолғыншы отрядтарын жеңген монғолдар булгарияға екінші рет шабуыл жасады, бірақ булгарлар 1229 жылдың күзінде де монғол отрядтарына тойтарыс бере алды.

Осындай жағдайлар булгар билеушілерін көршілес орыс княздіктерімен ара қатынасты жақсартуға итермеледі, сондықтан 1229 жылы булгар ханы Владимир-Суздаль ұлы князімен бейбіт келісім жасады. Сол жылы-ақ булгарлар егіні шықпай аштыққа ұшыраған Руське көмек көрсетті.

1232 жылы монғолдар Булгарияға үшінші рет жорыққа шықты. Ол туралы орыс жылнамасында *"татарлар келді, Болгардың Ұлы қаласына жетпей қыстап қалды"* делінген.

Бұл жолы да булгарлар Жигули тауларында өз бостандығын сақтап қалды.

1235 жылы Шыңғыс-ханның мұрагері, Монғол империясының қағаны Үдегей жалпы құрылтай шақырып, онда қабылданған шешім:

“Батый қосындарының қонысымен іргелес орналасса да әлі күнге түпкілікті бағынбаған және өздерінің саны көптігіне сеніп масайраған Булгардың, астардың, Русьтің елін басып алу керек” (Аль-Джувайни, парсы тарихшысы, монғол жаугершілігінің жылнамасы).

Осы жылдың күзінде 150 мыңдық Батый әскері Булгарияға басып кіріп ұлы Булгар қаласына ұмтылды. 45 күнге созылған ерлікпен қорғануға қарамастан астана құлады, Булгар мемлекеті сұрапыл тонауға түсті. Астанадан басқа Биляр, Кеннек, Юкэ Тау (Жукотин), Сувар қалалары да жермен-жексен етілді.

1226 жылғы Лаврентьев жылнамасында мынадай қынжылысты жолдар жазылған:

“Шығыстағы елден Болгар жеріне құдайдан безген татарлар келді, және Болгардың даңқты Ұлы қаласын алды, және кәріден сәбиге дейін қарумен қырды, және өте көп тауарларды талады, ал қалаларын отпен өртеді, олардың бүкіл жерін жаулады”.

Еуропаға жорықтың басынан-ақ қанқұйлы қаталдық Батыйға булгарға қарсы жорықтар шығынының кегі үшін және алдағы қарсыластарына үрей туғызу үшін керек болды (Э. Хара-Даван).

Булгариядағы негізгі қарсыласу ошақтарын басып-жаншыған соң монғолдар 1236 жылдың күзінде және 1237 жылдың қысында башқұрларды бағындырды, одан кейін хазарлар мен қыпшақтарды талқандап, мордваны тізе бүктірді.

1237 жылдың соңында орыс қалалары – Рязаньды, Коломнаны, Москваны, Владимирді, Ростовты, Угличті, Ярославльді және басқаларын жаулау басталды. Жалпы саны 300 орыс қаласының 14-і өртеліп, қиратылды.

1238-40 жылдары монғолдар Торжокты, жаумен тіреске екі айға жуық төтеп берген Козельскіні, сосын Переяславль, Чернигов, Қырым, Киев, Галицк-Волынск жерлерін, Польша мен Венгрияны басып алды.

Монғолдың негізгі күштері шығыс Еуропа жолында жүргенде 1239 жылы мордва мен орыстардың, ал 1240 жылы Еділ Булгариясының тұрғындары көтеріліс жасады.

Осыдан бастап арасында үзілістерімен 40 жылға жуық жалғасқан булгар қарсыласуы монғолдың батысқа жорығына елеулі бөгет болды, бұл көптеген Шығыс және Орталық Еуропа елдерін талқандауды тежеп тұрды.

Қазіргі Чехия жерінде Морава өзені жағалауындағы Оломоуц қаласы маңында қалжыраған монғол әскері жеңіліске ұшыраған соң және алыстағы астана — Қаракорымда ұлы қаһан Угэдэй дүние салған соң ғана 1242 жылы Батый шығысқа кері оралды.

Еуропаға жорығын тоқтата тұрып кері келген Батый орыс жерінің қалған бөліктерін бағындырудан, кешікпей Еділ бойында орнаған Алтын Орда мемлекетінің құрамына қосып алу-дан бас тартып, өзінің уақытша орталығы ретінде ереуілшіл Булгар еліне ту тікті.

Булгарлардың басқыншыларға қарсы күресінде Русь олармен ынтымақтас болды (А. Х. Халиков).

Басқыншылардан бейнет шеккен және оба, қуаңшылық сияқты табиғи апаттардан тауқымет тартқан Еділ болгарлары XIII ғасырдың ортасына таман өз елінің солтүстігіне қарай сырғып, кейін ұзақ орныққан орнына, жаңа жерлерге қоныстана бастады.

Сондай орындардың бірі алғашында Болгар-эль-Джидд немесе Жаңа Болгар, артынан Қазан атанып кеткен Казанка өзеніндегі шағын шекара қалашығы болатын⁶.

Сонымен 1236 жылғы оқиғалардан соң Еділ Булгариясы мемлекетінің егеменді даму жолы жабылды.

Монғол шапқыншылығы булгарлардың, олардың көршілері башқұрт тайпаларының, Каспий хазарларының, “Дешті-Қыпшақ” далалықтарының, бұртастардың, моқшалар мен эрзілдердің, мешерлердің, чуваш-варьялдардың, черемистердің (марилер), осы күнгі удмурттардың ата-тегі арлардың тағдырында терең із қалдырды.

Еділ Булгариясы монғол шапқыншылығына дейін Русь жеріне, Орта Азияға, Иранға, Араб пен Батыс Еуропа аймақтарына дәурендеген халықтың дәуірлеген мемлекеті ретінде кеңінен танылған ел еді.

Ол құнарлы жерімен, мыңғырған малымен, шебер қолөнершілерімен, алғыр саудагерлерімен, өзіндік мәдениетімен даңққа бөленген болатын.

Монғолға дейінгі булгарлар әдеби-мәдениетінің шырқау шыңы 1223 жылы жазылып біткен Құл Ғалидың “Қысса-и-Йусуф” (Йусуф туралы жыр) поэмасы.

⁶ Көптеген ғалымдардың пікірі бойынша Қазан қаласының іргесі қалануы 1177 жыл.

Еділ мен Жайық бойындағы, яғни Еділ-Жайық аймағындағы және осы манды мекендеген басқа да халықтардың тектік, әлеуметтік, рухани дамуында Еділ Булгариясы зор орын алады.

Тәуелсіздік үшін тайталастары Қазан мемлекетін құруға жеткізгенге дейін арғы кезеңдегі Булгар мемлекеті дәуірін осылай қорытындылауға болады.

БУЛГАРИЯ МЕН АЛТЫН ОРДА

Булгар тарихының тап осы кезеңі Россия билікшілері мен тарихшылары тарапынан, әсіресе, саяси тұрғыдан түрлі топшылауларға түскендіктен таза шындықты танудың принциптік мәні бар, оның үстіне монғол шапқыншылығы мен Булгарияны жаулап алуы “булгарлар” тектік атауын “татарлар” деп өзгертуге, кейін соны бекіте беруге себеп болды.

Булгарларға осындай бөтен атау таңылуының түрлі себептік шарттары туралы жорамалдар айтылып жүр, ал біз оның біреуін ғана ұстана отырып, оқиғалардың одан әрі өрбуін тарихи желіні бұзбай, үзбей баяндауға тырысатын боламыз.

Осы орайда мына жайды есте ұстап отыру керек:

Россия тарихында қазіргі қазан татарлары өткен кезеңдерінің дәл осы тұсы — монғол басқыншылары Булгар мемлекетін құлатқан 1236 жыл мен Қазан хандығы құрылған 1437 жылдар аралығы мүлде алып тасталған.

Бұл булгар халқы ізсіз жоғалған, қазан татарлары жоқтан пайда болған сияқты көрсету, аты басқа — заты бір халықтың тарихи тұтастығын жасыру мақсатындағы сұрқия саясаттың ісі.....

Алтын Орда аталатын жаңа мемлекеттің Шығыс Еуропада дүниеге келуі 1243 жылдан бастау алады.

Хан Батыйдың уақытша ордасы Булгар қаласында орналасты.

Булгарлардың қарулы қарсыласуларын басқан соң, кескілесулер көп адамды қырып, Еділ булгарларының мемлекеттігі әбден құрып болған соң монғолдар олардың құнары бай, баптауы берекелі жерлеріне түстіктегі қыпшақтарды келтіріп, өздері үшін әскери күзет, қолқанат қызмет түрлеріне тартты.

Мұндай өзгерістерден әсіресе бұрынғы Еділ Булгариясының суварлар (немесе савирлер) қоныстанған орталық аудандары тым көп тақсірет тартты.

XIII ғасырдың ортасына қарай Монғол империясының астанасы Қаракорымдағы тақ таласы үшін өзара қырқыстар барысында мемлекет жеке хандықтарға бөлініп кетті. Солардың бірі — Дешті-Қыпшақ аумағында дербестік алған Алтын Орда.

Алтын Орданың алғашқы ханы Батый (Бату, 1243ж.) болды. Орда бастапқы кезде Монғол империясының бөлігі саналса да өз теңгелерін шығарып тұрғаны туралы 1967 жылы Булгар қаласында табылған күміс ақшалар көмбесі куәлік етеді. (Г. Федоров-Давыдов... "XIII ғасырдағы Болгарлық күміс ақшалардың қос көмбесі".)

Орданың орталықтары Еділ бойында болып, әркездегі хандардың атын иеленіп отырды. Әуелгісі осы күнгі Астрахань облысы Селитерное селосы маңындағы орналасқан Сарай-Бату* қаласы (1254-1480), одан соң Волгоград облысы Царев селосы маңындағы Сарай-Берке (1260-1395). "Сарай — көне түрікше "орда, мемлекеттің бас мекемесі".

Алтын Орда билігіне қараған Булгария екі бөлініп-Булгар және Мукша атанды.

Монғол басқыншылығы кезіндегі Орта Еділ халықтарының тарихын демографиялық тұрғыдан қарастырғанда мынаны есте ұстау керек: Батый әскеріндегі монғолдардың өзі мен ортаазиялық татарлардың (монғол татарлары) саны 9 мың жанұя, яғни 40-45 мың адам болған. 1243 жылы Алтын Орда құрылған соң олардың негізгі бөлігі Монғолияға кері кетті. Бір бөлігі Русь пен Шығыс Еуропа елдеріне жорықтан соң Еділ бойына тұрақтап қалды. Булгарларды татар атаудың бір төркіні осында жатыр.

Ал ғылымда... мойындаған мәселе: хандықты монғолдар күрсе да ондағы монғол тегінен шыққандар хандар мен кейбір әскери ақсүйектер ғана еді, мемлекет халқының негізгі бөлігі булгарлар, хазарлар, қыпшақтар және басқа түркілер болды. (Г. Исхаки).

Ол уақытта түпкілікті Еділ бойы тұрғындарының саны 700 мыңға жеткен, ал қисапсыз дала қыпшақтарының санын дәл айту мүмкін емес.

Алтын Ордада пайда болған осы және ондаған қалалар хандар мен феодалдардың ұлыстық ордалары ғана емес, мәдениет, колөнер, сауда орталықтарына айналды.

Осынау тектік-мәдени ортада монғолдардың аз болғаны сондай — кешікпей олар XI ғасырдан бері Қара теңізден Еділ Булгариясына дейінгі халықтардың ортақ қатынас құрамына айналған қыпшақ тілін меңгеруге мәжбүр болды.

Сөйтіп экономикалық және мәдени жағынан біршама озық дамыған булгарлар, оларға жақын булгар ықпалындағы буртастар және монғол дәуіріне дейін-ақ жақындасып кеткен дала қыпшақтары барлық орталықтарға өз тілдері мен мәдениеттерін мойындатты.

Осы жайлар және 1261 жылы Батыйдан кейінгі Берке ханның, орда феодалдарының мұсылмандықты қабылдауы соңынан Алтын Орда ішіндегі тектік және мәдени өзгерістерге өзек болды.

Ислам дініне мойын ұсынған Берке хан мұсылман сауда адамдарын қолдалы, Хорезм мен булгардың діндарларына ден қойды.

Сонымен қатар Еділ-Кама аймағында Батый кезінде жергілікті ежелгі әулеттерге биліктен булгарларды аластау жүріп жатты. Ал Булгар қаласының өзі XIII ғасырдың 50-60 жылдары орда хандарының жазғы мекеніне айналып, соған орай моншалар тұрғызу жұмыстары қолға алынды.

Келесі хан Мекке-Темір өз теңгелерін құятын болды және оның билігі тұсында 1269 жылы үш ұлыс билеушілерінің Талас өзені бойында (қазіргі Қазақстан жері) өткен құрылтайында Алтын Орда түпкілікті тәуелсіз деп жарияланды.

Сол кездегі сауда қатынастарының кең канат жаюы булгар саудашыларының да кәсіпкерлігіне қолайлы болды. Ал, орыс діндарлары көптеген алым түрлерінен босатылды.

Бұл кезеңді қарастырғанда мынадай жайды ескеру керек: монғол басқыншылығы — бір мәселе, ал Алтын Орда атты дербес түркі мемлекеті — басқа мәселе.

Әрине, әрбір үлкен соғыстың салдарынан бұрынғы империялар мен мемлекеттер құлап, жаңасы құрылатыны, адамдар қырылатыны, қалалар күйрейтіні белгілі.

Алайда монғол шапқыншылығынан ең зор зардап шеккен шығыс Азия аймағы, яғни көшпенділер кеңістігі және Шыңғыс ханға ерікті бағынудан бас тартқан хорезмшахқа қарасты орта азия жерлері болды.

Батыс елдерінде жағдай басқаша өрбіді — олар басып кірудің алғашқы асып-тасуынан соң артына төтеп берді. тірлік қылды, сөйтіп халықтық қалпын сақтап қалды.

Оның үстіне отырықшы халықтарға (Русь, Қырым, Еділ Булгариясы, басқа да батыс жерлерде) монғол үстемдігі орда басқакшыларының салық жинауына өздері де жан сала жәрдемдескен орыстың және өзге де феодалдық-князьдік биліктегілердің мүдделестігі арқылы аса айрықша сипат алмады. Сонымен қатар ел ішінде ең аз құрамды монғолдардың қарауындағы жұртты жаншып ұстайтын мүмкіндігі де болған жоқ. Ол аз десеніз осында қалған монғолдар біртіндеп жергілікті түркі ортасына өздері де кірігіп кетті.

Араб тарихшысы, египет сұлтанының хатшысы Әл-Омари орда хандарының Русь пен Солтүстік Кавказдағы билік етуін былай сипаттайды:

“Черкестер, орыстар және ясылар (осетиндердің ата тегі аландар). Бұл елдің сұлтанына (яғни орда ханына) қарсыласуға күші жетпегендіктен тәуелді саналады, бірақ өздерін өз патшалары басқарады.

Егер бағыныштылық білдірсе, тартулар мен сый-сыбаға беріп тұрса оларға тиіспейді, ал олай етпесе шапқыншылыққа, төңірегін тарылтқан қысымшылыққа ұшырайды” (Р. Фархутдинов).

Сонымен келімсек монғолдар жергілікті түркі тілдес тұрғындармен тез араласып кетті. Бастапқы кезде мемлекеттік міндет атқарған монғол тілі орнына XIV ғасырда жалпы “түркі” жазба дәстүріне бейімделген қыпшақ тілі толықтай мемлекеттік мәртебе алды (М. З. Закиев).

Кейін осы тілде барлық заңдар — Алтын Орда жарлықтары жазылды. Алтын Ордада болған Араб саяхатшылары оны монғолдардың емес, қыпшақтардың хандығы деп атайды (Г. Исхаки).

Мөңке-Темір хан өлген 1282 жылдан бастап XIV ғасырдың бастапқы он жылдықтарына дейін орда тағы үшін күрес басталып, ол феодалдық өзара қақтығыстарға ұласты.

Міне, осы жылдарда Жошы хан ұрпағы — Ноғай үлкен ықпалға ие болды. Оның қыпшақтардан, түркі оғыздардан басқа да түрлі түркі тектілерден және монғолдың маңғыт тайпасынан тұратын “руластар жұрты” XIV ғасырдың соңына қарай Еділ-Жайық аймағының дербес ұлысына айналып, Ноғай ордасы атанды.

Ал XIII ғасырдың соңғы ширегі мен XIV ғасырдың басында Алтын Орданың ең экономикалық дамыған өлкесі булгар ұлысы еді.

“Болгария қалаларында бұрынғы болгар тұрғындары жаңа басқыншылармен, көбінесе түркілермен араласты, тек билеуші ақсүйектерінің бейнесінде ғана аздаған монғол белгісі аңғарылды.

Сол себепті “татарлар езгісі” делінетін мезгілдегі Болгарияның қала мәдениеті бұрынғы дербес даму дәуірінің тікелей жалғасы болып табылады, тек Шыңғыс хан империясына орасан алып аймақтардың саяси бірігуі арқасында осы өлкеге шығыстық ықпалы еркінірек енді”. (Н. И. Воробьев - Г. Исхакидан).

Алтын Орда елінің жалпы жұртшылығы арасында Еділ-Кама булгарлары селолық жерлердегі отырықшы егіншілігімен қалалықтары сауда-кәсіпкерлік қызмет пен қолөнер дәстүрлі тәрбиесімен ерекшеленді, мұнда ислам дінімен араб мұсылман мәдениеті кең таралды.

Булгар қаласы да Русьті, Шығыс Еуропаны Кавказды, Персияны, Орта Азияны, Монғолия мен Қытайды байланыстыратын сауда керуен жолының көрнекті бекеті ретінде кеңінен танылды.

Ислам елдері мен олардың сауда адамдарына ыңғайлас ақсүйек топтардың қолдауымен 1313 жылы Сарайдағы хан тағына Өзбек Сұлтан Мұхаммед отырды. Оның кезінде Алтын Орда өзінің саяси және экономикалық дамуының шарықтау шегіне жетті.

Бір орталықтан басқаруды жетілдіру мақсатында ол бұрынғы ұлыстардың орнына біздің заманымыздағы облыстарға ұқсас әкімшілік бөліністер енгізді, оларды әмірлер (князьдар) басқарды. Жаңа басқару жүйесінің шенеуніктері қазылар (судьялар), диуан хатшылары (диуан — жоғары дәрежелі ұлықтардың кеңес органы), салық жинаушылар, тоқтауылдар — шекара, кеден бастықтары т. б. аталды.

Ислам біртұтас мемлекеттік дін деп жарияланды.

Мемлекеттік бір дінділік араб жазуының таралуына, жалпыға ортақ әдеби тіл, өзіндік құрылыс архитектурасы, бейнелеу-безендіру ерекшеліктері қалыптасуына ықпал етті.

Әл-Омари жазбаларындағы Өзбек хан

“...өзінің діндарлығын ашық көрсете алатын, барлық мұсылмандық шарттарын берік ұстанатын өте таза сенімді мұсылман...”

және ол өз елінің астанасында

“...Ғылым үшін медресе тұрғызды, өзі ғылым мен ғылым адамдарын өте құрметтейді...”

Алтын Орданың тағы бір жігерлі билеушісі Жәнібек хан (1343–1357) елде исламның бекуіне, ғылым мен өнердің дамуына одан да көп көңіл бөліп, еңбек сіңірді.

Осынау алғы шарттар бұрынғы Еділ Булгариясы аумағында мұсылман діндарлары қызметіне қолайлы болуымен қатар Еділ-Жайық түркі тілді халықтарының мәдени-салттық бірегейленуіне ықпал етті, ал орталық аймақ тұрғындарының қыпшақ тілі осы біркелкілікке тілдік тұрғыдан негіз қалады. (Г. Сабирзянов)

Алтын Орда дәуірінің осы кезеңдері қала құрылысы, мәдениет өркендеуімен, зор аймақтарды бірегей мемлекеттік басқаруды дамытумен тарихқа енді және сол уақыттың өзінде келешек Россия империясы мен Кеңес Одағының сұлбасын жасап берді.

“Осынау қиырсыз қыпшақ даласында тұрғызылған 150-ден астам шаһарлар монғолға дейінгі Еуразия қала өркениетінің озық дәстүрлерін Деши-Қыпшақтың көшпенді және қала мәдениетімен қоса бойына сіңіріп, түркі әлемінің орасан зор рухани байлығы мен елдік ерекшеліктерін паш етіп тұрды.

Қала атаулары да шығыстың өзі сипатты поэзияға толы болатын: Гүлстан (гүлдер елі), Сарай (салтанат ордасы), Сарайшық (Кіші Орда), Ақ Сарай (Сәулетті орда), Аккермен (Ақ қамал), Ақтөбе (Сәулетті күмбез), Шэхэр аль-Джадид (Жаңа қала) т.б.

Оның үстіне кейбір қалалар өздерінің көлемі мен халық саны бойынша батыс еуропадан асып түсті. Салыстырма келтірсек: XIII ғасырдағы Римде – 35 мың, XVI ғасырдағы Парижде – 58 мың, ал сол XIV ғасырдағы Сарайда – 100 мың (!) халық тұрыпты.

200 жыл бойы мұсылман әлемі мен әлемдік саясаттың көрнекті орталықтарының бірі болған Ордаға жаһангер саяхатшылар, бай саудагерлер, епті елшілер, сұңғыла саясаткерлер үздіксіз келеді екен.

Олар елдің айбынды хандарының қабылдауында болуға, мемлекетте тұратын алуан халықтар туралы мәліметтер білуге, бай базарлары мен шығыс үлгідегі сәулеті бар байтақ қалаларымен танысуға ынтызар болыпты.

Келушілер бұрын еш жерде өздері көрмеген салтанатты хан сарайларының, мешіттердің, медреселердің, мазарлардың, моншалар мен керуен-сарайлардың және басқа ғимараттардың сәулеті мен сәніне қайран қалыпты” (Р. Фархутдинов)

“Алтын Ордада барлық діндерге де еркіндік берілгенін атап көрсету керек. Шыңғыс ханның жарлығы бойынша дінге тіл тигізуші өлім жазасына тартылған. Барлық діндердің діндарлары салық атаулыдан түгел босатылған.

Араб саясатшыларының айтуынша; ел астанасы - сарай үлкен әрі тұтынушыға әмбебап сауда қаласы. Сарайда хандардың салтанат ғимараттары, мешіттер мен өзге діндер орындары, мектептер, қоғамдық баулар, моншалар мен су құбырлары бар. Сарай үлкен сауда орталығы, онда шетелдік саудашылар көп, бірақ шетелдіктер қаланың айрықша ауданында тұрады.

Сарай өз заманының белгілі мәдениет орталығы да болды.

Алтын Ордада фарфор мен қыш ыдыстар жасалған, алтын және күміс теңгелер құйылған.

XIV ғасырдың ортасына қарай Алтын Орда әлемдік маңызға ие болды. (Г. Исхаки).

Сол жылдары орыс княздіктері ішінде, әсіресе Москва мен Тверь арасында саяси үстемдік үшін күрес өрістеді-әрқайсысы жалпы орыстық орталық мәртебесінен дәмелі болды.

Өзбек ханнан Владимирдің ұлы княздігіне жарлық алған, артынша ханның қарындасына үйленген Москва князі Юрий Данилович жазалаушы хан отрядін басқарып Тверьге аттанды, оны толық талқандап, 1318 жылы Тверь князі Михаилды өлтіруге қол жеткізді.

Тверь қаласы тұрғындарының Алтын Орда елшілеріне қарсы көтерілісін жазалауға тағы бір Москва князі Иван I Данилович (қалталы қара Иван) хан отрядын бастап барып, қаланы талқандады және *“...бүкіл орыс жерін қаңыратып тастады”*.

Сонымен өзін аман сақтау, өзгенің байлығын тартып алу үшін *“... Жабайы тағылану мен өзара өштесудің шегіне жеткен”* орыс княздері арасындағы қырқысудың нәтижесі Москваның жеңісімен қорытындыланды. Осы оқиғаның құрметіне Үспен бас мінажатханасы тұрғызылды және кезінде Киевтен Владимирге көшірілгені сияқты әдетте астанада болатын православие шіркеуінің басшылығы Москваға келтірілді...

АЛТЫН ОРДАНЫҢ ЫДЫРАУЫ ЖӘНЕ ҚАЗАН МЕМЛЕКЕТІНІҢ ҚҰРЫЛУЫ

Алайда 1359 жылдан кейін Алтын Орданың құлдырауы басталды. Себебі оған дейін өзара кикілжіңдер, билікке талас, бір ханнан соң екінші ханды өлтірулер өршіді. Оның дәлелі үшін 250 жылдық Алтын Орда дәуірінде 50 хан алмасып, қанын айтса да жеткілікті.

Елдегі бүліктер Алтын Ордаға енген немесе оның ықпалында болған халықтардың өміріне ауыр тауқымет әкелді.

1357 жылдың көктемінде қастастарының қолынан және туған ұлының қатысуымен Жәнібек хан өлтірілді. Екі жылдан соң әке қанын жүктеген ұлы да қастандықтан қаза тапты.

Содан кейін жиырма жылға созылған “таққа хан тұрақтамау” кезеңі басталды. 1379 жылы Алтын Орда тағына Жошы ұрпағы Тоқтамыс отырғанға дейін 24 хан алмасып үлгерді.

1361 жылы Булгар хандығы жерінде дербес княздік құрылып, оған ұлыс өмірінің ұлы Болат-Темір басшылыққа отырды. 1367 жылы Орданың тапсырмасымен орыстың Суздаль-Нижегород князі Булгарды талқандады, жекеленген билікшіні жазалады.

Алтын Ордадағы кезекті төңкерістен кейін Сарай тағынан айрылған Хасан (Асан) хан 1368 жылы өзін булгар князі деп жариялап, булгар жерлерін Ордаға бағыныштан бөліп алуға тырысты.

Алайда, келесі жылы-ақ Булгар Новгород “үйшікшілерінің” - өзен қарақшыларының шапқыншылығына ұшырады, ал 1370 жылы Сарай билігін өз қолына алған Мамайдың бұйрығымен Суздаль князі Дмитрий булгар ханы Асанға қарсы қарулы жасақ жіберді. Соның нәтижесінде Мамайдың өмірі бойынша Асанмен қатар көмелетке толмаған сұлтан Мұхаммед те Булгардың билеушісі деп жарияланды.

Осы қарулы соқтығыстардың бәрі Булгар тұрғындарына қайта-қайта қаланың күйреуі мен күйзелуінен басқа ештеңе берген жоқ.

1376 жылдың наурызында Асан мен Мұхаммедтің (Мамед Солтан) булгар княздігіне қарсы ұлы князь Дмитрий Донской мен Суздаль князі Дмитрий өздерінің біріккен қолын беттетті. Булгарды қорғаушылардың отты қарулы қолдануына, оларды бұртастың түйелі кавалериясы қолдауына қарамастан сан жағынан басым орыс қолы қаланы басып алды және “Булгар-

стия княздері Асан мен Мамет Солтан княздің алдына бас ұрды, қала үшін өтем ақы ұсынды...”

Одан соң 1377 жылы тағы бір төңкерісте Сарай-Беркке билігін алған Орыс-хан Еділдің шығыс бетіндегі барлық аймақты Еділ булгарлары жерімен қоса Алтын Ордаға бағындырды.

Ал, батыс бөлік белгілі әскербасы Бердібек ханның күйеу баласы Мамайдың қарамағында қалды. Ол осында әуелі Еділ хандығын құрды, ал Орыс-хан өлген соң 1380 жылы Сарай билігін де иеленіп алды.

Сарай ақ сүйектерінің бірі Едіге ұлдарының біріне тиісті Маңғыт жұрты 1391 жылы Жайық сағасындағы Сарайшықты орталығы еткен Ноғай Ордасына ұйтқы болды.

Алтын Орданың шаңырағын шайқалтқан одан кейінгі оқиғалар-Мамайдың Токтамыспен және орыс княздерімен күресі. Мауреннахр билеушісі Темір мен Токтамыс арасындағы соғыстар — елге еңсе көтертпес ауыртпалықтар әкелді.

Мәселен Токтамыстың соңына түскен Темір әскері 1395 жылы Булгарияның Кама сыртындағы жерлерін түк қалдырмай тонады, одан соң Астраханьды талқандады және Сарай мен Сарайшықты өртеп кетті.

Осындай бәлелерден қашқан булгарлар Қазан маңына, Қазан өзені сыртына, басқа да жауға бөгеті бар жерлерге кетуге мәжбүр болды.

Алайда, Суздаль князі Семен Дмитриевич пен орда ханзадасы Ентектің Төменгі Новгородты тонауына жауап ретінде 1396-1399 жылдары *“Москваның ұлы князі Василий Дмитриевич өзінің інісі Юрий Дмитриевичті көп әскермен Қазанға аттандырды, олар баса келді, Булгарды және Жукотиньді және Қазанды және Кременчукті және басқа көп қалаларды алды, сол жақта үш ай болды, жерлерін жасулады және адамдарын тұтқындады және өте көп байлықпен ізінше кері қайтты...”*

Осы жорықта орыстар *“барлық сол қалаларды іргесіне дейін құлатты, ал Қазанның патшасын патшайымен бірге құтырылған ашу мен семсерлеп өлтірді және барлық сарақындарды әйелдерімен балаларымен қоса қылыштап кескіделі... Қазан аз уақыт тынышталды, жусасыды және күйі кетіп 40 жыл қаңырап тұрды”.*

1407 жылдың жазында Булгар тағы да өзіне назар аудартты.

Едіге тактан қуып шыққан Жалал-ад-Дин хан өзін Булгар ханы деп жар салды.

Оған ерегескен Едіге булгар жерін кезекті шапқыншылыққа ұшыратты, олардан Новгород үйшікшілері де қалысқан жоқ.

1409 жылы осында екі дербес булгар княздіктері пайда болды: бірінің орталығы – Булгарда, екіншісі – Жукотинде.

XIV ғасырдың соңында XV ғасырдың басында өзара соғыстардан әбден титықтаған Алтын Орданың орта аймақтарының тұрғындары көршілес елдер – Литваға, Польшаға, орыс княздіктеріне кетті. Тек Литва ұлы княздігінің өзінде олардың саны 40 мың әскерлер немесе жанұяларымен қоса есептегенде 120-130 мың адам болды.

Бірақ Алтын Орданың құлдырауы мен ыдырауының себебі өзара жанжалдар ғана болған жоқ. XV ғасырда Үндістанға теңіз жолының ашылуы, осман түріктері Константинополь мен теңіздер аралық бұғаздарды басып алып, Алтын Орданың Венециямен, Грециямен саудасын тұйыққа тіреуі де үлкен ықпал етті.

Орданың әлсіреуін Москва мемлекеті де пайдаланып, Сараймен қатар басқа булгар қалаларын шабуылдап, тонады.

Қатал әулет тартыстары нәтижесінде Сарай тағына Жошы ұлдарының ұрпағы Тоқай-Темір (1421) мен Тоқтамыстың туысы Ұлық Мұхаммедтің отырулары бір кездегі ұлы мәртебелі, айбынды Жошы ұлысы – Алтын Орданың батыс және шығыс болып екіге бөлінуіне тұстас келді.

Шығыс қанатының өзі Ноғай ордасы мен Сібір хандығына, Батыс қанаты Астрахань, қырым хандықтарына және ақыры бұл мемлекетке бауыр баса алмаған булгар жерлеріне бөлінді.

Ұлық Мұхаммед 1426-27 жылдары Астрахань мен Булгарды бағындырып, өз аты таңбаланған теңгелер шығарды.

Жаңа алым-салықтар булгарларды отырықшы ауылдарын тастап, бытырап кетуге, казанка жағалауын, Кама-Вятек су айрығын, Еділдің таулы жағын қоныстануға мәжбүр етті.

Булгар жерінің жаңа саяси орталығы – Қазаннан алғаш рет Галич пен Кастромаға әскери жорық туралы 1429 жылы жазылған. Булгар патшазадасы Галим –бейдің бұл жорығы жемісті болған жоқ. Және Василий II.

“...Татарлар мен басурмандарды қуып жүріп ұрды...”

Осы жазбада жылнамашы “басурман” (мұсылман) булгарларды және “шарлар” — қыпшақтарды (булгарлар жорыққа ханзадасымен қоса шақырған боліп көрсетеді...

Оған жауап ретінде екі жылдан соң Москваның ұлы князі Василий II.

“Еділ және Кама Болгарына князь Федор Давыдович Алапесті әскерімен жіберді, ол барды, жаулады және бүкіл жерін басып алды.. ”

Осыдан кейін Булгар қаласы бұрынғы маңызынан айрылып, Қазанға жол берді.

Астрахань ханы Кіші Мұхаммедпен Алтын Орда ханы Ұлық Мұхаммед арасындағы қарулы қақтығыстар алдыңғысының пайдасына шешіліп, Сарай тағына сол отырды.

Ұлық Мұхаммед 1437 жылды қыстап шығу үшін орыс жеріне кетті. Алайда Сарайдың жаңа ханы Кіші Мұхаммедтен қауіптенген Василий II оған қарсы 40 мың жауынгерлі әскер жіберсе, оны Ұлық Мұхаммед орыстың Белев қаласы түбінде тас талқан етіп жіберді.

Сол жеңісіне қарамастан Ұлық Мұхаммед орыс жеріне кетіп, ордалықтарға етене булгар өлкесін Сарай ықпалынан бөліп алуды, осында дербес мемлекет құруды мақсат етті. Сөйтіп 1438 жылы орыстардан ұдайы қысым көріп, кедейленген *“Қазанның жүдеу булгарлары... оған қуанышты болды... ”*

“Оған қазандықтар бәледен құтқар, орыстың жаулауы мен қорлауынан қорға, деп жсалбарынды... ” Патша олардың үйлеріне кірді... Ол патшаға түрлі едерден: Алтын Ордадан, Астраханьнан, Азовтан, Қырымнан көптеген тағы тобырлар жиналды”.

Сонымен 1438 жылы бұрынғы булгар көлемінде Қазан деген астанасы бар жаңа ел пайда болды, ал мемлекеті Қазан патшалығы деп аталды. Осыдан кейін булгар тектік атауымен қатар қазандықтар атауы да қолданысқа енді.

“Қазан хандығын құрудың жоспары даналықты меңзейді, себебі Мұхаммед хан жергілікті халықтың көне мәдениетінің (мұраларының) өзіндік ерекшеліктерін түсінді және Орта Еділде мұсылман мемлекетін қайта қалпына келтіруді ойға алған ол осы елдің баянды болашағына қажет шарттарды дұрыс бағалай білді. Келешекті көздеген жоба өте икемділікпен жүзеге асырылды... ” (М. Худяков).

Осы орайда екі жағдай өзіне назар аудартады:

Біріншісі. Хандықтың билігі бұрынғы орда өкілдерінің қолында болса да, халқының дені булгарлар, мәдениеті, әлеуметтік-саяси құрылымы, экономикасы жергілікті булгар — қазан дәстүрлеріне негізделді. Басқаша айтқанда әуелі қазандықтар, кейін қазан татарлары аталып жүрген баяғы бір халық, сол булгарлар еді, олар барлық ауыл шаруашылығы мен сауда —экономика салалары, ой-өріс мәдениеті, ғылымдағы, әдебиеттегі, философиядағы жетістіктері бойынша сол булгарлардың мұрагерлері болатын.

Екіншісі. Қазан мемлекетінің өз халқы өз билеушісін “патша”, өз мемлекетін хандық емес, “*патшалық*” деп атады, бұл парсыша “падишахтан” шыққан сөз.

Онымен салыстырғанда Астрахань, Қырым, Сібір, Ноғай хандықтарының түркі халықтары тарихында алатын орны өзгешелеу, себебі:

Біріншіден, Қазан мемлекетінің негізінде бұрыннан дамыған Булгар болды.

Екіншіден, басқа хандықтардың билеушілерінің қазандықтардан айырмасы — олар баяғыша соғыс кәсібіне күш салды, сондықтан өндірісі, саудасы, ішкі шаруашылығы, мәдениеті мешеу қалды....

Шындығында да Қазан хандығы бірден-ақ саяси, мәдени, экономикалық тұрғыдан күшті мемлекет болып қалыптасты.

Олай болуының себептері

“Хандықтың негізін қалаушы — Ұлық Мұхаммед бұрыннан дайын қоғамдық қалыптарды пайдалана отырып, өлкеде тек жаңа саяси және әскери ұйымдарды орнықтырды, сондықтан да жас мемлекет тез қуаттанып, Шығыс Еуропада өзіне тиісті мызғымас орын тапты, тіпті Москва үшін Алтын Орданың міндетін атқарды.

Әрине, егер Ұлық Мұхаммед тек өзін Қырымнан еріп келген 3000 жауынгерлі жасағына сүйенсе, қол астында бұрыннан қоғамдық және экономикалық ұйымдасуы жетілген елі болмаса осының бірі де жүзеге аспас еді”. (Н. И. Воробьев.)

Қазан саяси және экономикалық қатынастарда Булгардың орнын басты, сондықтан ірі сауда орталығы ретінде шет ел саудашыларының назарын аударды.

Алтын Орда дәуірінің кейбір кездері мен Қоқан хандығы кезеңі мәдениет пен қала құрылыстары гүлденген мезгілдер ретінде булгар тарихына енді.

Осы халықтың тарихтағы озық орнын төмендетуге тырысқан шаралар ішінде ескерілмей келген әлемдік маңызды жайлар да бар, мәселен Сайфи Саран акын 1480 жылдың өзінде-ақ атакты астроном Коперниктен 150 жыл бұрын Жердің Күнді айналып жүретінін өлеңмен сипаттап берген...

Венеция саяхатшысы, әрі кәсіпкер, 1436-1452 ж. ж. Азакта (қазіргі Азов) тұрған, кейінірек Италияның белгілі қайраткері болған Иосифат Барбаро сол дәуірдегі осы халық туралы былай деп жазған:

“1438 ж. Даланы билеген хан Улу-Мухамед, бұл ұлы император Магомед деген сөз...”

Әскери адамдары өте батыл және ержүрек...

Олардың әскерінде колөнерші-тігіншілер, ұсталар, қару-жарақышлар т. б. бар, жалпы қажеттің бәрі өздерінен табылады.

Татарлар өте көп.... Егер Эдиль бойымен жүзсе немесе Москваға дейін жол жүрсе өзен жағаларында он бес тәулік бойы олардың қисапсыз көп тайпаларын көресіз...”

1430-шы жылдардың соңы Алтын Орда өмір сүруінің тоқталуымен танымал, оның орнына қыпшақ даласында үлкен Орда пайда болды.

1440-шы жылдардың ортасына қарай Орта Еділ халықтары Алтын Орда хандарының қол астынан азат болды...

1444-1445 жылдары Ұлық Мұхаммед екінші рет орыс жерлеріне жорыққа шықты. Шайқастар басында кезек жеңістерімен өтті, бірақ кейін Төменгі Новгородты алған хан өзінің екі ұлы — Махмуд пен Якубты Москваға аттандырды.

Суздаль түбіндегі ұрыста Василий II жеңіліс тапты, өзі қолға түсіп Төменгі Новгородқа әкелінді.

Үлкен мөлшерде өтемақы төлеп, Қазанға Мешер жерлерін қайтарған соң ғана Василий II Москваға оралды, онымен бірге Ұлық Мұхаммедтің 500 адамы да келді, сөйтіп булгар-казандықтардың Руське сіңісуі басталды.

Артынша мешер жерлерінде қазан билеушісі ұлдарының бірі — Қасым өзінің Қасым хандығын құрды, ол 1681 жылға дейін өмір сүрді. Қазаннан келген басқа да дәрежелі адамдарға Русьте түрлі әкімшілік қызметтер ұсынылды, сонымен қатар “азығы үшін” болыстар мен қалалар берілді.

Ұлық Мұхаммед өлген соң 1445 жылы булгар князі Галимбей такты алғысы келді, бірақ Ұлық Мұхаммедтің үлкен

ұлы қолбасы Махмуд Қазанды қайтып алды, Галимбейдің өзін өлтіріп жіберді.

Осымен Қазанға булгар әулеттерінің билігі жойылды. Кейін Қазан тағына отырған 14 ханның жетеуі Ордадан шыққандар еді.

Махмуд билеген жылдары (1445-1466) Еділ-Кама тұрғындарына көптен күткен баянды бейбітшілік орнады. Осынау жиырма жылдан астам уақыт ішінде орыс княздіктерімен де, Үлкен Ордамен де арадағы бейбітшілік бұзылған жоқ. Қазан университетінің профессоры Н. Фирсовтың жазуынша соның арқасында (Қазан тез қайта бой көтерді және Шығыс Еуропадағы ірі кәсіпкерлік пен экономика орталығы ретінде көрнекті орынға ие болды” (Г. Сабирзянов).

ҚАЗАН ХАНДЫҒЫ МЕН МОСКВА РУСІНІҢ ҚАРСЫ ТҰРЫСУЫ

Алтын Орда ыдырағаннан кейін бір орталыққа бағынуға жер көлемін ұлғайтуға белсене кіріскен славяндық-рустық Москва Русі үшін қасындағы Қазанның күшеюі мүддесіне мүлде сай келмеді, осыған орай Москва оған деген жаулық пиғылда болды.

Оның басты себебі — Қазан мемлекеті Русьтің Шығысқа қарай қорқау ұмтылысына жол бойы бөгет болып тұрды. Москва алдымен Қазанның да, Астраханның да алым-салықтық, әкімшілік-аймақтық бақылауындағы Еділ жүзбелі сауда жолы үшін күресті бастады.

Сондықтан XV-XVI ғасырларда Москва мемлекеті Қазанға қарсы белсенді соғыс саясатын жүргізді және ол барған сайын басқыншылық сипат алып бара жатты.

Мәселен, 1461 жылдан 1552 жылға дейін Русь 30-дан астам әскери жорықтар мен шапқыншылықтар жасаса, қазандықтар оған тек 7 жорықпен жауап берді және олардың барлығы тікелей Москваға емес, солтүстік жерлерге ғана бағытталған еді. Бұлар орыс жылнамалары мен тарихи жазбалардан жеткен мәліметтер.

Мысалы, австриялық елші С. Герберштейн өзінің Қазан хандығынан алған әсерлерін қорытындылай келе 1526 жылы былай деп жазады:

“Бұл татарлар басқалардан гөрі мәдениеттірек, олар өз жерлерін баптап өңдейді, сайлы үйлерде тұрады. Сауданың барлық түрлерімен айналысады және сирек соғысады”.

Москваның күшеюіне, Қазанның әлсіреуіне соңғысындағы тақ үшін тайталастардың толастамауы да әсер етті. Осы жылдарда аталған тақ тартысына әр түрлі дәрежеде бұрынғы Алтын Орданың бөлшектері — Қырым мен Сібір хандықтары да Үлкен Орда мен Ноғай Ордасы да қатысты. Оған Москваның итаршылығы мен итермелеуі де қосылды.

Бұл оқиғалар былайша тізбектелді:

1467 жылы Махмуд-хан өлген соң Қазанда тақ үшін талас басталды, осы тұста Москва алғаш рет белсенді және ашықтан-ашық түрде мешердің ұлыс князі Қасымды қолдады.

Бірақ 1468-1479 жылдар аралығында Махмудтың ұлы Ибрагим өз уысында сақтап қалды. Ол әуел бастан хандықтың көлемін кеңейтуді көздеді. Қазан хандығы мен сол кезде Иван III басқарып тұрған Москва ұлы княздігі арасындағы екі жылдық (1468-1469) соғыстың себебі де сол еді.

Қазандықтар — Галич, Кострома, Кичменга, Муром, Хлынов қалаларын, орыстар — Қазанды қоршап-қамау сияқты соғыс әрекеттері ақыры бейбіт бітіммен тоқтады.

1469 жылғы бітім-шарт бойынша орнаған бейбітшілікті екі жақ та сегіз жыл сақтады.

Тыныштық тапқан мезгіл Ұлы Еділ жолымен сауданы дамытуға, экономиканы нығайтуға мүмкіндік берді, бірақ осынау дарияның бойы мен жағалау жері үшін алда үлкен қақтығыстар күтіп тұрғаны барған сайын айқын біліне түсті.

Москва Қазанға қарасты аумақты солтүстігінен және солтүстік — шығысынан қоршап, өз иеліктерін кеңейте түсу үшін 1460-1470 жылдары ұлы Пермь княздігін бағындырып, Югар жерлерін тәуелді етіп, оларды қалыптаса бастаған орыс мемлекетінің құрамы деп есептеді.

Осы жылдарда Литва ұлы княздігінің құрамына кіргісі келген новгород феодалдық республикасы мен Москваның арасы шиеліністі. Бұл дағдарысты Иван III басып тастады, республика түпкілікті құлатылды.

Ибрагим хан Новгородтағы бас көтеруді пайдалана қойып, Вятка жерлеріне өз әскерін аттандырып еді, бірақ орыстар Қазанды атқылаған соң Москвамен тағы да бітім жасалды.

Келесі 1479 Ибрагим хан өліп, әйелінен бес ұл қалғаны тақ мұрагерлерінің тақ тартысын туғызды.

Иван III үкіметі мұрагерлер арасындағы кикілжіңді Қазанның ішкі және сыртқы саясатына ықпал ету үшін пайдаланды.

Ноғай Ордасына, яғни шығыспен саудаға бет бұрған мұрагер – Ибрагим ханның бәйбіше әйелі Фатимадан туған үлкен ұлы Әлихан жеңіске жетіп таққа отырғанына қарамастан Москва Ибрагимнің екінші әйелі – Ноғай ханшасы Нұр-Солтаннан туған 10 жастағы Мұхаммед Әминге жақтас болды. Себебі, Нұр-Солтан ханша кезінде Москва ұлы князінің сарайында тәрбиеленген және Ибрагим өлген соң қазір Қырым ханы Менді-Терейдің ханымы болатын.

Жас бала Мұхаммед-Әмин Москваға жөнелтіліп, түркі нәсілділер Руське көптеп келуі тұсында Иван III оның иелігіне Кашир қаласын берді.

1480 жыл Үлкен Орда ханы Ахмат пен Польша королі Казимир IV орыс жеріне бірлескен жорығымен ерекшеленді.

Алайда Иван III Угра өзенінде болған “Ұлы бетпе-бет” кезінде төтеп беріп, іс жүзінде бейбіт және шығынсыз жеңіске жетті, осыдан Русьтің ордалық соңғы хандарға да бағыныштан босауы басталды.

Келесі жылы Қазанды өзіне бағындырмақшы болған сібірдің Ибақ ханы Сарай қаласында Ахмад ханды өлтірді.

Москва княздігі Сібір хандығының Ноғай Ордасымен, Қазанмен бірігуінен қауіптеніп, соңғысымен соғысуға әзірленді, оған дейін өз жеріне Коми өлкесін қосып алды. Бірақ Қазан дер кезінде бейбіт келісім ұсынып, кезекті соғыстың беті қайтарылды.

Қазанда 1484-1485 жылдары бауырластар арасындығы хан тағына талас тағы өршілі - әуелі орыс әскерінің көмегімен билік Мұхаммед-Әминге тиді, артынан Ноғай жауынгер отрядтары тақты Әлиханға қайта тартып әперді.

Енді саяси топтың қарсыласуы Қазанда одақтық соғысқа соқтырды. Соны пайдалана қалған Москва 1487 жылы Қазанға үлкен жорық бастады.

Орыс воеводалары он аптаға созылған қоршаудан кейін Қазанды алды, таққа Мұхаммед-Әмин қайта отырғызылды, ал Иван III өз атақ-дәрежесіне “Болгар князі” деген атау қосты. Мұның өзі 1445 жылғы шарт бойынша бұрын, Қазанның құзырына бағынып келген Москва енді хандықтың үстінен қарайтын болды және бұл өлкеге орыс озбырлығы орнады деген сөз еді. Осылайша Ибрагим ханның екі ұлының арасындағы билікке талас ақыры ел тәуелсіздігінен айырған қымбат құрбандыққа ұшыратты.

Кейінірек бұл шарт “монғол-татар езгісі” делініп кеткен дәуірдің аяқталуы екенін сол оқиғаларға қатысушы жақтардың өзі де білмей қалды...

Москва Русі жаулап алған жер көлемі ұлғая түсті, бұдан былай Иван III ұлы княздік мөріне сөздер таңбаланды:

“Владимир мен Москваның және Новгородтың және Псковтың және Тверьдің және Югордың және Пермьнің және Болгардың және басқа жерлердің ұлы князі”.

1491 жылы енді Москва мен Қазан қарулы қолы Қасимов татарлары отрядымен бірге сарай хандарының Қырым ханы Менгли-Гирейге шабуылын тойтарысты — Москва евразия кеңістігіндегі ара қатынастарға осындай аярлықпен араласып отырды.

Дегенмен төрт жыл өткенде Қазанда шығысқа жақындауға тілектес феодал-аксүйектердің ықпалы тағы да өсіп, таққа сібір ханы Ибақпен туыс Мамық патшазада келтірілді. Тақтан айырылып, қашанғысынша орыс жеріне кеткен Мұхаммед — Әминге “қызметші патша” ретінде бұрыннан иелігіндегі Каширға қоса Серпухов пен Хотунь қалалары берілді.

Тақ төңкерістері келесі 1496 жылы да тоқтаған жоқ.

Өрқашан Қазанның ықпалынан шықпаған удмурт княздарының билігіндегі Ар княздігіне түсініксіз тиісу жорығынан оралған Мамық ханды қазандықтар қалаға кіргізген де жоқ, ол амалсыз өзінің сібір аймағына қайтып кетті.

Тақ 1502 жылы Мұхаммед-Әминнің кенже інісі Абдул-Латифтің қолына тиді. Ол Қырымда, мұсылман ортасында тәрбие алған, орысқа қарсы ниеттегі адам еді.

XVI ғасырда айрықша атап өтуге лайық оқиғалар орын алды.

Иван III Новосиль, Перемышль, Одоев, Белев, Кондын, Обдор княздіктерін де Москваға қосып алды.

Қазан мен Москвада орысшыл феодал аксүйектер қозғалысы тұтанып, 1502 жылы Мұхаммед-Әмин таққа оралды, ал Абдул-Латифа Белоозероға жер аударылды.

Оған дейін 1500 жылы Литваға қарсы соғыста Мұхаммед-Әмин орыс әскерінің бас қолбастышы болғаны да бар.

Ең басты оқиға — 1502 жылы Қырым ханы Менгли — Гирей орданың соңғы күші шейх-Ахмед отрядтарын талқандап, Үлкен Орда түпкілікті құлаған болатын.

Москвадан Қазанға қайтып оралған, ер жетіп қалған (30 жаста) Мұхаммед-Әмин 65 жастағы ауру Иван III үшін күтпеген жерден шығысқа тілеулес аксүйектерді жактап шықты да Қазан хандығының толық тәуелсіздігі үшін күреске кірісіп кетті.

Қазандағы орыс көпестерінің сауда орындарын ойрандаған ол ноғай жасақтарымен бірге Төменгі Новгородқа бет алды, бірақ бұл әрекеті жемісті болмады.

Орыс тағына Иван III орнына келген жаңа Москва князі Василий III 1506 жылы Қазанға жауап жорық ұйымдастырды, бірақ қала қабырғалары түбінде талқаны шыға жеңілді.

Жеңіске жете тұрса да Мұхаммед-Әмин одан әрі шабуылға шықпай Москваға бітім шартын ұсынды, ол 1507 жылы қол қойып бекітілді.

Бұл бейбітшілік 1521 жылға дейін еш тараптан бұзылған жоқ.

Ол аз болса 1512 жылы бұл құжатты одан әрі бекіткен сейд Шах-Хусейн Москвада Қазан хандығы атынан Мәңгі бейбітшілік туралы келісімге қол қойды, онда былай жазылған:

“Құдай бұйырған уақытқа дейін ұлы князьбен мәңгі бейбітшілікте және мызғымас сүйіспеншілікте боламыз”.

Сөйтіп, Мұхаммед-Әминнің патшалық құруы аралықтағы үзілістермен 21 жылға созылды, тағдардың түрлі талқыларына карамастан ол Қазан тарихында көзі ашық білімді билеуші, ақын және өнердің қамқоршысы болып қалады.

1518 жылы Мұхаммед-Әмин хан өлген соң кезінде Ұлық Мұхаметтен басталған Қазан тағындағы Шыңғыс ұрпақтары билік етуі үзілді.

Бір жыл бұрын Москва түбіндегі Каширде оның інісі Абдул-Латиф белгісіз жағдайда қаза болғандықтан Қазанда тақ таласы қайта қызды, осы алауыздық ақырында хандықты славян-русьтік Москва ұлы княздігі талқандап алуына соқтырды.

Қазандықтар Менгли-Гирей мен Нур-Солтанның ұлы, Қырым патшазадасы Сахиб-Тирейдің таққа шақыру ниетін сезіп және Қырым мен Қазан әулеттері бірлесуінен, күш алып кетуінен сескеніп, Москва Қасымов ұлысының князі он үш жастағы Шахғалиды (Шах-Әли) қазан ханы деп жариялауға асықты. Артынан Үлкен Орда ханы Ахматтың жиенін хан тағына отырғызу – “хан көтермен” салтанаты Қазанның өзінде де өткізілді.

Алайда 1521 жылдың көктемінде қырымдық Сахиб-Тирейдің үш жүз адамдық қана жасағы қаланы өзіне жеңіл қаратып алды.

Псков, Смоленск Рязань княздіктерін қосып алу әбігерімен 1512 –1522 жылдардағы Орыс-Литва соғысына алаң болған Москва Қазандағы сарай төңкерісіне тез шара қолдана алмай қалды. Оның үстіне ағайынды Тирейлер Қырымнан Мұхаммед, Қазаннан Сахиб – жай оғындай жылдамдықпен төменгі Новгородты. Коломнаны басып алып, енді Москваға қарай бет алды.

Василий III бітімге келуге, Қырым ханына тәуелді болуға, салық төлеп тұруға мәжбүр етілді, ал Қазан орыс қарамағынан толық босап, өзіне дербеастік пен тәуелсіздік алды. (Г. Сабирзянов).

ҚАЗАН ХАНДЫҒЫН ТАЛҚАНДАУ

Жетістігін ұлғайтуға ұмтылған Сахиб-Гирей Москвамен араны одан әрі шиеліністіріп, 1523 жылы Астраханьмен келісімін жасады.

Оған жауап ретінде Қырым ханы Мұхаммед Астраханьды басып алды, ал Василий III Қазанға екі рет нәтижесіз шабуыл жасайды.

1524 жылы Қырымда Мұхаммед өлтіріліп, орысшыл Сеадат-Гирейге өтеді, ал Сахиб-Гирей Қазандағы тағын өз еркімен немере туысы Сафа-Гирейге береді.

Сөйтіп, осы тарихи кезеңде де хандар қым-қуыты толастамады. Сафа-Гирей екі рет Қазаннан қуылса да арасында үзілістерімен 1549 жылға дейін билік құрды.

1524-1530 жылдар аралығында алты жыл бойы Қазан қолы жеткенге қанағаттанбайтын Москвамен ауыр келіссөздер жүргізіп келді.

Жуан жұдырық славян-орыс княздігі кезінде 1487 жылы Иван III Қазанды алғанын алға тартып, хандықты қалай да басып алу пиғылынан бас тартпады.

Келіссөздерді Москва жағы бұзып, Василий III Қазанды қайтадан қоршауға алды. Бұл жолы қорғанысқа чуваштар, марийлер, ноғай ордасының князі Мамайдың, Астрахань хандығынан Янглыч князьдің жауынгерлері көмекке келген қала жауға төтеп берді.

Алайда москвашыл топтардың билігі тағы да басым түсіп, Қазан ханы болып Касимовтар патшазадасы, Шахғалидың інісі 15 жастағы Джан-Али отырғызылды. Үш жылдан кейін Москваның мақұлдауымен Джан-Али Ноғай ханшайымы

Сүйімбикеге үйленді. Осылай екі түркі халқының хан сарайлары туыстасты.

1533 жылы Василий III өлген соң Москвада “боярлар билігі” деп аталатын он жылдық кезең басталды. Бұл сарай қыркыстарының, дворяндар толқуының, қала халқы қастандықтары мен көтерілістерінің мезгілі болды.

Қазан ақсүйектері осыны пайдаланып 1536 жылы Москваның өкілі Джан-Алиды өлтірді, таққа 25 жастағы Сафа-Гирей қайта отырып, өлтірілген ханның жесірі Сүйімбикені екінші әйелі етіп алды.

Жаңа жағдайда Сафа-Гирей маңайындағы қырымдықтардың Қазанға қысым жасауы, ханның қазына-байлықты Қырымға жөнелтіп отыруы қазандықтарға ұнамады. Ішкі дүрдеараздыққа қарамастан енді Иван IV билейтін Москва-ның 1545 жылғы шабуылы тойтарып тасталды.

Тек 1546 жылдың өзінде әлгіндей ішкі жайлардан Қазан билігі қолдан қолға өтті - әуелі Шахғали, сосын Сафа-Гирей биледі.

Таққа Сафа-Гирейдің қайта келуі орысқа қарсы, Қырымға жақтас күштердің жеңісі еді.

Ішкі дағдарыстар ушыққан кезде Қазаннан шыққан айтулы адамдардың орыс өңіріне жаппай жосылуы орын алды. Тек 1546 жылдың қыркүйегінде Москваға 76 ақсүйек қоныс аударды. Іс жүзінде Қазанның билеуші топтары қырымдық татарлармен толықты.

1547 жылдың қаңтарында Иван IV орыс княздері арасында алғаш рет патша иеленуі бір орталыққа бағынған Россия мемлекетін құрудың маңызды қадамына айналды. (Г. Сабирзянов).

Осы оқиғадан соң екі мемлекеттің өзара қарсылығы өсе түсті.

Бір жағында Сафа-Гирей өлген соң орнын басқан Кошчак оғланның түгелдей қырымдық татарлардан тұратын орысқа қарсы үкіметі. Екінші жағында мұсылман атаулыға діни қарсылығы құтырынған жау пиғылдағы Иван IV тәртібі.

Орыс әкімшілігі мен митрополит Макарий басқаратын діндарларының барған сайын безбүйректене түскен көзқарасы дворяндар, қызмет адамдары мен боярлар тарапынан қолдау тапқаны сондай, солардың сойылын соғушы Иван Пересветов пен Андрей Курбский Қазанға қарсы былай деп те ұран тастады: *“Олар бұрын сыйластықта және дос-*

тықта болды”, бірақ басурман әскерін ақырына дейін құрту, сол патшалықты бағындыру және елі мен жерін көп ғасыр көтерілместей жуастыру керек”.

Сонымен қатар Қазанды “Орданың бел баласы”, Қазан мемлекетін “Орданың бөлшегі” деп көрсететін идеологиялық насихат та кең өрістеді (А. А. Халиков).

Соның желісімен Иван IV мәңгі бейбітшілік туралы 1521 жылғы бітімді бұза отырып, Қазан хандығы мен Кошчак-Сүйінбике билігіне қарсы бірнеше рет әскери шара қолданды.

Қазанды басып алуға бағытталған 1548 жылғы бірінші ұрыну ұтыс әпермеді.

1550 жылдың көктеміндегі орыстардың Қазанға қарсы кезекті жорығында Москва жағында Шахғалидің Қасимов татарлары мен Едігер патшазаданың Астраханьдықтары да болды. Бұл соғста Қошчак оғлан Сүйінбике патшайымның жалдамалы қырымдықтардан құралған қолы жергілікті қазандықтарға сенімді көрінген жоқ, дегенмен Қазан Кремлін қорғаушылар бұл жолы да төтеп берді.

Жорықтардың нәтиже бермеуінен орыс патшасы әскерін қайта құруды қолға алды — тұрақты атқыштар бөлімдері жасқалды, әскери тәртіп тегеурінді қатайды.

Соның нәтижесінде 1551 жылдың көктемінен бастап хандық меніреу қоршауда қалды — орыстың қарулы шолғыншылары барлық құрғақтағы, судағы жолдарды өз бақылауына алды. Томаға-тұйық жағдай астананың ішкі қайшылықтарын күшейтті.

Осыған орай ноғай князі Йосыфтың (Сүйінбикенің әкесі) Түркі, Ноғай, Астрахань, Қырым хандықтарынан біріккен әскери одақ құруға талпынысы нәтижесіз аяқталды.

Орыстар хандықтың елеулі бөлігін басып алуы, астананың қоршауда қалуы, тұрмыстың күрт қиындауы қала халқының толқуын туғызды.

“Қазандықтар мен қырымдықтардың арасы алысқандай бастады. Чуваштар мен арлар қырымдықтарға соғыс сала келді”.

Кошчак Қазаннан қашқанымен құтыла алмады — оны орыс қосындарының бірі қолға түсіріп, Москвада басы кесілді.

Қазанның жаңа билеушілері Ходайкол оғлан, Нұралы князь, Кул-Шериф сейд бейбітшілікке келу мен хандықты сақтап қалу туралы дереу келіссөздер жүргізді.

1551 жылдың шілдесінде Шахғалиды такка қайта отырғызу шартымен Москва бітімге қол қойды.

Алайда Шахғалиға хандықтың тек сол жағалық беті берілгені кереғар мәселе болды, яғни оң жағалау өзінен-өзі Руське тиісті деп есептеледі. Қаншалықты Москваға берілген адам болса да Шахғали бұған көне алмады, сондықтан жалпы хандық пен тау жағының тағдырын шешу үшін халық жиналысы — құрылтай шақыру ұйғарылды.

14 қыркүйекте өткен құрылтайда орыс әскербасылары оң жағалауды орыс мемлекетіне қосу, барлық тұтқын орыстарды босату туралы өз патшаларының талабын күшпен бекітті. Осындай шартпен 16 қыркүйектегі халықтың ханға ант беруінен соң Шахғали Қазанға келді.

Осы мезгілде тақтан аластатылған патшайым Сүйімбике мен оның сәби баласы Москваға жөнелтілген еді.

Тау аймағынан айрылуға көңісі келмеген қазан 1551 жылы Қазанда Москваға тағы келіссөз жүргізетін елшілік жөнелтті.

Алайда Иван IV Қазан елшілерін кепілдікке алды, артынша Қазанда жазалаулар мен күйретулер басталды, ақсүйектердің бір бөлігі ноғай княздігіне, екіншілері Қырымға қашты.

Жағдайды жолға қою үшін 1552 жылдың қазан айында Москва тұтылып отырған Қазан елшілігімен келіссөз бастады. Шахғалиды тақтан түсіруді, мұсылман басшылығын және қаржы дербестігін сақтауды өзі ұсынды, сөйтіп Қазан мен Москва арасын еріксіз бағынудан ерікті бірлестікке айналдырғысы келді.

Осы мақсатта Қазанға патшаның мөр ұстаушысы А. Адашев келді. Тактан бас тартуға келісе тұрып Шахғали орыс өкіліне қамалды тапсыруға көнбеді, ақыры 6 наурызда өзінің 300 Қасимов татарлары мен 200 орыс атқыштарынан тұратын гарнизонын ертіп Қазаннан Свияжскке кетті.

Одан әрі Қазан орыс патшасының билігіне бейбіт өтетін сияктанып, 9 наурызда қалаға жіберілген әкім келмекші еді.

Алайда сол күні таңертең Свияжсктегі орыс әскерлерінің Қазанға бет алуы күтпеген қайшылықтар туғызды. Бұдан хабарланған Ислам, Көбек княздер мен Әлікей Нарықов мырза халықты өз бостандығы мен хандықтың тәуелсіздігін қарулы қорғауға шақырды.

Төңкерісті ұйымдастырушылар дереу Шапқын Отчуев бастаған уақытша үкімет құрды, ал таққа Ноғай княздігінде тұратын Астрахань патшазадасы Едігер шақырылды. Қазандықтар Едігердің орыс қызметінде тұрған кезінде 1550 жылы Қазанға шабуыл жасауға қатысқанына қарамай соны тандады.

Мұсылман әлемі Қазан тағдырына бейтарап қарап отырмады. Осыған орай Түркия мен Дәулет-Гирейдің Қырым хандығы орыс жерлеріне шабуыл жасады. Тула қаласын түрік янычарлары мен қырымдықтар қоршауынан босатып алған Иван IV әскерін Қазанға қайта жіберді.

Артиллерия отты қаруға және азық-түлікке мұқтаж Қазан жеңілетінін білсе де қорғануға дайындалды.

Қала ішінде 30 мың әскер, қала сыртында 20 мың атты әскер мен 2 мың ноғай салтаттылары тұрды.

16 тамызда қала қорғанушыларынан бірнеше есе көп, 150 мың адамдық орыс әскері соңғы 28 жылда бесінші рет, осы жолы ақырғы рет Қазанды қоршауға алды.

Қорғаушылар жанкештілікпен шайқасты, бірақ күші аз еді. 2 қазандағы соңғы шабуыл былай аяқталды:

“қырылып жатқан адамның көптігі сондай — бүкіл қалада өліктен басқа аяқ басар жер болмады...” (Г. Сабирзянов).

1552 жылы 2 қазанда 41 күнге созылған кескілестен кейін астана құлады. Қаһарлы Иван IV аса қаныпезерлікпен талқандап, тонаған Қазан хандығы тап осыдан бастап дербес мемлекет болудан қалды.

Аңыз бойынша соңғы жаппай шабуыл қалаға басып кіргенде Қазанның соңғы патшайымы, ноғай ханшасы, ерлігі ел жүрегінен өшпейтін Сүйімбике осы күні өз атымен аталатын мұнарадан өзі құлап өлді.

“Басып алынған Қазан халқын айуандықпен қыру орыс тарихына ең қара беттердің бірі болып жазылды.

Орыс мемлекетінің жаңа жерлер жаулап алу жолындағы осынау алғашқы қанды қадамы — “кұдайсүйгіш” қарадүлей әскердің қазандықтарға қарсы “крест жорығы” осынышама адамды құрбан еткен гетакомбиямен (өте көп адамды қасакана өлтіру) аяқталды...” (М. Худяков).

Бүкіл Русьтің патшасы осымен бұлғар тарихын күл етті, зор қаланың барша тұрғындарының көзін жойды, қаланың өзін тонады. сәулетті мешіттерді, салтанатты хан сарайларын, ұлттық кітапхананы, құнды ескеркіштерді жермен-жексен қылды.

Сөйте тұра басқа да түрлі дәреже атақтарына татардың, немесе қазанның емес, “және Булгар патшасы” деген лауазымды екі жүзділікпен қосып жазатын болды. Яғни Москва татарлармен, монғолдармен емес, шынында булгарлармен соғысқанын білді, тіпті жасырған да жоқ.

Іргелес елдердің үрейін ұшыру үшін әскер басшылары Қазанды қорғағандардың өліктері үйілген салдарды Еділ бойымен төмен қарай ағызып жіберді.

Андрей Курбский соғыстан түскен олжаларды санап үлгермей жатып —ақ “мұнша байлықты аспандағы жұлдыздармен ғана салыстыруға болады” деп жар салды.

Орыс басқыншылары Қазан өлкесін жер бетіндегі жұмақ деп атады, ал ол жұмақ еңбекқор да төзімді қазандықтардың қолымен жасалған болатын. Себебі орыс жерлері бұрын төлеп келген алым-салықтардың байлығын Қазан хандығы емес, Алтын Орда алып келген, оған қазандықтардың қатысы болған жоқ.

Сарай, Көне Қазан, Ұлы Булгар қалаларының орнына жүргізілген археологиялық қазбалар барлығы осы жердің өзінде өндірілгенін, сырттан әкелінбегенін дәлелдеп отыр.

Құймалы ыдыстарды күйдіру пештері, өндірістік кешеннің (шеберханалар, көрікханалар т. б.) қалдықтары және тимуридтік үлгідегі керамикалық өрнекті ыдыстар, металлдан, шыныдан, саздан, сүйектен жасалған бұйымдар да соны дәлелдей түседі.

Мұнда теңгелер де құйылған, олар негізінен жошылық күміс дирхемдер екен. Теңге құю 32 қалада жүзеге асты, олардың төртеуі Еділ Булгариясында, яғни Қазан хандығында болды. Бірақ соның бәрі күйзеліс пен қарақшылық тонауға түсті...

Сонымен, ұзақ қарсыласуына қарамастан Қазан дербестігін жойды, Москва Русі өзі үшін үлкен маңызды жеңіске жетті. Содан соң ғана Россияның шығысқа, артынан оңтүстік пен Батысқа бұлқына ұмтылуы басталды, оның нәтижесі орасан зор Россия империясын құруға әкелді.

Бұл әңгіме желісіне кейін келетін тақырып.

БУЛГАРЛАРДЫҢ РУСЬКЕ КЕТУІ

Әлемде тектік тұрғыдан тап-таза ешбір халық болмайтыны белгілі, халықтың немесе ұлттың таза төркінін іздеу бос әуре ғана емес, қауіпті әрекет. Оның арғы жағында фашизм таяу тұрады.

Осыған байланысты тарихта орын алған төмендегі жайларға тоқтала кету керек. Менің айтпағым — монғол шапқыншылығының бастапқы кезінде түркі тілді булгар-қазандықтардың басқыншылар алмаған Русь жерлеріне кетуі немесе ығысып баруы және Қазан мен Москва мемлекеттерінің қарсы тұрулары тұсында оның жеделдеуі.

Мәселен, 1551 жылы Москвада Қазаннан кеткен 500 князь бен мырзалар туған-туыстарымен тұрды. Сол жылы Сүйімбике мен Шах-Алиге ерген 70 князь бен мырза кетті, кейін тағы 84-і барды. Артынан олардың ұрпақтары Россияның зор ықпалды адамдары атанды, алайда бұл жөнінде “нағыз” орыс тарихшылары мен түрлі текті қайраткерлері өткенге өте білгіштік танытпауға тырысады. Олар тегі “Мақпал иіріп”, Россия империясы дворян тұқымдарының жалпы таңбаламасы Қазанның шежіре жазбалары т. б. көптеген мұралармен тұрса да өздерінің түрік-булгар-қыпшақтық, яғни мұсылмандық түп-тамырын барынша жасырып бағадy. Ол туралы толығырақ білу үшін А. А. Халиковтың еңбектерімен танысуға болады.

Руське кетулердің себептері әрбір тарихи кезеңге қарай әр алуан болды.

Мәселен, алғашқыда басқыншылардың баса-көктеуімен байланысты болса, артынан қазандық немесе орыстық билеушілер орнатқан “ерекше” шарттарға, талаптарға орай туындады.

Солай болса да бұрынғы түрік феодалдардың шығыстағы және батыстағы орыс жерлеріне кетуі, сол жақта шоғынып, православиеге сай жаңа есімдер мен фамилиялар қабылдауы артынан атакты орыс фамилияларының шығуына негіз қалады, ол туралы Россия дворяндарының тұқымдық және тектік төркіні туралы кітап пен олардың таңбанамалары куәлік етеді.

Мысалы. Абдуловтар (Қазан патшасы Абдул-Латифке 1502 жылы ұлыс мекен етіп Кашира берілді, кейін осы тұқымнан белгілі дворяндар, ғалымдар, әртістер шықты); Аксаковтар (“аксак”, “аяғы кем” деген түркі сөзінен, XV ғасыр-

да Ордадан шыққан түркі ақсүйектеріне Клязьмадағы Аксак селосы берілді, кейін олар Новгородта помещиктенді).

Осылайша россиялық немесе орыс фамилиясымен белгілі 500-ден астам атакты адамдарды атауға болады, кейбіреулерін ғана әріптерімен көрсеткенде; Алябьевтер (Әли-бей ұрпақтары), Ахматовтар, Байбаковтар (“бей-бак” – ұдайы ауқаттық, Баскаковтар, Басмановтар, Бахметьевтер, Бердяевтер, Булгарскийлер, Булгаковтар, Булгариндер, Буниндер, Бухариндер және басқалардың ата-тегі булгар-қазан ортасынан тамыр тартады.

Жоғарыда аталғандар қатарында жазушы, акын әрі тарихшы Н. М. Карамзин (арғы атасы Қара-Мырза), орыс генералы А. П. Ермолов, белгілі актриса М. Н. Ермолова бар. Олар туралы дворян тұқымдары танбаламасында былай делінген:

“Ермоловтардың арғы атасы Арслан-мырза Ермола, шокынғанда Иоанн аты берілген. Ол 1506 жылы Ордадан шығып Василий Ивановичке келді”.

Россия Ғылым Академиясының президенті, ғалым — Е. Дашкова, ұлы акын Г. Р. Державин, сазгер С. В. Рахманинов (қазандық Мурәлі Рахмановтан) мен Римский-Корсаков, жазушы И. С. Тургенев (1440 жылы Ордадан шыққан Турген Арслан мырзаның тұқымы “турген” — шұғыл, жаужүрек мағынасында), ойшыл П. Я. Чаадаев және басқа көптеген есімдер Россияда ұлы орыс адамдары делінсе де тегі бойынша қазандық түркі-татарлар.

Мәселен қыпшақ мырзасының ұрпағы ұлы акын, аса ірі тұлғалы орыс ұлығы және А. С. Пушкиннің ұстазы Г. Р. Державин өзінің *“терең тамырлы орыс”* еместігін жасырмай-ақ айтты.

*“Мен оларды жырлағанмын, жырлай берем,
Әзілсіз-ақ шындықты айтып келем.
Жанымның түпкірінен татар әнін,
Жарқыратып ұрпаққа айтсам деп ем”.*

Осының бәрі орыстың немесе басқа шығыс славяндардың тіліне қазір етене болып кеткен түркі-булгар-қыпшақ сөздері мен атауларын енгізді, мысалы: сабля, телега, япанга, алтын, безмен, басма, арба, шарвар, булат, кирпич, чугу́н, тамо́жня т. б. Ал мына қала, жер атаулары кейін орысшыланып кеткен бұрынғы түркі-қыпшақ сөздері: Тумень (мақ)–қазір Тюмень, Кияу (күйеу) – Киев, Тарсу (өзен қыспасы) – Таруса, Сары-

Тау-Саратов, Тула (толық)-Тмутаракань, Кипензай-Пенза, Буруннеги-Воронеж, Шеләбі-Челябинск, Каппера т. б.

Тіл мамандары шығыс-славян тілдеріне ерекше көрік, өзінше өрнек беретін осындай бес жүзден астам сөзді есепке алған...

Одан әрі қазандықтар мен оларға жақын мешерлер негізінде россияның қызмет адамдары, яғни дворяндық қалыптасты, олардың ішінде 300-ге жуық түркі текті фамилиялар кездеседі: Адашевтар, Еникеевтер, Мамоновтар, Турчаниновтар, Салтыковтар т. б.

Кезінде түркі, орыс тілдерін жақсы білген олар дипломатиялық, әскери – қызметтерге көбірек пайдаланылды.

XV, XVI ғасырларда орыс елшілері болғандар: Беклемишевтер – Қырымда, Карачаровтар – Италияда, Бахтияровтар-Польша мен Литвада, Шереватдиновтар – Польшада, Данияда және Стокгольмде, Агишевтер – Англияда, Голландияда, Қырымда, Туркияда, Бухаровтар мен Шароповтар –Персияда т. б. (А. Х. Халиков, М. Аджи).

Россияға қызмет еткен қазандықтардың бәрі бірдей өзіне және өз халқына абырой әпермегенін де айту керек.

Мәселен, шоқынған соң Алексей Тевкелев болып алған Қутлумухамет Мамашев мырза XVIII ғасырда Россияның отарлау саясатын белсенділікпен жүзеге асырушылардың бірі болды. Россияның елшісі бола жүріп Кіші жүз қазақтарының ханы Әбілхайырды Россияға адалдыққа ант бергізген (1730 ж.), артынан бірге Ор өзенінде — қазақтар мен башқұрттардың мал өрісі жеріне Оренбург⁷* қамалын тұрғызуға бастамашы болған, Жайық бойын қамалдармен, тұрақты әскермен толтырған, мұсылман старшиндарын астыртын сатып алу, өзара жауластыру жолымен ресей үкіметі жағына тартқан, түркі-татар жерлеріне орыс деревняларын орнатып, заводтар салғызған адам осы. Ол өз халқына қарсы жазалау жорықтарына да қатысты. (В. Иманов).

Бұлар кейін болды, қазір орыс әскерлерінің басып кіруі, Қазанды талқандауы оқиғаларына ораламыз.

⁷ Бұл жерде Орынбор қаласы өзінің үшінші рет “көшуінен” кейін 1743 жылы қазіргі орнына орныққаннан кейін тұрақты аталғанын ескеруіміз керек. Ал, алғашқы қалашық кейін Ор бекінісі немесе Орск қаласы болып аталды.

МОСКВА КРЕМЛІ ЖҮРГІЗГЕН СОҒЫСТАРМЕН ЖАУЛАП АЛУЛАР ХРОНИКАСЫ (1552-1997 ж. ж.)

Россия тарихы дегеніміз — ең алдымен жаңа жерлер жаулау, саяси зорлау жолындағы шапқыншы соғыстар тарихы.

“Россияның ғылым адамдары” бізге Русьтің тек сыртқы басқыншылардың бетін қайтару соғыстарын айтатыны түсінікті. Тарихта ондайлар көп болған жоқ, саусақпен санап берсек: печенегтер мен “есіауыс” хазарлар шапқыншылығы, кресшілер жорығы мен Чуд көлі оқиғасы, монғол шабуылы мен олардан көрген түсініксіз тепкі, Наполеонның француз армиясы басып кіруі және фашистік Германиямен соғыс.

Алайда Россияның өзі басқыншы, жаулаушы болған соғыстар сыпайылап сипатталады немесе қарапайым адамға “Россияға қосылған жерлердің сол халықтар үшін болашақта маңызы” болды-мыс деген теория тұрғысынан түсіндіріледі. Ал оның қандай қияңқы саясатпен, қанды соғыспен жүзеге асканы, “қосып алынған” халықтар үшін өрлеу ме, өкіну ме, бақыт па, сор ма екені жақшаға алып та айтылмайды...

Міне, әуелі патшалық, кейін империялық, одан соң кеңестік, қазір демократиялық-мыс Россияның өзі жеңген соғыстарының, өзгені сорлатқан жеңістерінің тізімі:

XVI ғасыр:

1552ж. — Қазан хандығын алу мен талқандау.

1556ж. — Астрахань хандығын басып алу.

1557ж. — Башкирияны, Удмурдияны, Адыгеяны қосып алу.

1598ж. — Сібір хандығын талқандау мен жерін жаулап алу.

XVII ғасыр:

1630ж. — орыс әскерінің Байкал маңына келуі, Бурятияны өзіне қарату, сосын Якутияны жаулау.

1654ж. — Украинаның “өз еркімен” қосылуы.

XVIII ғасыр:

1721ж. — Эстонияны және Латвияның бір бөлігін қосып алу.

1730ж. — Қазақ жерін қоса бастау.

1742ж. — Қарақалпақстан Россияның бағыныштысы болды.

1756ж. — Таулы Алтай басып алынды.

1771ж. — Қалмақ хандығын жұтып жіберу.

- 1772ж. — Белорусс жерлері Россияға қарады.
 1774ж. — Солтүстік Осетияны, Үлкен және Кіші Қабарданы жаулау.
 1783ж. — Қырым мен Кубанды жаулау, Грузияны бағындыру.
 1793ж. — Сол жағалық Молдавияны алу.
 1795ж. — Литваның үлкен бөлігін басып алу.
 1796ж. — Дербент қамалын алу.
 1797ж. — Ереван Россия құрамына енді.

XIX ғасыр:

- 1801ж. - Орыс әскерлері Шығыс және Батыс Грузияны, Шығыс Арменияны, Оңтүстік Осетияны басып алды.
 1805ж. - Қарабах хандығы алынды.
 1809ж. - Финляндия қосып алынды.
 1810ж. - Ингушетия жауланды.
 1812ж. - Бессарабия алынды.
 1813ж. — Отарлау соғыстары Баку, Гяндж, Ширван, Куб, Тевраз, Дағыстан және басқа Кавказ хандықтарын Россияға қаратты.
 1815ж. — Литва мен Польша корольдігі толық жауланды.
 1859ж. - Кавказ, Чечня отыз жыл соғысқан имам Шамиль тұтқындалды.
 1863ж. - Солтүстік Қырғызстан Россия құрамында.
 1864ж. — Батыс Грузияны жаулау аяқталды.
 1865ж. — Қоқан мен Ташкент алынды.
 1868ж. — Самарқан, Бұхара хандықтары бас иді.
 1873ж. — Хиуа хандығы жауланды.
 1875ж. — Қоқанд хандығы бас иді.
 1876ж. — Оңтүстік Қырғызстан жауланды.
 1877ж. — Карст, Батуми, Аджарстан алынды.
 1881ж. - Түркіменстан жауланды.
 1884ж. — Мерв қаласы алынды.
 1885ж. — Түркістан толық басып алынды. (Ш. Құдайбердіұлы, А. Закиров)

XX ғасыр:

- 1914ж. —Тува өлкесі бас иді.

Бірінші дүниежүзілік соғыс пен 1917-18 жылдардың қорытындысы Польшаның, Финляндияның, Литваның, Латвияның, Эстонияның Советтік Россиядан тәуелсіздік алуына мүмкіндік берді.

Алайда екінші дүниежүзілік соғыс кеңес империясының келбетін тағы да өзгертті.

1940 жылы фин соғысынан соң Виипури (Выборог) қаласы мен Карелияның бір бөлігі КСРО-ға қарады. Риббентроп — Молотов немесе Гитлер-Сталин пактінен соң Литва, Латвия, Эстонияны қызыл армия басып алды. Фашистік Германиямен келесі ымырадан кейін Батыс Украинаға, Батыс Белоруссияға, артынша Буковина қоса Бессарабияға әскер енді.

Сталиндік үкімет жаңа жерлерді басып алу, қосып алумен тынған жоқ, олардың тұрғындарын департацияға, яғни күшпен көшіруге, көзін жоюға ұшыратты.

Мәселен, 1937 жылы Қиыр Шығыс корейлерін депортациялау, 1940ж. Балтық жағалауының, Батыс Украина мен Батыс Белоруссия “азат етілген” аймақтарының халықтарын ішінара депортациялау 1941 ж. Еділ немістерін түгел көшіру, қалмақ халқында да осындай тағдыр, 1944ж. Кавказ бен Кавказ сырты мұсылман халықтарын, қырым татарларын түгел депортациялау.

Әрине, Еуропаны Герман фашизмінен азат етуде бұрынғы КСРО басшылығы мен оның барлық халықтарының орны орасан зор, өлшеусіз мол, алайда оның алдындағы әрекеттерді талдап қарағанда жағдайға қарай Москва ең алдымен өзін қорғады, сосын аталған абыройлы істі атқарды деген қорытынды шығады.

Соғыстың жеңіспен аяқталуы 1945 жылы РСФСР-ға жаңа жерлерді — Кенигсберг қаласымен бірге Шығыс Пруссияның бір бөлігін, Оңтүстік Сахалинді және Куриль жалының төрт аралын қосып алуға мүмкіндік туғызды (А. Закиров)

Одан әрі 1953 және 1968 жылдардағы кеңес әскерлерінің Венгрия мен Чехословакияға енгізілуі, 1979-89 жылдар - мындаған бейбіт адамдар мен Кремльдегі Хрущев, Брежнев саясатының құрбандығы кеңес солдаттарының өмірін киып кеткен Ауған соғысы.

Күні кешегі горбачевтік қайта құру кезінде өзінің ұлттық шалғай өлкелерін уыста ұстай алмаған зор империя ресми

Москванын бұйрығымен халыққа қарсы тағы да армияны пайдаланды — Алматыда, Тбилисида, Вильнюста бейбіт адамдар ажал тапты.

Бірақ кеше ғана туысқан республикалар атанған елдер арасында ұлтаралық қақтығыстар мен бүліншіліктер, кейде нағыз қанды соғыстар орын алған кезде елдегі жағдай Кремльдің бақылауынан біржола шығып кетті.

Соның нәтижесінде КСРО-ның заңды ыдырауы басталды, сөйтіп бұрынғы он төрт одақтық республика Москва ықпалынан қантөгіссіз тәуелсіз болды.

Ал, он бесінші республика — РСФСР жай ғана Россия федерациясы аталып, бұрынғы Россия империясының да, Кеңес Одағының да мұрагеріне айналды. Осыдан төрт жыл өткенде оның тұңғыш президенті Б. Н. Ельцин Шешен-станға басып кіріп, шешен халқымен қанқұйлы соғыс бастады. Сөйтіп төрт ғасыр бұрынғыдай Кремльдің нұсқауымен адамдар қырылуда...

Дегенмен, Москва Кремлі басқыншылық, жаулаушылық ұмтылысын бастаған 1552 жылға оралайық.

ЕДІЛ-ЖАЙЫҚ ОРЫСТЫҢ, РОССИЯНЫҢ, КЕҢЕС ҮКІМЕТІНІҢ ОТАРЛАУ ОЗБЫРЛЫҒЫНА ҚАРСЫ КҮРЕСТЕ

Қазандықтардың азаттық үшін күресі кеңестер билігі орнағанға дейінгі төрт жарым ғасыр бойы толастаған жоқ.

Қазан татарларының, Еділ бойындағы басқа да халықтардың отарлау саясатына қарсы қозғалыстары қарсы қозғалыстары оқиғалар мен фактілердің төмендегі тізбегінен танылады.

1552 жылдың қазан айы — Иван ІУ басып алған аймақты басқаруға Москва өкілі қойылды, Қазан халқының елеулі бөлігі қырғыннан бас сауғалап қаладан кетіп қалды, христиандық діни епархия құрылды, оны үлкен өкілеттілік алған епископ Гурий басқарды.

Ал, Москвада Қазанды алудың құрметіне Василий Жұмақшы шіркеуі тұрғызылды, оның құрылысына ортағасырлық Қазанның бас діни орталығы — Күл Шариф мешіті үлгі етілді. Бұл мешіт болгардың өрнекті тастарымен әсемделген 8 мұнаралы ақ тастан тұрғызылған ғимрат еді, оны бұзып, орнына Благовещенск шіркеуі орнатылған.

“Василий Жұмақшының төбесі шығыс үлгісінде күмбезделген сегіз мұнарасы Күл Шариф мешітінің сегіз мұнарасына ұқсастығы танытып тұрады” (М. Худяков)

Ұқсастықтың себебі – Қазандағы мешіт пен Москвадағы шіркеуді бір сәулетші – Постник Яковлев көтерген. Қазанды толық тәуелді ету орыс мемлекетінің аса маңызды жеңісі еді, оған осыншама мән берілуі сондықтан...

Байырғы қазандықтардың өзіне қаладан кету, жақын маңдағы деревняларда ғана тұру бұйырылды. 1557 жылға қарай қалада бұрынғы 40 мың орнына 6 мың ғана татар қалды, олар да тек Кұрайшы жатағында тұрды. Ал, жүз жылдан кейін саяхатшы Адам Олеарий қазанда орыстар ғана тұрады деп жазды.

Қазан құлаған соң Еділ-Кама аймағы тұрғындарына христиан дінін зорлап мойындату басталды.

Ислам дініне тиым салынды, дінін сатпағандар рухани және тұрмыстық тауқымет ішекті, екі есе салық салынды, зорлап әскерге алынды, іс жүзінде ешбір құқтары болмады.

Осындай қысымдарға шыдамаған ел 1553 жылы Қазаннан 15 шақырым жердегі Биік тау өңірінде Япанчи князь атты әскерінің қалдықтары негізінде әскери жасак құрып, өздеріне қарсы шыққан орыстың екі отрядын талқандап тастады.

Тау жақта Жансейіт пен Сара батыр бастаған халық жасағы боярин Б. Салтыковтың 400 адамдық жазалаушы отрядын жеңді. Одан соң Қазанның бұрынғы билеушілерінің бірі Мамыш-Берді бастаған көтерілісшілер Чалым қамалына ту тігіп Еділ татарлары мемлекетін қайта қалпына келтіруді ұйғарды, Сүйімбике патшайымның інісі Әли-Акрам мырзаны хан деп жариялады.

Әли-Акрам ноғай астанасы Сарайшықтан Қазан хандығының уақытша орталығы Чалымға 300 жауынгерімен келіп жетті.

Ноғай князі Юсуфтың Астрахань ханы қолымен бірлесіп қазандықтарға көмектесу жөніндегі кезекті талпынысы Москва ыңғайындағы ноғай феодалдарының кеселінен жүзеге аспай қалды.

Өз кезегінде қаһарлы Иван ІУ аяусыз террор арқылы қазандықтар, чуваштар, марийлар бүлігін басу үшін А. Адашевтің басқаруымен жаңа жазалаушы отрядтар жіберді.

1553 жылдың соңына таман орыс армиясының соғыс әдісі халықты қыру, олардың өміріне қажет экономикалық

негіздерді құрту, қазан татарлары тарихы мен мәдениетінің ошақтарын жою болды.

“Орыс отрядтары елді жсан түршігерлік талапайлады. Олар ауылдарды аралай жүріп жолындағының бәрін жойды, деревняларды өртеді, малды тартып алды, адамдарды тұтқынға әкетті...” (М. Худяков).

Тек бір жорықтың өзінде қазан татарларының алты мыңға тарта ер адамы, он бес мыңдай әйелдері мен балалары тұтқындалыпты.

Соның салдарынан орысқа қарсы соғысқа 1554 жылы хандықтың бүкіл аймағы көтерілді. Князь И. Мстиславский бастаған арнаулы әскери құрама көтерілісті қатал жаншуына, жергілікті халықты қатыгездене қыруына қарамас-тан Чалым қамалындағы Мамыш-Берді мен Әли-Акрам хан туын жыққан жоқ.

1555 жылы жазалаушы орыс отрядтары террордың, өртеудің, тонаудың күшімен жергілікті халықтың көтерілісін басып жаншыды.

1556 жылдың көктемінде Мамыш-Берді мен Әли-Акрам басқыншыларға қарсы тағы көтеріліс бастады. Алайда сәуірде Чалым қамалы алынды, екі мың адамдық көтерілісшілер қолы Қазанның соңғы ханы Әли-Әкрәммен бірге кескіленіп тасталды, ал Мамыш-Берді Москвада дағра асылды.

Екінші жазалау экспедициясы Ар мен Кама жағының барлық еркектерін өлтірумен, әйелді, балаларды тұтқындаумен айналысты.

Сонымен өлке түгелдей басып-жаншылды, бағындырылды.

1557 жылы Қазан орыс мемлекетіне біржолата қосып алынды, одан соң үкімет Қазан жерлерін хандықты жаулауға қатысқандарға, шіркеулер мен монастырларға сыйға бере бастады және М. Худяковтың айтуынша, өлкеге орыс қоныстанушылары қаптай жөнелді”.

Кейінгі 1572-73, 1583-84, 1592-93 жылдары да бас көтерулер болып тұрды, бірақ бұрынғыдай пәрменді емес еді. Дәл осы кезде Федор Иванович патшаның татарларды зорлап шоқындыру, шіркеулер мен монастырлар тұрғызу, булгар-казандықтардың шоқынғандары мен шоқынбағандарын бөлек қоныстандыру туралы жарлығы шықты, мешіттер мен медреселерді бұзу бұйрылды: *“барлық татар мешіттері*

аласталсын, мешіттер жойылсын, татарлар өз еркімен мешіт тұрғызудан тыйылсын”.

Осы шарадан соң Қазаннан 50 шақырым шеңберде бірде-бір мұсылман деревнясы қалмады.

1612 жыл. Жалған Дмитрий әбігеріне байланысты Рустегі бұлғақты мезгілді пайдаланып, болгар-қазандықтар поляктармен байланыс орнатты, іс жүзінде Қазан өз еріктілігін алды. Бірақ жалған Дмитрийдің жеңілісі Қазанның да жеңілісі еді.

1615 жыл - “Бөтен тұқымдылар” дейтіндерге ақшалай салық салу ережесінен, қызмет татарларын әскерге алудан және олардың жер иеліктерін алып қоюдан туындаған Епалеев көтерілісі.

1628 және 1648 жылдары мұсылман мырзаларына басыбайлы христиан ұстауға рұқсат бермейтін, сөйте тұра шоқынған болгар-қазандықтардың жер иеліктері мен басыбайлы христиан пайдалануын сақтайтын жарлық шықты. Бұл жарлықтар Москваның татар мырзалары мен князьдерін өз жағына тартуды көздейтін Қазанға қатысты ерекше тактикасы еді. Оларға шығыс істерін жүргізу тапсырылды, тіпті, Польшамен, Литвамен соғыстарда Қазан татарларынан шыққан генералдар орыс армиясына қолбасшылық етті.

Қазандық түрік-татар фамилиялы көптеген боярлар қатары тап осы кезде толыққанын атап көрсету керек.

1650-1658 жылдары орыс камалдарының Кама сыртындағы бекініс желісі құрылды.

1682 жыл — Қазан, Мензелі, Уфа, Кунгур және басқа воеводалықтарда Сейіт Ягофаров бастаған көтеріліс.

Еділ бойының бүкіл тұрғындары дерлік Степан Разин көтерілісіне қатысты.

1672- және 1694 жылдары болған екі өрт мұсылмандар тұрғызған Қазан қаласын жойып жіберді, қаланың ұлттық ерекшеліктері бүлінді.

XVIII ғасырдың басында оған дейін Қазан хандығы аталып келген өлке Петр-I императордың жарлығымен губернияға айналып, бұрынғы дербестігінің көлеңкесі де қалмады.

Шаруалардан салық алудың асқындауына қарсы қазан татарлары мен башқұрттардың екі жылға созылған Алдар-Көсем басшылығымен көтерілісі бүрк етті. Одан кейін үкімет Ильмяк-Абзы (1735 ж) және Қара-Сақал (1739 ж) көтерілістерін де басып тастады.

Тарихшы П. Рычков жинаған мәліметтер бойынша 1735-37 жылдардағы Ақай-Кильмяк көтерілісі кезінде Қазан губерниясында 696 деревня өртелген, 16893 адам өлтірілген немесе өлім жазасына кесілген, 3406 адам жер аударылған, қазан татарларының 9194 әйелдері мен балалары орыстарға құлдыққа берілген, айыппұл орнына 17154 бас мал тартып алынған.

Жаңа шоқындыру кеңсесі делінетін кезеңде аса ауыр ахуал қалыптасып, әсіресе, мұсылмандарға қысымшылық пен қудалау күшейді.

Мәселен, 1742 жылы Қазан уезінде 546 мешіттің 418-і қиратылды, шоқынғандарға тиесілі салықты шоқынбағандарға төлету тәжірибеге енді, мұсылмандардың балаларын православие рухында тәрбиелеу үшін тартып алып жатты, түркі-татарларға ұста-шеберхана шаруашылығымен айналысуға тыйым салынды.

1774 жыл — Қазан татарлары, башқұрттар мен чуваштар Емельян Пугачевке қосылып, бірлескен күшпен Қазанды алды.

Кейін бұл көтеріліс талқандалып, басылғанымен оған мұсылмандардың белсене қатысуы Екатерина II патшаға сабақ беріп, бөтен тұқымдыларға деген саясатын жұмсартуға мәжбүр етті.

Сондықтан мұсылман дінін ұстануға ресми рұқсат етілді. Қазанда орыс жаулағаннан бері бірінші рет мешіт тұрғызылды, қаланың Түркістанмен, Қытаймен, Персиямен сауда жасауына, өнеркәсіппен айналысуына ерік берілді.

Тек осы шаралардан кейін кәсіпшіліктің, сауданың екпінді дамуымен сипатталатын салыстырмалы саяси тұрақтылық орнады.

XX ғасырдың басында ғана 1905 жылғы революциядан кейін қазан татарлары өздерінің газет-журналдарын шығару мүмкіндігіне ие болды, мұның өзі жергілікті тұрғындардың идеялық сұраныстарына сай келетін кітап басу сияқты озық істі дамытуына ықпал етті. Осының нәтижесінде өзінде басылатын әдебиеттер саны бойынша қазан татарлары Россияда бірінші орынға шықты.

Бұған дейін альманахтар ғана мерзімдік баспасөз саналған өлкеде енді баспа қызметінің қыза түсуі қазан татарларының рухани және білім деңгейін өзгертті.

XX ғасырдың басында ұлттық өнеркәсіп пен сауда буыркана өркендеп, өлке Россия экономикасында елеулі орын алды.

XIX-XX ғасырлардың тоғысында Қазанда және Москва, Уфа, Петербург, Астрахань, Симбирск (қазіргі Ульяновск), Орынбор, Орал, Троицк сияқты қазан татарлары көптеп тұратын орталықтарда ұлттық қайта өрлеу анық білінді. Татар тілінде жүздеген газет-журналдар жарық көрді, өзінің саз және театр өнері пайда болды.

Қазан татарлары әдебиетінің негізі ерте заманда қаланғанын, әр деревняда да болған бастауыш оқу орны-мектептердің арқасында олардың білім деңгейі өз кезі үшін өте жоғары болғанын атап көрсету жөн. Татардың жоғарғы оқу орны медресе діни білім ғана емес, табиғи ғылымдар көлемін де қамтыды.

Осыдардың нәтижесінде татар жазушыларының, ақындарының, журналистерінің, тарихшыларының, сазгерлермен сазшыларының талантты шоғыры өсіп шықты, өз заманының белгілі ағартушылары Курсави, Шихабетдин Марджани, Каюм Насыри, Садри Максуди және басқалардың орнына Дердмент, Ғаяз Исхаки, Габдулла Тоқай, Галиасқар Камал, Хади Такташ, Салиқ Сайдешев, Джаула Фаизи, Фарид Яруллин, Сағит Рамиев, тағы басқалар келді.

Төңкеріс қарсаңындағы жылдарда Россияның әр аумағында ондаған татар газеттері басылды, түрлі саяси ұйымдар құрылды, татарлар мұсылман съездеріне ұйтқы болды, Садри Максуди II және кейінгі Мемлекеттік думаларда мұсылман фракциясын басқарды.

1916 жылы Лозанн конгресінде Юсуф Акчура түрік халықтары атынан өкілдік етті.

1917 жылғы ақпан төңкерісі ұлттық қозғалыстың беталысын күрт бұрып, енді бірінші кезекке мемлекеттік өзін-өзі басқару мәселесі қойылды.

1917 жылы 1 мамырда Москвада шоғырланған Бүкілроссиялық мұсылмандар съезі Россия федеративтік-демократиялық республика болуы керек деген қаулы қабылдады.

1917 жылғы қазан төңкерісінен кейін алда өз мемлекетін құрудың бірнеше тандауы тұрды. Олардың ішіндегі ортақ деп танылған жол бұрынғы Қазан, Уфа, Орынбор губернияларын қамтитын тәуелсіз Еділ-Жайық штатын құру болды, бұл бастаманы көтергендер Садри Саксуди мен Газиз Исхаки еді.

1917 жылдың соңында Милли Меджлис (ұлттық конгресс) Уфада штаттық және құрамында алты департаменті бар

Жайық-Еділ аймақтық Ұлттық басшылығы құрылғанын жария етті. Бұл бастамаға башқұрлар, чуваштар, марийлер және басқа осы аймақта тұратын халықтар оң көзбен қарады.

Алайда лениндік большевиктер үкіметі ұлттық қозғалысты таратып жіберді, жетекші тұлғаларын тұтқындап, баспаханасын тәркіледі.

Сол мезгілде Мулланур Вахитов пен Мирсаид Султан-Галиешекара аумағы Еділ-Жайықпен сай келетін Татар-Башқұрт республикасын құруға талаптанады.

Бірақ Кеңес үкіметі ананың да, мынаның да жүзеге асуына жол бермеді. Оның үстіне ұлттық қозғалыс жетекшілері арасында да бірлік болмады.

Сондықтан Заки Валидов (Валиди) Кіші Башкирия құруға мұрындық болып, Кеңестік Россиямен шарт жасады.

Кешікпей Россия картасында жер көлемі мен елдік құқы бойынша тым тапшы пішілген Татар автономиялық республикасы да пайда болды — Кремль одан артыққа рұқсат етпеді, ұлттық мәселе таптық мәселеге тәуелді болып шықты.

Сталиннің республикаларды автономиялық немесе одақтық деген тұрпатта бөлуіне қарсы шыққан М. Султан-Галиев артынан НКВД қапасында қорлықпен өлді, М. Вахитовты ақ чехтар атып кетті.

Қозғалыстың өзге жетекшілері Г. Исхаки, Юсуф Акчура, С. Масуди және ұлттық майданды бөлшектеген З. Валиди де елінен Түркияға кетуге мәжбүрленді.

Алғаш рет тарихи шындықты таза күйінде ашып көрсеткен Қазанның аса көрнекті тарихшысы М. Худяков 1936 жылы Ленинградтың саяси түрмесінде атылды.

Басқа ірі тарихшылар, академиктер В. Бартольд, М. Покровский, тарихшы әрі археолог М. Артомонов, оның оқушысы атақты Л. Гумилев өз өмірлерінде ересен еңбектері бағаланбай өтті.

Сталин дәуірінің ұзаққа созылған зұлматы, оның ішінде бұратана ұлттарды алалау іс жүзінде қазан татарларының әр отбасына әсерін тигізді. Осы бір лағнет дәуір империя тұрғындары негізгі көпшілігінің, әсіресе, аз халықтар өкілдерінің жан дүниесіне жазылмастай жара салып кетті...

Ал, одан кейінгі кеңестік кезеңде республикалар басшылары тарапынан өз елдерінің құқы мен статусы туралы ешбір, тіпті, әлжуаз да әрекет жасалған жоқ, Москваға керегі де сол еді.

Россия империясы құрамында үш жүз елу жылдан астам болғанда орыс дворян монархиясы мен православие шіркеуінің шексіз үстемдігі дәуірін, сосын орыстандыру саясатының сүркія жоспары мен өлкенің негізгі халқын ұлттық тұрғыдан езіп-жаншу кезеңін бастап кешкеніне қарамастан қазан татарлары өздерінің тілін, дінін, мәдениетін, тектік мінезін, салтын, дәстүрін, өзіндік ерекшеліктері мен халықтығын сақтауымен, өзге халықтарға араласа жойылып кетпеуімен қатар, Еуропалағы, Азиядағы мемлекеттермен мәдени қарым-қатынасын жалғастыра берді.

1990 жылдың 30 тамызында ғана “Мемлекеттік өзеріктілік Декларациясы” жарияланған соң қазан-татарлары халқының жаңа өрлеу дәуірі басталды, Республика таңдаған жолдың дұрыстығы 1992 жылғы 21 наурызда өткізілген жалпыелдік референдумда тексеріліп, онда халықтың қолдауын тапты.

Бұл бағыттың заңды қорытындысы 1994 жылы Россия Федерациясымен арадағы келісім-шарттың бекітілуі еді.

КСРО ыдыраған кезде өзінен-өзі тәуелсіздікке ие болған бұрынғы одақтық республикаларға қарағанда осы беталыс Татарстан үшін шын мәніндегі тәуелсіздік пен дербестік алуға апаратын жолдың басы болса керек.

Елдің алдында асулар бар, жол солай бастап барады...

Әрине бұлар осы заманғы оқиғалар. Енді тағы да екінші мыңжылдықтың орта тұсына оралайық.

ЕДІЛ БУЛГАРЛАРЫНЫҢ “ҒАЙЫП БОЛУЫ”

Орта ғасырлар оқиғаларына оралар болсақ мен Германияда сол заманның Еуропалық картасымен танысқанымды айта кетуім керек. Онда Франция, Швеция, Польша корольдіктері, Литва, Москва княздіктері, Новгород Республикасы, Алтын Орда хандығы мемлекеттерімен қатар REICH der BULGAREN (Булгария империясы немесе хандығы) елі де бар, орталығы Қазан қаласы деп көрсетілген (“1400 жылға дейінгі ортағасырлық еуропа картасы”).

Сол картада монғол шапқыншылығынан кейін де басқа Еуропа елдері сияқты Москва да, Алтын Орда да, Булгария да әрқайсысы мүлде дербес берілген.

Ал XVI ғасыр басындағы Еуропа карталарында қазанға қарасты жерлер бұрынғысынша “Bulgaria Magna” немесе ұлы Булгария деп аталып тұр.

Елеулі уақыт өткен соң 1657 жылғы Еуропа картасында, яғни XVII ғасырдың орта шамасында да “Cazan Region Bulgaria”, “Russia”, “Moskovia” деп айырып көрсетілген, ал татар-монғол жері “TARTARIA PAPS” деп аталыпты.

Сөйте тұра кеңестік кездегі тарих карталары мен оқулықтарда Еділ бойында, Россияның қақ ортасында Булгария атты мемлекетті таппайсыз. Ал, егер әлдебір картада көрініп қалса ол ел қалай пайда болды, қайда жоғалды деген түсінік те берілмейді. Тек қана әркім оқи алмайтын арнаулы энциклопедиялық әдебиеттерде мәлімет беріледі, онысының өзі айтылуы келте, айтпағы мардымсыз.

Тіпті осы кезге дейін Москвадан шығатын көркем әдебиет басылымдары мен кинофильмдерде мың жылдық тарихы, мәдениеті, ағартушылығы бар қазан татарларының өткені бұрынғы көзқарастан айнымай тұрпайы етіп көрсетіледі...

Өз заманының дамыған, өркениетті мемлекеті мен оның халқы – булгарлар қайда кетті сонда? Қарасаңыз сол дәуірде мемлекеттігі де болмаған олардың көршілері толассыз өзара қырқыстар, соғыстар, бүліншіліктер, індеттер, шапқыншылықтар сияқты тағдырдың талай талқысына қарамай қазір атын сақтап қана қоймай тәп-тәуір дәурен сүріп отыр. Башқұрларды, чуваштарды, мордваларды, комилерді, финндерді, венгрлерді және басқаларды, орыстардың өзін де соған жатқызуға болады...

Бір халық түгелдей өзгеге сіңіп кетуі немесе басқа халықтың оны тұтастай жалмап жіберуі мүмкін емес. Сонда не болған өзі?

Сол орыстың тарихшысы Н. Карамзиннің өзі “*халықтар аспаннан түсе қалмайды, оларды жер жұта алмайды*” деп еді ғой (М. Аджи).

Олай болса Қытаймен іргелес Бөрі-нор көлінің маңайында, Кәрулен өзенінің су айрығында, Гоби тақыр таулы шөлінің терістігі мен терістік-салығысында көшіп жүретін “нағыз” монғол-татарлармен еш байланысы жоқ булгарларға, басқа да халықтарға “татар” атауы неге тағылды? Монғол мен булгар нәсілдері өзге, діндері басқа, тілдері әртүрлі халықтар емес пе?

Ол аз десеніз жоғарырақта айтылғандай Еділ булгарлары X ғасырда-ақ исламды қабылдады, ол кезде монғол-татарлар мәжусилер болатын, ал қазір монғолдардың дені бұтқа табынады.

Бату-хан-мәжуси, онын ұлы Сартақ-христиан еді, ал Берке хан дінділігін үлгі еткендей мұсылман болды. Дін атаулыны алаламаған сол Берке хан Сарайда православие епископтығын ашуды сұраған жәдігөй жалбарынуына рұқсат етіп еді ғой.

Осы заманғы тарихқа тазартылған көзқарас бойынша күмәнді, асылы белгілі бір саяси мақсатпен ойдан шығарылған “монғол-татар езгісі” дейтін тәуелді кезеңге қарамастан монғолдар славян-орыстарды өтіп кеткен мәжусилік сатыға қайта әкелмегенін, бұтқа табынуға да зорламағанын, болгарлар исламды қабылдауға да қинамағанын, кейін күшіне мас-танған Россия сияктанып ешкім ешкімнің сеніміне тиіспегенін неге ескермеске?

Тіпті тап осы жылдары орыс халқында православие діні беки түсті, оған монғол басқыншылар қырын қараған жоқ.

Сондай-ақ Русьтің мемлекеттігі, қалалар мен княздіктердің шекаралық шептері де сақталып тұрды. Оларда колөнердің дамуы, қала құрылысы тоқтап қалмады. Ақиқатын айтар болсақ беліне қайқы қылыш байлаған Жошының 9 салт аттылары 6 миллион славян-орыстарды аударып-төнкере алмас еді.

Сонда аты өткір “кұлдық, езгі” сөздерінің мәні не болғаны?

Таза тарих танытып отырғандай оның мәні - әрбір бөлек княздіктен алынатын 10 пайыз салық екен және оны орыс княздері өзі төлемей, өз халқынан жинап, орда хандарына жәдігөйлікпен жеткізіп беруі екен.

Бас көтертпес күш қолында тұрғанның өзінде орда билеушілерінің өкімімен Русьте шіркеулер мен мектептерді жаптыру, орыстарды зорлап Исламға иландыру, түркі-татар тілінде ғана сөйлету болған жоқ, бұл жағынан олардың өз еркі өзінде болды.

Оның үстіне шіркеулер алым-салық атаулыдан босатылды. Езіп-жаншу деп жүргендері осы ма? Олай болса артынан өздері басып алған жерлерде орыстар жасаған қияңқылықтар мен қысымдарды, сенім мен ұждан үшін қудалау мен қыруды қандай сөзбен атаймыз?....

Мысалы XIV ғасырларда “басурмандарды” (мұсылмандарды) — Еділ болгарлары мен басқа да түркі халықтарын православиеге күштеп кіргізу фактілері болғанын тарихтан ешкім өшіре алмайды.

Жаңа басқыншы — орыс патшалығының бұрынғы орда хандықтары орналасқан аумақта келешек империяның, қазірге дейін өмір сүріп отырған өктем елдің, ірге тасын қалай бастаудағы отарлау саясаты осылай жүргізілді.

ТҮРКІ ТІЛДІ КАМАЛЫҚТАР МЕН БУЛГАР-ҚАЗАНДЫҚТАРҒА ҚАТЫСТЫ “ТАТАРЛАР” ЭТНОАТАУЫНЫҢ ШЫҒУЫ

Түрлі жазба мұралардан көрініп тұрғанындай “татарлар” этноатауының кең таралуы монғол-татар жаугершілігімен байланысты, осы дәуірде Шығыс және Батыс Еуропада барлық түркі тілді тайпалар мен хандықтарды атау басталады.

Соның өзінде монғолдар мен татарлар мүлде әртүрлі тектер екенін атап көрсету керек.

Татарлардың араласу аумағын жоғарыда айтқанбыз, ал, монғолдар кейбір жорамалдарда олардан гөрі солтүстік-батысқа таман, Онон мен Орхон өзендері аймағында көшіп жүрген делінеді. Егер татарлар аласа бойлы, жалпак бетті, жапырақ шашты, сақалды келеді.

Татарлар Пекин императорымен одақтас, көршілес көшпенділер арасында мерейі үстем, жауынгер тайпа екен.

Ал монғолдар болса саны өскен сайын чурчжендер мен татарларға тәуелділіктен құтылуға тырысты.

Темуджин немесе әлемді тітірентуші Шыңғыс-хан ұлысының жағдайын нығайтып алған соң барлық монғолдарға (этноатаудың кең мағынасында) оның ішінде ең күштілері — татарларға, керейттерге, наймандарға билігін жүргізу үшін бітіспес күрес бастады. Ол ең алдымен монғолдар ұдайы қатты соғысатын, кезінде өзінің әкесі Есугай — баатур мен туысы Амбағай-ханды өлтірген татарларға қаһарын тікті.

1202 жылғы керейттердің, чурчжендердің және монғолдардың татарларға қарсы біріккен жорығынан кейін Шыңғыс-хан әбден әзірленіп алып татарларды талқандай жеңді, көсемдерінің басын кесіп қана қоймай бүкіл татарларды қырғынға ұшыратты.

1247-1318 жылдары өмір сүрген парсы ғалымы және монғол Ильхандарының уәзірі Рашид-Диннің (осы және кейінгі үзінділер Е. Кычановтың аудармаларынан алынды) осы оқиға туралы жазбаларында Шыңғыс-хан татарларды

“аталары мен әкелерінің кегі үшін қылыштың жүзімен ешбірін тірі қалдырмады... әйелдер мен жас балаларды да кескіледі... оларды арбаның биіктігіне теңестіріп қойып шапты...”

Сөйтіп, XIII ғасырдың басында-ақ монғолдар мәртебесі шарықтамай тұрғанның өзінде барлық монғолдарға атын берген татар тайпасы мерт болды, Еуропаға лап берген әскер құрамында шын татарлар өте аз болды.

Оны еуропалықтар жақсы білді, сондықтан Гильом де Рубрук бұл туралы былай деп жазды:

“Шыңғыс хан барлық жерде аман қалған Татарларды алға салып отырды, осыдан келіп олардың аты жойылып кетті, себебі барлық жерде “Татарлар келіп қалды” деп айқай-сүрең салынды.

Бірақ жиі соғыстарда олар қырылып таусылды.

Ал, моалдар (монғолдар) енді олардың аты аталуын мүлде жойып, өздерінің атағын асырғысы келді. ”

Осы этноатаудың сақталып қалу сырын Рашид-ад-Диннің түсіндірмесіндегі мына жазудан топшылауға болғандай :

“...өздерінің ішіндегі (татарлардың) жауластыққа қарамай олар өте ерте кезден ұзақ уақыт бойы көптеген тайпаларды, өлкелерді бағындырушылар мен билеушілер болды, өздерінің қуаттылығымен, алғырлығымен, өзгелерге құрметтілігімен ерекшеленіп тұрды”.

“Олардың аса асқақтығы мен төтенше құрметтілігі сондай — басқа ру-тайпалар беделдері мен атаулары әртүрлі болса да сыртқа солардың атымен белгілі болды, яғни оларға да татарлар деп қарады.

Тіпті сол аралуан ру-тайпалар өздерін татарлар деп қарағанға, солардың атымен атағанға марқайып, мәртебеленіп жүрді”.

Кейбір зерттеушілердің бағамдауы бойынша татарларды құртып жібергенімен монғолдардың өзі олардың тілін сақтап және өз тілі ретінде қабылдап қалды, себебі монғолдардың барлық жақын көршілері еларалық байланыстың ортақ құралы болып алған татарлардың тілінде сөйлейтін еді.

Міне, сондықтан кейінгі ортағасырлық саяхатшылар мен тарихшылар татар мен монғол атауын синоним сөздер деп қабылдады, татар мен монғол атауын бір деп түсінді және солай түсіндірді.

“Монғол-татарлар” деген сөз тіркесін алғаш рет ортағасырлық армян тарихшылары қолданды, ал орыстар оны ХІХ ғасырдың басында ғана ауызға алды.

Монғол басқыншылығының ең бастапқы шағында олар бағындырған, мемлекеттеріне біріктірген Ежелгі Русьтен шығысқа қарайғы барлық түркі тілді тайпалар татарлар деп атала бастады. Ұлы Дала талқандалғаннан кейінгі шығыс жылнамаларында Ежелгі Русь те Татария деп аталатын болды.

Уақыт өте келе, әсіресе, орда хандықтары ыдыраған соң бұл сөздің мағынасы тарыла түсті. Ол тек бұрынғы Алтын Орда аумағында қалған түркі тілдерді білдіретін болды, себебі ондағы феодалдар мен әскери ақсүйектер өздерін татарлар, мемлекеттерін татардікі деп атады. (М. Закиев).

Алтын Орданың өзі кейде түркі-монғол, біресе түркі-татар мемлекеті аталды.

Түркі дейтін себебі — халқының негізгі құрамы түркілер, қыпшақтар. Татар дейтін себебі — кейбір жорамалда Шыңғыс хан анасы жағынан монғолдың қара татар руы.

Сөйтіп хандар әулетінің және олардың маңындағы ақсүйектердің атауы Алтын Орда халқының да атауына айналды.

Россия тарихшысы Н. И. Воробьев өзінің “Қазан татарларының материалдық мәдениеті” атты белгілі еңбегінде былай деп жазады:

“Еділ-Кама өлкесінің тұрғындарын татарлар деп атау (орыстар тарапынан Алтын Орда тұрғындарының ресми атауы) орыстарда Қазан хандығы ұйымдасқан соң және осы хандық орыстармен соғыстарда жарқын жеңістерге жеткеннен кейін ғана қолданыла бастады, себебі қазан татарлары (яғни бұлғарлар) өздерінің айбынымен Алтын Орданы көлегейлеп тастады, сондықтан орыстардың Алтын Ордаға деген бұрынғы көзқарасы қазан хандығы мен оның тұрғындарына қарай ауысты.

Сол жакта тұратын финндер қазандықтарды татарлар емес, бұрынғыша “болғарлар” деп атайды.

Қазан татарларын осы күнге дейін көгал черемистері (маришлер) “суас”, вотяктар “бигер” яғни “болғар” дейді.

Олар өздерін ешқашан татар деп атаған жоқ, керісінше қазан татарлары (бұлғарлар) бұл атауды өздерін жәбірлеуші сөз деп қабылдайды.” (Г. Исхаки)

Сонымен XIII-XIV ғасырларда Алтын Ордада орын алған күрделі тектік қатынастар нәтижесінде мемлекетте саны басым болған түрік-қыпшақтар барлық басқа түркі-монғол тайпаларын өздеріне сіңіріп алды. Алайда, еуропалықтар, орыстар және кейбір ірі азия халықтары Алтын Орда тұрғындарын “татарлар” деп атағандықтан олардың өздеріне де осы атау беки берді.

Алтын Орда ыдыраған соң пайда болған татар хандықтарының негізінен ордалық қыпшақ-ноғайлардан тұратын феодалдары мен әскери жоғары лауазымдары да өздерін татарлар деді.

Хандықтар құлағаннан кейін ғана бұл термин біртіндеп қарапайым халыққа тарады. Бұрынғы орда хандықтары тұрғындарының бәрін өзіне бағындырған соң “татарлар” деп атап кеткен орыстардың түсінігі де осыған әсер етті.

Дегенмен осы этноатау қиындықпен тұрақталды, себебі ол ұзақ жылдар бойы жағымсыз мән білдіріп келген болатын. (Д. М. Исхаков).

Сонымен қатар Қазан хандығының тұрғындары туралы орыстың Никондық жылнамасы, тіпті, 1530 жылдың өзінде, яғни XVI ғасырдың орта тұсында оларды дара мағынада болгарлар дейлі:

“...және олар қазір Қазандықтар деп те айтылады”.

Бұрынғы Қазан хандығының тұрғындары – еділдік болгарлар мен қазандықтарға “татарлар” атауы тек XIX ғасырдың екінші жартысында ғана беки бастады, себебі осы кезден бастап патша үкіметі орындары еділ немесе қазан татарлары деген атауға түпкілікті тоқталды.

Бұл атаудың ресми енгізілуі бұдан бұрын да, кейін де емес. Оны біреулер мойындай ма, жоқ па мейлі — нақты тарихи факт осындай.

Осы кездерде жалпы көне түркі тілі татар тілі деген атқа ие болды, ал, біраз мезгілден соң татар (яғни түркі) тілінің өзіндік ерекшеліктері бар қазандық бұтағы дербес тіл деп танылды.

Қазан татарлары тілінің ерекшелігі туралы айтқанда мынаны ескеру керек.

XIII ғасырдың соңында XVI ғасырдың басында Алтын Орда қалаларында ортақ әдеби тіл қалыптасты. Оның негізі дала қыпшақтарының тілі болды. Монғол тілімен, басқа да тілдермен қатар ол Алтын Орданың мемлекеттік өмірінде

кеңінен қолданыс тапты, әсіресе, осы империяның шеткі аймақтары болып табылатын, орасан зор қыпшақ әлемінің құрамдас бөліктері Еділ Булгариясымен, Башкириямен, Кагны-Тарханмен (Астрахань) байланыстың бірден-бір құралы болды.

Мемлекет ішіндегі негізгі тіл діни құдайға құлшылық етудің, салттарды атқарудың да тілі, конфессиялық оқу орындары – мектептер мен медреселердің де тілі болатыны белгілі.

Тарихи жағдайдың қалыптасуына қарай ежелгі Еділ Булгариясының тұрғындары тектік тұрғыдан негізінен булгарлар бола отырып, этно-лингвистикалық (тілдік) тұрғыдан барған сайын қыпшақ тіліне ауыса берді.

Өзіміз білетін мысалдармен айтсақ мұның өзі Кеңес Одағы кезінде 1930-80 жылдары қазан татарларының елеулі бөлігі орыстанып кетуіне соқтырған әдейі нысаналы саясат сияқты болды (Г. Сабирзянов).

Жоғарыда айтылған жағдайлардың нәтижесінде 1926 жылғы халық санағы бойынша бұрынғы Еділ мен Кама булгар-қазандықтардың яғни қазіргі қазан татарларының дені өздерін татарлармыз деп санайтын болыпты.

Еділ булгарлары патша тұсында өздерінің тарихи атауын жойып алса, кеңестік кезеңде сол империяның мүддесі үшін Х ғасырдан 1927 жылға дейін халқына қызмет еткен араб жазуынан да қол үзді, яғни мың жылдық мұрасынан айрылды.

Араб жазуы мен алфавит әуесі латын әріптерімен ауыстырылды, кейін 1939-40 жылдары татар тілінің кейбір дыбыстарын таңбалайтын 6 әріп қосып орыс жазуының негізі – кириллицаға көшірілді. Осы құйтырқы құлықтың астары артынан білініп – татар тілі қала мектептерінен сарқа қағыла берді.

Империя көздеген мақсатына жетті – тарихи біртұтас халықтың ұрпақтар сабақтастығы, дәуірлер байланысы үзілді.

Татарлардың мәдениеті мен дінін қудалаудың өкінішті нәтижесі туралы бір ғана мысал келтірейік. Осы күні 8 миллионнан астам татарлардың 4 миллионнан астамы ана тілінде сөйлемейді. 6 миллионы тарихи отанынан тысқары тұратындықтан өз халқының мың жылдық мәдени дәстүрлерінен бейхабар.

Бір жағынан татар атаулы халықтың саны да дұдамал, себебі осы этноатауға басқа түркітідес халықтар да кіріп кеткен.

Мәселен, кезіндегі халық санағы мәліметтері бойынша 1917 жылға дейін Россияда 196 түрлі ұлт болған, қазір олардың саны 100 деп есептеледі, жоғарғы биліктің нұсқауымен олардың көбі орысқа айналған, кейбіреулері татарлар деп қаралады.

Кеңестік заманда бұл халықтар жер бетінен мүлде жойылып кетті дегенге кім сенеді?..

**ТАҒЫ ДА “МОНҒОЛ-ТАТАР ЕЗГІСІ”,
КУЛИКОВО ШАЙҚАСЫ, РОССИЯ ТАРИХЫ
ЕСТЕН ШЫҒАРҒАН БАСҚА ДА КЕЙБІР ФАКТІЛЕР
ТУРАЛЫ ЖӘНЕ ОСЫ ҚАЗАН ТАТАРЛАРЫ ДЕГЕНДЕР
ТҮПТЕП КЕЛГЕНДЕ КІМДЕР ӨЗІ ДЕЙТІН
СҰРАҚ ТӨҢІРЕГІНДЕ**

Бір халықтың көп ғасырлық тарихы мен дәстүрлерін адамзат шежіресінен сызып тастау жұмсартып айтқанда — қиянаткерлік, ал, онысын мойындамау немесе тоқталмайтындықпен оған назар аудармағансу, ештеңе болмағандай қарау тек көргенсіздерге, ұлы державалық ұлтшылдық пен жалған отаншылдық сүйегіне дейін сіңіп кеткен адамдарға тән.

Осы пікірді айтуыма біздің замандасымыз, тарих ғылымдарының докторы В. Кучкиннің “Езгідегі русь: ол қалай болып еді?” атты кітапшасы себеп болды, онда мен мүлде келісе алмайтын мынадай сөздер дәлме-дәл жазылыпты:

“ХУ ғасырда жаңа халық — татарлар пайда болды” депті.

Татарлар бұл жакқа монғолдармен бірге келген, оған дейін осында әлде бір Еділ Булгариясы болған көрінеді дегендерді мойындай отырып, одан әрі түрлі тарихи фактілерді еркінше құбылтқан автор басты сұрақ — сол Булгария қайдан шықты, өзінің бүкіл өркениетімен бірге қайда жойылып кетті деген мәселе төңірегінде жұмған аузын ашпайды.

Түркі тегімен қан араласу аркасында дүниеге келген әлемдік аты бар адамдар Чаадаев пен Бердяевтің, Аксаков пен Тургеневтің, Салтыков-Шедрин мен Римский-Корсаковтың, Рахманиновтың, Келдыштардың, Ахматованың түп

төркінін мойындай отырып, ол ресми тұрғыдан әлгі тұлғалар әрқашан “ұлы орыс адамдары аталады?”.. деген сұрақтан жалтарып кетеді.

Онын ой топшылаулары бойынша жаңа халықтың пайда болуы туралы автордың келген қорытындысы — негізінен түрлі түркі халықтарынан тұратын Алтын Ордада солардың сапырылысуынан бұрын жоқ халық (татарлар) пайда болып-ты-мыс.

Онын үстіне ол мынадай түйін жасайды: Қазан мен Қырым татарларының бір-бірінен айырмасы Украиндықтар мен Белорусстар сияқты-мыс.

Бұл халықтардың айырмасы бәлкім болар немесе болмасты, бірақ ол туралы ақиқатты өзге біреу ағалық етіп, тек соның аузындағы шындық болып емес, өздері айыруға тиіс.

Сол секілді халықтың шын тарихы мен тұқым-тегі туралы да сыртқы біреу өлденелерді ойдан қосып немесе бөтеннің саяси, ұлттық, экономикалық мүддесі, жеке мархабаты үшін баяндап бермей, сол халықтың өзі айтуға тиіс.

Егер осы тақырыпқа қатысты түрлі әдебиеттерді оқу кезінде тап болатын барлық дәлелдер мен ұстанымдарға қарапайым комактасак — екі жүз жылдан астам монғол-татарлардың қолы астында болғандықтан булгарлар татарларға “айналып кетіпті” деген түйінге тірелеміз.

Солар сияқты аяқасты “деңгейге” дейін төмендемесек те, жоғарыда айтылғандарға байланысты сол “ғылым қайраткерлерінің” ұғымы мен сөз саптауына қырысығы сай ой толғауға тура келеді:

Ендеше екі жүз жылдан астам сол монғол-татарлардың билігіне бағынған, тіпті, “езгісі мен тепкісіне” түскен славян-орыс халқын енді не деп өзгертіп атауымыз керек, соны айта көріңізші, жарқыным?...

Немесе әлгі теория бойынша монғол еркегі мен православилік орыс әйелі төсектес болуынан жарық дүниеге православилік орыс жаратылды деп қарайық па?

Егер оған келіспейтін болсаңыз тап сол монғол мен мұсылман булгар әйел жақындасса неге тек қана мұсылман-татар тууға тиіс?

Мәссаған, ол аз десеңіз, кәдімгідей әдеттегі орыс пен түрік-булгардың немесе татардың аралас некесінен тек орыс қана туатын көрінеді...

Міне, осының бәрі әлгі “өзгінің” кезінде орын алғанын ескеріңіз...

Бір қызығы ұлыдержавалық орыс тарихшыларының осы бір ғаламдық теориясы тек қазан татарларына ғана қолданылады. Ол теориясы болгар-қазандықтарға болмаса өздерінің славян-рустарына немесе Россияға өз еркімен қосылғандарға қатысы жоқ сияқты.

Әрине, ұзақ жылдар бірге өмір сүргенде ұлттардың араласуы мен ұрпақтың шаталынуы, бір-біріне жақын халықтардың бірігіп кетуі болатынын ешкім жокқа шығармайды, мұндай табиғи жағдайлар қазір де жүріп жатыр. Бірақ түркі-болгардың монғолмен араласуы нәтижесінде соңғысынан мүлде басқа, ал түрі, тілі, діні, барлық салт-дәстүрі алдыңғысына толық сай келетін үшінші бір халық шыға келетіндей өрескел өзгеріс пайда болуы мүмкін бе?

Сөйте тұра осы өлкедегі өзге халықтардың араласуынан ештеңе өзгермейтіні қалай? Әлгіндей әумесерлікті ойлап табу, тіпті соны аузы көпіргенше даурығып дәлелдеуге тырысу қайран қалдырады.

Империя өмір сүрген барлық ғасырлар бойына осындай “қайраткерлердің” қолымен тарих жасалып, олар өз иелерінің тапсырмаларын орындағаны үшін ғылыми дәрежелер мен құрметті атақтар, жоғары лауазымдар алып келді...

Шындығында мәселенің мәні “болгарлар” мен “қазандықтар” атауларының орнына жаулық танытып тұратын “татарлар” сөзін ауыстыруда еді. Ол өздеріне адам жаралғалы тиісті емес жерлерді отарлаған әрекетін ақтау үшін монғолдан кейінгі басқыншы орыс патшалығының қолдан жасаған жапсырма жамауы болатын. Әйтпесе сол монғолдардың немесе татарлардың өзара араласудан әрқайсысының табиғи антропологиялық түр-сипаттары тіпті танымастай өзгеріп кетуі мүмкін емес!

Мысалы Плано Карпини монғол-татарлардың арасында болғанда олардың сыртқы түрін былайша сипаттады:

“Олардың түр-әлпетінде ерекшелік бар... Атап айтқанда көздері мен беттерінің арасы алыс, беттері жағынан бұдырая сыртқа тегіп тұрады, мұрындары тегістеу және шағындау, көздері кішкентай, кірпіктері қастарына дейін көтеріңкі”.

Басқаша айтқанда әлгі тарих ғылымының докторы өз кітабында келтіргендер мен мына татарларды салыстырғанда

казан татарларына еш ұқсастық таппай тұрмын. Себебі өңгіме адамдардың мүлде басқа антропологиялық түрі мен басқа нәсілдердің өкілдері туралы болып отыр.

Сол заманның тағы бір көрнекті адам, Темірланның өмірбаянын жазу үшін материалдар жинау мақсатында Алтын Ордаға келген, біздің ата-бабаларымызды синаптап берген, Түрік сұлтаны Мұхамед I хатшысы, ХУ ғасырлық араб тарихшысы әрі әдебиетшісі Ибн-Арабшахтың жазбасы да соған дәлел бола алады.

“Олардың адамдары-нағыз ерлер (мақтаулы мағынасында), жауынгерлері таңдаулы мергендер. Тілдерді — ең шешен түркілер, өмірі — ең дұрыс дінділер, бойы — ең сымбаттылар, көркі — ең ажарлылар..” (Р. Фархутдинов)

Л. Н. Гумилевтің айтуынша: әрқайсысы өзінің экологиялық орнын тапқан жағдайдағы бір өлкеде екі немесе одан да көп этностардың қатар өмір сүруі (мысалы славян-рустар, булгар-казандықтар, қыпшақтар және монғолдар) — жиынтық туралы немесе бір экологиялық ғана сөз етуге болады.

Өзінің сұхбаттарының бірінде Лев Николаевич Гумилев былай деді:

“Әлдебір халықпен жыныстық қатынас арқылы бірігіп кету — ақылға сыймайды. Адамдар тәнінің төменгі тұсымен емес, басымен ойлап, жүрегімен сезінеді...”

Осы заманғы Татарстан аумағында тұратын татарлардың ата-тегі: біріншіден — кама булгарлары, екіншіден — осында келген қыпшақтар, үшіншіден — орыс славяндарын да қосуға болады.

Яғни бұл этнос (басқалар да солай) өзінің табиғи тегі мен тарихы жағынан аралас. Оның мұсылмандары — Кама булгарлары деп, православиеліктері — орыстар деп аталған...”

Әрине бұл пікір нақты жағдайда даусыз дәл бола бермейді, алайда негізінде шындықтың тұғыры да жоқ емес.

Біз айтып отырған халық бойынша оның негізгі өзегі булгарлар, содан кейін ғана қыпшақтар болып табылады.

Еділ-Кама булгарларының қыпшақтануын, яғни қазан татарларының булгар-қыпшақтық төркінін сөз еткенде бұл құбылыс бір-бірінен ешбір бөліп алуға болмайтын тектік құрамға — мешерлерге, титярларға, кряшендерге де ортақ екенін ескеру керек. Олар осы күні қазан татарлары деген бірегей атауды құрайтын біртұтастық.

Бұған дейін айтылып өткен булгарлардың Руське кетуі және басқа байланыстар болып тұрса да түрік-татар мен славян —орыс қатынастары ғылыми әдебиетте әлі күнге жеткілікті зерттелген жоқ, жарық түспеген тұстары бар. Тарихи фактілердің бұлжытпай куәлік етуі бойынша славян-орыс халқы өзінің қалыптасу кезінен бастап бүкіл орта ғасырлық тарихының өне бойында түркі тілдес халықтармен тек мемлекеттік саясат деңгейінде ғана емес, қарапайым адамдардың аралас-құраласы түрінде де өте тығыз байланыста болғаны даусыз.

Окінішке орай оларды X ғасырдан кейін діндер айыра бастады, дәлірек айтқанда діни идеологиялардың қарсы тұруы айқындала түсті. Ал, 1460 жылдың соңынан бастап орыс княздерінің қазан хандығын бағындыруға, артынан көзін жоюға бағытталған басқыншылық саясаты одан әрі асқындырды. Ұлы орыстық шовинизм, ұлтаралық араздықты татарларға деген жеккөрінішті қоздыру идеологиясы да осы кезден басталады.

Алайда, бұл қиянқылық өршігеннің өзінде олардың жария қылмай-ақ өзара шаруашылық және саяси тәжірибелерін игерісуіне, сөздік қорымен, әдеттерімен, ғұрыптарымен, дағдыларымен, адамгершілік ұстанымдарымен бірін-бірі байыта түсуіне бөгет бола алмады.

“Езгі” дегенге де шындық тұрғысынан, ұстамдылықпен және ашық көзбен, Россия үкіметтерінің билеп-төстеу идеологиясының ынғайына тарихи фактілерді икемдемей, бәрін болған қалпында қарау керек. Ол дегеніңіз Русь пен Орда арасындағы келісімшілік бойынша монғолдар бағындырған барлық орыс жерлерінен салықтар жинауға өкілет алу мен осы міндетті Орданы жоқтатпай асыра орындау арқылы ауқаттанып әрі күшейіп алған Московияның кері қарсыласуы екенін түсініп алу дұрыс.

Осы бір “езгі” дегенді елеуреп айтатындар алдымен Русь ешқашан Алтын Орданың мемлекеттік құрамына кірмегенін еске түсіріп алса екен. Орыс князьдіктерінің Ордаға тек салық төлейтін ғана міндеткерлігі болды, ал, кейінгі қолдан жасалғандарға емес, сол замандағы тарихи карталар мен жазба құжаттарға сенетін болсақ саяси тәуелділігі сыртқы көрініс қана.

Русьте саясат, экономика, дін шығыстан Орданың, батыстан католик елдерінің ықпалын сезінсе де кезегімен, яғни өз еркімен жүріп жатты.

Сонымен қатар зор аумақты алып жатырған Алтын Орданың өзі де ішкі қайшылықтарымен, қисапсыз Шыңғыс ұрпақтары арасындағы билік үшін тартыспен жүлқыннып, ақыры Ақ Орда мен Көк Орда болып кетуге дейін барғанын да ескеру керек. Билікке таластың толассыз болғаны сондай — тек бір жылдың ішінде тақта алты хан ауысқан кездер де өтті.

Осының бәрі Алтын Орданың әлсіреуіне, ыдырауына соқтырды. Әуелі Алтын Орда, одан кейін қарай Москва Русі, орыс патшалығы, Россия империясы, Кеңес Одағы, қазір Россия Федерациясы — осының бәрі монғол-татар жаулап алуынан басталған бір тізбектің буындары екені Россия тарихшыларынан басқа бүкіл әлем ғылымы мен тарихы мойындаған ақиқат.

Егер тарихи шындыққа жүгінер болсақ Орданың аталған мұрагерлері сол географиялық және ұлттық демографиялық кеңістікте шыңғыс ұрпақтарының дәстүрін одан әрі жалғастырған орыс-татар жиынтығы негізінде пайда болды.

Оның тұғыры — славян және түркі халықтарының бірлігі.

Москваның болашақ басымдылығының бастауы Куликово шайқасы (1380) болғаны рас, бірақ ол бізге үйретілгендей империя тарихшыларының баяндауы түрінде емес басқа жағдайда болған оқиға. Себебі олар жасырып тастаған нағыз шындықтың өзі басқаша болатын.

Әйтеуір бір жақсысы осы оқиғаға қатысқан басқалардың дән мен кебекті айырып алуға көмектесетін куәліктері сақталған. Қайтерсің, бізге енді ғана беті ашылып жатырған талай шындық дүние жүзіне баяғыдан-ақ белгілі көрінеді.

Ол шындық мынадай: 1380 жылы Орыс хан өлгеннен кейін әскербасы Мамай мен тікелей Шыңғыс тұқымынан шыққан Токтамыс арасындағы Алтын Орда тағы үшін арпалыс біріншісі — Еділ ханы Мамайды — Литва ұлы князі Ягайломен (оның венециялықтардан, генуялықтардан, қыпшақ-татарлардан, буртастардан, морявалықтардан тұратын жалдамалы отрядтары күшті болатын), екіншісі — Токтамыс ханды — Москва-Владимир князі Дмитрий Донскоймен (себебі Орданың Шыңғыс ұрпақтары литвалықтардың, шведтердің, немістердің шабуылын тойтаруға Руське әлдене рет көмектескен болатын) олақ болуға итермеледі.

Осы жолы Мамайдың басты көздегені Москва еді.

Бұл орайда ресми ресей тарихынан “түсіп қалған” мынадай фактіні еске алу керек: Ордамен стратегиялық олақ Алек

сандр Невскийдің бұрынғы жеңістіктеріне жебеуші болған. Атап айтқанда ол Батыйдың ұлы Сартақпен анда бауыр болып, монғол астанасы Қаракорымға барып тағзым еткен сон ғана олардан әскери көмек алды, солардың күшімен бүлікші Новгородты басты, Невада шведтерді, Чуд көлінде немістерді жене алды.

XIII ғасырдың аяғында XVI ғасырдың бірінші жартысында өзара соғыса берген орыс княздері әрқайсысына көмек сұрап Ордаға жиі жалбарынғанын, ал Орда әр князға-біріесе Москваға, бірде Рязаньға немесе Тверьге қолдау көрсеткенін де орыс тарихы ешкімнің есіне салғысы келмейді.

Орыс князьдері әдетте Орда ханларының туыстарына үйленуге тырысуы да олар үшін маңызды мәселе еді. Мәселен Ростов және Белоозерск князі Глеб Васильевичтің христианша Федора деп ат берілген әйелі Сартақтың қызы еді, 1317 жылы Москва князі Юрий Данилович Өзбек ханның қарындасына үйленді т. б.

1380 жылы, яғни Куликово шайқасы болған тұстағы Русьтің басты жауы саналған Орда емес, Литва екені де ескертетін жай.

Русьтің біріккен ел болуына әлі көп мезгіл бар еді, ал, осы кезде православилік орыстарға қарсы Рим Папасы жариялаған екінші (1258) және үшінші (1262 ж) крест жорықтарында орыс княздіктері арқа сүйеген негізгі әскери одақтас алтынордалықтар болды, яғни монғолдар, болгарлар, қыпшақтар, басқа да далалық түркілер литвалықтарды, Ливон немістерін талқандасты. Орыс тарихынан осы жайларды оқыған жоқсыз, әрине. Дегенмен оңтүстік-батыс, солтүстік-батыс орыс жерлері әлі де болса Литва ұлы княздеріне қарайтын және Ордаға салық төлеп тұратын. Оның үстіне 1386 жылы Литва Смоленск княздігінің жерін басып алғандықтан шекара Москваға тым таянып қалып еді.

Куликово шайқасына қайтып оралайық.

Тула түбіндегі шайқаста Мамай жеңілді.

Бұл шайқаста Сергей Радонежский батасын берген Дмитрий Донскойдың тасала ұстаған ұрымтал полкі басты міндет атқарды, ал Ягайло кешігін қалып, ұрыстың соңына ғана келді, бірақ бұл кезде тайталастың тағдыры шешіліп қалған.

Сонымен бұл шайқас тек орыс пен монғолдың емес, бір монғол-қыпшақ-орыс әскерінің екінші бір монғол-қыпшақ-

литва-итальян-орыс әскерімен соғысы болды. Сөйтсе де екі жақтың да негізгі күші түркі-қыпшақтар болатын.

Алайда, ең маңыздысы сол жеңістің ізінше емес, Куликово шайқасынан 150 жыл өткенде және орданың ішкі қақтығыстардан әлсіреуі мен ыдырауы, Уградағы соғыссыз қарсы тұрысу, одан кейінгі Русьті салық төлеуден босату оқиғалары артта қалған соң ғана Москваның басқа орыс қалалары мен аз халықтардың жерлерін басып алуы, күшпен өзіне қаратуы мүмкін болды.

Ал, 1380 жылғы шайқастың нәтижесі: Русь өз күштерін Москва төңірегіне топтастыру керектігін түсінді, Токтамыс Еділ хандығын бағындырып Алтын Орданы біріктірді. Ол Астраханьды, сол жылдың күзінде Сарайды алды. 1382 жылы Токтамыс Еділ болгарлары әскерінің және тағы да төменгі Новгород князі Дмитрийдің, Рязань князі Олегтің отрядтары көмегімен өзінің бұрынғы одақтасы Дмитрий Донскойды талқандай жеңіп Москваны алды, ол Алтын Ордаға қайтадан салық төлеп тұратын етті.

Арада 10 жыл өткен соң 1392 жылы ғана Токтамыс Темірмен соғысқа қаржы қажеттігінен келесі Москва князі Василий I-ге төменгі Новгород, Муром, Таруса, Мещера сияқты орыстың өз қалаларын биледі, өзіне сатып берді.

Мамай болса Куликово шайқасынан кейін Литваға қашты, одан Кафа (қазіргі Федосия) қаласындағы генуялықтарға барды, сонда ұсталып, өлтірілді.

Мамай ұрпақтарының одан кейінгі тағдыры, тіпті, қызық. Оның ұлы Мансур Литвада қалған, оның ұлы Мамай ханның немересі славян қызына үйленіп, олардан Елена Глинская деген қыз туды.

Сол қыз орыс князі Василий III-ге тұрмысқа шығып, оған Иван Васильевич деген ұл, кейін қаһарлы Иван аталып кеткен атақты патшаны туып берді.

Тарихта қанша бұлтартса да айналып өте алмайтын шындықтың бірі осы, біреулер ұнатса да, ұнатпаса да ондай әлемге анық ақиқат сол — скандинавиялық Рюриковичтер тұқымынан шыққан славян — орыстың бірінші патшасы Мамай ханның бел шөбересі...

Ал, ендеше, осының бәрінен кейін кім кім еді, кімдікі дұрыс немесе теріс еді, кімді кім жеңіп еді дегендерді електеп көр... (З. Краснов, А. Халиков, О. Куленов).

СӨЗ СОҢЫ

Әр халықтың тарихында да ұлы тұстар мен өкінішті жайлар болады. Осыған орай Дүниежүзілік бірінші татарлар конгресіне қатысушылар назар аударған екі жағдайды айтқым келеді.

Біріншісі: тағдырдың тәлкегі бойынша біздің халқымыз бір басқыншының — орыстардың күштеуімен екінші басқыншының атына ие болды, соның салдарынан Еділ булгарлары татарлар деп аталып кетті.

Алайда, Татарстан Республикасы Ғылым академиясының президенті М. Хасановтың пікірі бойынша бұл ұлттың атын қайтадан “булгар” атауына көшіру қажеттігін күн тәртібіне қоймайды. Себебі тарих тұрғысынан біз енді әрі булгарлармыз, әрі қазан татарларымыз. Атымызды өзгертпесек те біздің жан-дүниеміз булгар рухы екенін ешкім жоққа шығара алмайды, енді оны ешкім өзгерте де алмайды.

Дегенмен, халықтың тектік атауын өзгерту, қайтып алу дегенді қоя тұрсақ та, бұл проблеманы “саяси зиянды” мәселе деп шу шығарудың қажеті жоқ. Әрине біздің халқымыздың өкілдері қайда жүрсе де өткені қандай болғанына, қазір саяси немесе ғылыми көзқарастар тұрғысынан қолайлылығына қарай өзінің шын тарихын түгел білуге тиіс, одан саяси астар іздеу орынсыз.

Себебі, біздің кешегі тарихымыз бен бүгінгі аталуымыз — енді болары болған тарихи, саяси факт, одан қол үзіп кету мүмкін емес, оның үстіне қалай да өзгеріс жасаймын деп шеттен екіншісіне ұрынып-перініп жатқан ешкім жоқ. Бұндай бұлғақтардың талайы басымыздан өткен. Ал, тура тәрбиелік жағынан бәрімізге пайдалы рухани қуат береді, ұлттық мақтаныш сезімнің дамуына, дүниеге таралып кеткен қазан татарлары ұлтының бірлігі нығайуына ықпал етеді.

Еуропа мен Сібір мұсылмандары Діни басқармасының муфтиі Талғат Темуджин аталған конгресте былай деп еді:

“Алғаш рет татар халқы 922 жылы ислам дінін қабылдау салтанатына жиналып еді, бүгін екінші рет бас қосып отырмыз.

Осы екі бас құраудың арасында сан алуан тарихи оқиғалар өтті. Монғол шапқыншылығы болды.

Қазір біз осыдан мың жыл бұрын жерімізге соншама қасірет әкелгендердің атымен аталамыз. Осы жауға қарсы кезінде бабаларымыз бірлесе бас көтерген.

Сондықтан осы бас қосуды үшінші рет жиналуымыз деуге де болады.

Егер 1552 жылы 41 тәулік бойы Қазанды қорғаған халық бір тудың астында "Аллах акбар" деп бірлесе ұрандағанын еске алсақ бұл төртінші рет тілек пен жүрек біріктіруіміз.

Бүгін бізді осында бірлік, түсіністік, туыстық жолдары жинап әкелді.

Бүгінгі жиналу — 450 жыл кемсітуден, үміт пен сенімді жоғалта жаздаудан кейінгі тұңғыш табысуымыз...

Біз ең қымбаттымызды, ең қажеттімізді — ұлтымыздың атын жоғалтып ала жаздадық. Булгарлардың ұрпағы осы заманда өзін татарлар деп атайды.

Біз өзіміздің атымызды жоғалттық, бірақ өзіміздің Отанымызды, дінімізді, тілімізді сақтап қала алдық. Дініміз, тұған тіліміз, Туған еліміз! Олар аман болса, біз де аманбыз...

Біз өзімізге ұлт тандап алған жоқпыз. Біздің ұлтымыз ешкімнен де кемшілігі жоқ.

Егер бүкіл адамзат көркем гүлзар десек, біз оның көрікті бір гүліміз...

Барлық ұлттар — алманың жасаған ұялары. Бізді кім деп атамасын; булгарлар десін, татарлар десін — бәрібір жер бетінде тірлік етеміз...

Отан болатын жерді, көркі болатын елді біз тандаған жоқпыз, бізге Аллахтың еркімен Еділ жағалауы тиді... Татарстан бізге Аллахтың тартуы...

Мың жыл бұрын арғы бабаларымыз исламды қабылдады. 1989 жылы біз осы ұлы оқиғаның 1100 жылдығын атап өттік.

Соңғы 73 жылда біз құрдым шатқалдың шетінде тұрдық. Біздің бабаларымыз, ежелгі булгарлар, бүкіл өмірі бойына әрбір ойы мен әрекетін Аллахтың талаптарымен тексеріп отырғанын ұмытып кете жаздадық...

Муфти бүкіл дүние татарларын енді откендегі бастан кешкен қасіреттер үшін кінәлілер іздемеуге шақырды, түсіністік пен тілеуестіктің, бірлестіктің жоктығынан болар іс болғаны өзінен-өзі белгілі деді. Сондықтан — деді ол біз келешекке сенуіміз, үмітсіздік сезімінен арылуымыз, барлық халықтармен бейбітшілікте, достықта болуымыз, өзімізді де, өзге ұлттарды да сыйлауымыз, бір-бірімізге көмектесуіміз, жалпы адамзаттық құндылықтарды арзанға айырбастауымыз керек.

Жаңару мен жаңа орлеу откенге сатауат қылмайынша, алауыздық үшін өкініш етпейінше, исламның ұлы әлеміне қай-

тып келмейінше мүмкін емес, ол үшін бірлік, сабырлылық және бір-бірімізге төзімділік қажет...

Бүкүлдүниежүзілік конгресске қатысушылар өткен ғасырларды сараптай келіп назар аударған екінші жай -- біздің халқымыздың білімге деген ерекше ұмтылысы мен түбінде әділеттің салтанат құруына айрықша сенетіндігі және мемлекеттік мәселесіне сезімталдығы.

Мәселен, көп жылдар бойы татарлардың тұрмыс-тіршілігі мен мінез-құлқын зерттеген Қазан университетінің профессоры Карл Фукс 1844 жылдың өзінде былай деп жазған болатын:

"Маңындағына қырағы этнографтың айрықша назар аударуына лайық жай -- Қазан татарларының өздері бағындырылған үш жүз жыл ішінде тек өздеріне, ұлтына тән ерекшеліктерді жоймауы.

Олар орыстардың және төңірегіндегі басқа халықтардың алдында... қазіргі жағдайының өзінде бұрынғы бабалары сияқты артықшылықтарын аңғартып тұрады.

Оларды өзгелерден бөлектен көрсетіп тұратын қасиет - өздерінің рухани сапасын, дінін асқақ ұстау, өздерінің үйдегі тұрмысын мақтан ету".

"Әрбір сырттан келуші қазан татарларының кейбір еуропалық-тармен салыстырғанда анағұрлым білімді халық екенін көргенде қайран қалары даусыз.

Оқу мен жазу білмейтін татар өз жерлерестері арасында жағымсыз, басқаларға да азаматтық құрметі кем адам саналады".

Біздің халқымыз төрт жарым ғасыр кемсітілсе де өздерін ешқашан құл деп сезінген жоқ. Әуелі монғолдардың, артынан орыстардың үстемдігіне қарсы ұзақ әрі табанды қарсыласуымен қатар. Разин мен Пугачев көтерілістеріне, басқа да халық қозғалыстарына қазан татарларының көптеп қатысуы да соның айғағы.

Мына мысалдарда да осындай мән бар:

1812 жылғы соғыста татар-башқұрт полктары Парижге бірінші болып кірді.

1939 жылы Варшаваны қорғауда Польша татарлары ақырына дейін табан тіреп тұрды.

Екінші дүниежүзілік соғыста 161 татар Кеңес Одағының Батыры атағына ие болды (саны бірнеше есе көп және соғыс өз жерінде жүрген орыс, украин, белорус халықтарында ғана батырлар бұдан артық).

Ресми идеологияның лакабына қарамай, шындығында Рейхстагтың төбесіне жеңіс туын тіккен қарулас бес жауынгердің бірі – татар жігіті Ғазиз Зағитов;

Татарстан ТМД елдері арасында, тіпті, әлемде санаулылардың және алғашқылардың бірі болып 1996 жылы Россияның Шешенстанға басқыншылығын айыптады, шешен халқымен ынтымақтастығын ашық жариялады;

Белгілі дін таратушы Ильминскийдің пікірінше татар халқы барлық ғасырларда, бастан кешкен барлық жағдайларда өзін мемлекеттігі бар халық, мемлекеті бар ел деп есептеді және әрқашан солай сезініп келеді. Себебі, ең бірінші болгар хандығынан, яғни VI ғасырдан 1552 жылы Қазанды жау алғанға дейін он ғасыр бойы дамыған, дәстүрлі мемлекет болғаны халық санасында өшпестей орнығып қалды. Тіпті, соңғы төрт жарым ғасыр бойы орыс мемлекетінің құрамында болуы бұл сезіну мен түйсінуді өшіре алмай қойды.

Өкінішке орай, мектеп табалдырығын аттаған балғын шақтан бастап орыс халқының санасына сіңірілетін тарихтың жалғандығы мен біржақтылығы сондай орыс адамы осы күнге дейін бұрынғы Россияда, сосын КСРО-да, қазір жаңа Россияда басқа халықтардың (шешендер, татарлар, еврейлер, солтүстік халықтары т. б.) тұқымын құрту (геноцид) жасалды және жасалып жатыр дегенді қанеріне де алмайды. Ама! не, орыстар мүмкін әдейі болмаса да өткен тарихындағы, қазіргі төңірегіндегі оқиғаларда тек өз көзқарасы тұрғысынан бағамдайды, өзгелерді емес, өздерін ғана сыйлайды, өздерінің қиналыстарын ғана сезінеді...

Қайталап айта бергің келмесе де оқулықтарда, ғылыми және көркем әдебиеттерде біздің халқымыздың тарихы өрескел өзгертіліп, өтірік өзгертіп жасалатыны қынжылтпай қоймайды. Соның салдарынан басқа халықтардың да түсінігінде “татар” сөзі қорқыныш пен секемділік туғызып келді.

Ал, татарлардың арына тию үшін орыстар ойлап шығарған алуан түрлі мәтелдердің біздің халыққа еш қатысы жоқ. Ол тек өздерінің өті жарыла өшігуін және не қыларға қайрансыздығын білдіреді.

Егер мұндай бейәдеп сөздерді адам-адамға, ең сорақысы халық – басқа халыққа қарата айтса ол солардың өзінің нағандығы мен тұрпайылығын ғана танытады.

Асылы біреуді немесе бір халықты кеміту деген сол адамның немесе халқтың өзінің кемшілігі екенін естен шығармау керек. Егер жақсылық жасаушы, жақсыны жар салушы болсақ қана өзін де сондай құрметке бөленесін...

Осы тақырыпты тамамдай келе тарихта әр халықтың өзіне тиіс орны бар, әр халық өзі үшін өзі жауап беруі, өзі туралы өзі ойлануы, өзі ой айтуы керек дегім келеді. Әркімдер әлдебір әбігер ойлап тапқысы келгенімен, қарасаңыз жаратылыста бәрі қарапайым-ақ — барлық халықтар, мейлі орыстар мен монғолдар, татарлар мен қытайлар, башқұрттар мен чуваштар, болгарлар мен қазақтар, немістер мен түріктер, болгарлар мен карашайлар, балқарлар мен венгрлер, басқа халықтар болсын жер бетінде өз тарихын өтіп, өз тағдырын кешіп жатыр.

Басқалар туралы әдепті айтумен қатар, өзге адамдар мен халықтардың ойымен пікірін акырына дейін ізетпен, сабырмен тыңдай білу де жақсыға тән қасиет. Содан кейін ғана, тіпті, қарама-қарсы болса да өз көзқарасынды білдіруге болады емес пе?

Қаншама қырғын соғыстар өтсе де өткен мыңжылдықтың ортасында ешбір халықты мүлде жойып жібере алмас еді, бір халық басқа халыққа түгелімен тоғытылып кетпес еді — табиғаттың тапжылмас заңы бойынша бұл дүниеде ешкім де, ештеңе де із-түзсіз ғайып болып кетпейді.

Әсіресе, үлкен тарихы бар тұтас халықты аты өзгергеннен заты өзгереді, өзіне тән тұқым-тектік ерекшелігі жойылады деп қарау-есерлік.

Өзіңіз ойлап көріңізші: өзінің мемлекеттігі, діні, мәдениеті бар бүкіл бір біртұтас халық аяқ астынан жойылып, басқаға бүтіндей сіңіп немесе мүлде басқа халық болып кетеді дегенді көз алдына келтіру, тіпті, қиялдаудың өзі ақылға сыймайды ғой. Қандай өзгерістер мен төңкерістерді бастан кешсе де ол халықтың мың жылдар бойғы жан-дүниесі ерекшелігі сақталатынын, сол халықтың басқадан айырмасы болатын қасиеттері көрінбейтін тілдермен ұрпақтан ұрпаққа сабақтасатынын, сөйтіп халыққа тәннің бәрі әрқайсысымызға тән болатынын ешкім жоққа шығара алмайды. Осы мәселедегі ең маңыздысы осы деп білемін.

Сондықтан Еділ болгарлары, қазандықтар, қазан татарлары деген атаулар өзгерсе де тым әрідегі болгар дейтін

халық тектердің тоғысуынан тұңғыш қалыптаса бастайтын кезден бері қарайғы тектік-генетикалық, тектік-өлеуметтік, шаруашылық-экономикалық, мәдени-саяси байланыс-тардың жалғастығы жойылып, тұтастығы тыйылып қалмайды.

Россияның ресми тарихындағы қазан татарлары туралы теориясы көріне күмәнді екенін бұрынғының да, қазіргі кездің де аса көрнекті адамдары айтқан және айтып келеді. Меніңше арадағы шын тарихты естен шығармауға, ерсі шатастыруға тырысқан кезең болмағанда бұл мәселені көтерудің өзі барып тұрған білімсіздік пен надандық сияқты көрінер еді.

Қорыта келе мысал ретінде Ш. Уәлихановтың 1856 жылы жазған “Оңтүстік Сібір тайпалары туралы жазбалар” атты еңбегінен үзінді келтірейін (бірақ еңбек мүлде басқа мәселеге – Мұхаммед дінінің түркі халықтарына теріс әсері туралы жазылған):

“...Қазан татарларын қараңызшы, тарих бізге оларды Батый монғолдарының ұрпағы немесе Батый жауынгерлерінің жергілікті түркі тайпасы-қыпшақтармен қойыртпағы деп түсіндірді.

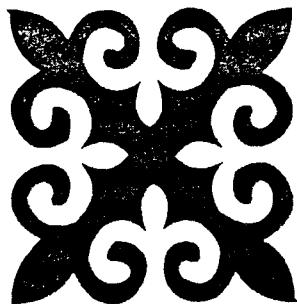
Айтыңызшы, айналайын, сол Еділ монғолдарында (яғни еділдік бұлғар-татарда) осылай пайда болуын білдіретін бірде-бір белгі бар ма?

*- Дым да жоқ. ”**

Бүкіл сұраққа бір-ақ жауап осы.

* Ш. Уәлиханов 1-том, 294 бет (орысша жинағы)

*ЗАМАНДАСТАРЫМ
ТУРАЛЫ*

ФИНАЯТOLЛА ӘБДІРАХМАНҰЛЫ ТУРАЛЫ

*Атырау Университетінде
Финаятолла Әбдірахманұлын еске алу
конференциясында сөйлеген сөзінен.*

Құрметке ылайықты азаматтық борышы мен парызын қалтқысыз қызмет еткен ұстаз-ардагеріңізді бақиға да осыдан аттандырып, бүгінгі күні 75 жасқа толған Финаятолла Әбдірахманұлын еске алып ұлықтап отырған осынау шараны өткізуші ғылым ордасының Асхат Сәлімұлы бастаған ұжымы мен Финекен дәріс берген кафедра меңгерушісі Гүлжамал Батырғалиқызының ұлағатты істеріңізге шын жүректен шыққан ыстық ықыласты ризашылығымды білдіремін.

Бұндай үрдістің сирек болғаны жақсы, тіпті болмай-ақ қойғаны да артық емес, бірақта адамзат өмірінің ұзақ сапарындағы соңғы шығарып салар бұндай рәсімді көріп те білгені жастар үшін қажет...

Мен Финаятолла Әбдірахманұлының шәкірті де онан тәрбие алғандардың арасында болмасам да, бірақ та, ол адамның ұлағатты отбасымен оның баласы менің жолдас-досым Марат Финаятұлы арқылы білетінмін.

Оған себеп, Финаят Әбдірахманұлы мен Сара Мендіғалиқызының өмірдегі бір-біріне шын сүйіспеншіліктегі ұстаздық тағылымдары адамгершілік қайырымдылығының жолдастық қалыбындағы олардың үлкен де татулық үй жағдайларының ата-баба дәстүрінен қалыптасқан өнегелі де әсерлі болатындығынан еді және оны өздерінің өмір үлгілерінен нақтылай түсіп, оны өз балалары мен немерелеріне де тәрбиелік жөн-жоба ізетімен бойларына еге білді.

Соның да әсері болар, олардың бала мен қыздарының бәрі де мұғалім мен дәрігерлік мамандықтарын иемденіп, қазіргі замана ағымындағы қым-қиғаштау сияктанған біздің дәуіріміздегі мамандықтар иесі болып ел болашағына жұмыс жасағанға не жетсін...

Демек, Финаят Әбдірахманұлы өз бойындағы ата дәстүріндегі қасиетінің ішіндегі байқампаздық пен біреуге көңіл қалдыратын әрекет істемеу сияқты қарапайым да зиялылық тағылымын өз балаларына бере білді.

Және бұл кездесоктық емес, өмір белестеріндегі өз орындарын тауып, бәрінің де қызметтеріне сай орналасуларына сол жұмыстағы иеленген беделдерімен өз ұжымдарындағы құрметіне де бөленіп отырғандары да айғақтай түсуде.

Мәселен, Гүлбалһрам мен Клара педагогикалық институтты бітіріп, өз әке мен аналарының ұстаздық соқпағымен жүрсе, Сәуле, Анар, Роза-медициналық институтты тәмамдап, өз өмірлерін адам денсаулығының сақтылығына бағыштап, жалпы халықтың қадірлі өмірінің күзетшілері.

Тек менің дос, жолдасым Марат Әбдірахманұлы болса, педагогикалық жоғарғы біліміне қоса политехникалық институтты да бітіріп, мұнай саласында істеп келді де, күні бүгіндері облысымыздың бас экологы болып қызмет етеді.

Тап осының өзі де, қоршаған ортаның тазалығын қорғау қызметі де табиғат аясындағы адамдардың денсаулығы үшін аса зор мағыналы шешімдер қажеттігін туғызатын халық алдындағы перзенттік парызды да сынайы абырой асар белес-азамат үшін халық алдындағы бедел биігінің асқар тауының шыңындай.

Сол шыңның биігі-өз әкесінің өмір жолындағы шыққан құзынан үлгі болып, баласына да жол көрсеткен Ғинаятолла Әбдірахманұлының адамға деген өз мамандығының сүйіспеншілігі арқылы өз ісіне бар ынтасын салған жарқын бейнесі фәнилік өмірде басқаша болмас та еді...

Бұл жайында Атыраудағы халық ағарту саласының байырғы ұйымдастырушысы да жетекшісі болған Шоқан Мырзағалиұлы Қаржауов 1997 жылы шыққан “Өмір өткелдерінің жолы жайлы атты кітабында былай деп жазулы:

“Гурьев қаласының мектептерінде шынайы ұстаздық тәжірибелері мол адамдардан директор болып істегендер Пустобаев А. М., Ғ. Абдрахманов, А.А. Плешков, С. Сарбаев, К. Құлмағамбетовтер еді.

Олар белсенді көмекшілер бола отырып және солардың қатынасымен де семинарлар, қаңтар, мен тамыз айларындағы мұғалімдер мен халық ағарту қызметкерлері саласының кеңестері де оздырылып отыратын-ды.

Және де солардың көмегімен қала оқытушыларының өз күштерімен сауық кешін өткізу үйірмелері құрылып жұмыс жасады.

Қоғамдық пайдалы еңбекке баулитын үлкен жұмыстардың ынталандыруымен оқушыларды тартып қатыстыруда ойдағыдай істелінді.

Қала төңіріндегі жезім бактарын қамқорлыққа алған мектептің жоғарғы сынып оқушылары күндізгі пионерлер лагеріндегі жазғы демалыстарында бірлестіре отырып жұмыстанды..."

Шындығында да, өз істеріне сенім мен әрі нық сенетін басшылар әр уақыттағы жағдайда көріне отырып, манайына күштілерді жинайды да, соның да әсерінен жұмысы да өнік болатын Орджоникидзе атындағы мектеп директоры Әбдірахмановтың қасында Жұмашева, Гофман, Фабдоллин, Тәкенова, Тілесова, Плетнева сияқты дарынды да тәжірибелі педагогтар істеген-ді...

Демек, осы мектепті тәмәмдаған көп шәкірттердің Кеңес Одағының Мәскеу, Алматы, Ташкенттегі күшті жоғарғы оқу орындарында үздік оқулары да кездей соқтық емес-ті.

Олай деп айтпасымызға солардан шыққан Қазақстанның болашақ оқымыстылары, дәрігерлері, мұғалімдері, заңгерлері, геологтары, инженерлері мен әскерилерінен менің білетіндерім – Х. Табылдиев, Т. Нәренбаев, Х. Бимұкамбетов, М. Д. Батырбаевтар мен Нұрсұлтанов, О. Ескалиев, Қ. Досқалиев, Н. Кисметов, Д. Масатова, Б. Қазиев, Н. Қарамурзиева, С. Қабиева және де көптеген тағы басқалары.

Ал, Финаят Әбдірахманұлы жайлы оның дос-жаран жолдастары мен бірге істеген серіктері мен шәкірттерінің ішінен Х.Б. Табылдиевті, Ү. Қыдыралинді, Қ. Жүсіп сияқты Қазақстанға әйгілер арасына облыс басшыларының бірі М. Сағынбаевты және басқалардың бүгінгі еске алу танымдылығына орай шыққан Университет жинағынан алынды...

Финаят Әбдірахманұлының терең тамырлы да парасаттылық келбеті жайлы осында отырған облыс басшыларының бірі Боран Төлегенұлы Дүйсеновтің айтқан жылы лебізі де жан тебіренерлік ұстаздық тағылымның айқын ақиқатын ақтарғандай-ақ дәлелденген-ді.

Соның ішінде біздің буынымыз сталиндік қуғын-сүргін кезеңіне тап болмағанымызбен олар жайлы тұтқындалып, лагерлерге айдалғанын естіп өстік те, ал кейбіреулерінің аман-есен қайтып келгендердің зәбірленуі – елдегі биші кештердің оларды тұқырта түсіп, кедергі жасай тырысумен жұмысқа да алғысы келмей жүргендеріне мысал - Дүйсенов Боранның әкесі Төлеген елі.

Міне, осы Төлегенге, кеште болса білім қуып, Гурьевтің педагогикалық институтына сырттай оқуға келген тұста, Финекеннің көрсеткен ерекше қамқорлығына қатысты еді.

Сол кезде Төлеген: *“Елдің ісі ердің мойнында”*, - дейді ғой халқымыз, ол-азаматтық борыш пен парыз деген тіркесті тілге тиек еткен Төлегендей ардагерге көзі тірісінде-ақ Сабыр Қазыбаев пен Ғиаятolla Әбдірахманұлының жақсылықтарын қайта-қайта еске алып: *“олардың қамқорлығының өтеуі ұстаздық адал еңбегім болар, қолымнан басқа не келеді?”* - деп отырушы елі дейді баласы Боран Дүйсенов...

Айтарымның жинағына жас ғалым доцент Әділбек Тұрдалиевтің “менің өмірдегі ең қымбатты кезеңім Атырау ғылым ордасында өткізгендіктен де менің қарызды борышымның өтеуі әлі де көптен көп” - дегенінің өзі де жас ұрпақ алдындағы оларға қойған талап сияқты.

Міне, осындай талапты өз өмірінің шыңына дейін сезініп және соның жауапкершілігін Адам, Азамат және Ұстаз - Әбдірахманов Ғиаят Әбдірахманұлы халқына қалтқысыз шын беріле қызмет ете, бар өмірін аянбай жұмсағанына осынау еске алу тағылымы да баршамыздың өн бойымызда жүрек тұсынан орын алып сақталарына сенімім зор...

Ғиаятolla Әбдірахманұлы туралы С. Меңдіғалиұлының жалпылай редакциясымен дайындалған “Ой-толғанысты туындылар мен естеліктер” кітабынан.

РАВИЛЬ ТӘЖІҒАРАҰЛЫ ШЫРДАБАЕВ ТУРАЛЫ

Сонау жетпісінші жылдардың бас кезінде ЖКК “Гурьев НефтХимСтрой” тресінде слесарь болып қызмет істейтін менің әкем Кәрімов Әкрәм үйге “Прикаспийская коммуна” газетінің тігіндісін алып келді.

Ол кезде мен жоғары сынып оқушысы жаңағы газет материалдарын ақтарып қарап отырып, 1967 жылғы қазан-қараша айларында шыққан сандарының бірінің ішінен ұлы Октябрдің 50 жылдығына арналған Мақат аудандық комсомол комитетінің секретарінің мақаласына ерекше назар аударып, оқып шықтым.

Бұл мақалада Автожөндеу зауытының жас комсоргі, Мәскеудің И.М.Губкин атындағы мұнай институтын бітіріп, өзінің туған жері - Доссорға келіп, өндіріс саласында нәтижелі еңбек етіп қана қоймай, сонымен қатар жергілікті жастардың шынайы көшбасшысына айнала білген Равиль Шырдабаев жөнінде жазылыпты.

Нақ соның ұйытқы болуымен, комсомол жастардың күшімен жұмысшы поселкесінде стадион салынып, қазірде спорттық шаралар өтіліп жатқандығы және аллея тұрғызылып жаңадан жас көшеттер отырғызылу қолға алынғандығы, т.б. мәселелер өзінің оң шешімін тауып жатқандығы, басқа сөзбен айтқанда, бұл мақаланың мазмұны Москва Жоғарғы оқу орнының жас түлегінің жаңа бастамалары Республикамыздың байырғы мұнай поселкесіне екінші жаңа табыс бергендей болды делінген еді.

Неге екенін білмеймін, бірақ мен сол фамилияны да, сол мақаланы да есіме мықты сақтап, қазірге шейін ұмытқан жоқпын.

Одан кейін де, институтта оқып жүрген кездерімде де газет беттеріндегі Равиль Шырдабаевқа қатысты мақалалардың бәрін назарымнан қалдырған емеспін.

Айта кету керек, ол өзіне деген сеніммен және тәжірибелер жинақтай отырып түзу жолға түсіп, сол Жолдақ - Қазақстан ЛКСМ облыстық комитетінің бірінші хатшысы, Махамбет аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы, содан кейін - Қазақстан Компартиясының Гурьев қалалық партия комитетінің бірінші хатшысы қызметтерін атқарды.

Ол кезде мен уақыты келген соң онымен бірге жұмыс-тас болып, оның басшылығымен - жоғарғы мемлекеттік

масштабта және көлемдегі қызметке жетекші болам деп өсте ойлаған да жоқпын.

Маған оның басшылық етуімен екі бірдей құрылымда әр түрлі әлеуметтік дәуірде қызметтес болуға тура кеді - қалалық партия комитетінде және облыстық әкім аппаратында.

Өзімнің осы қысқа ғана естелігімде, мен Равиль Тәжіғараұлы Шырдабаевтың тек қана кейбір қасиеттеріне тоқталып, оның нағыз талантты, іскер, өзіндік принципі бар адам және басшы ретіндегі қасиеттеріне тоқталып әңгіме еткім келеді.

Мысалы, кез келген ұжымның қалыптасу мәселелсін алайық, мейлі ол кеңестік - партиялық қызметті алсақ та басты мәселе — кадрлар.

Сол кездегі қалалық партия комитетін басқарып отырған Р.Т.Шырдабаевтың кадрларды тандау мен іріктеу принципі менің көзқарасым бойынша қазіргі мемлекеттік қызметке қарағанда өте тиянақты түрде және талап қойғыш еді.

Бұны мен өз мысалыммен айқындай кетсем.

Бастапқыда “Мұнайгазбарлау” экспедициясының инженері және партбюро секретарінің орынбасары болып жүрген маған комиссия құрамында болып бірнеше партия-ұйымдарын тексеру және қалалық комитеттің отырысында комсомолға партиялық жетекшілік жөнінде мәселе дайындау тапсырылған болатын.

Содан кейін, барып келесі айда ай сайын өткізілетін — бастауыш партия ұйымының, хатшыларының күні семинарына қатысушыларының тізіміне іліктім, онда партия ұйымдарының жұмысын жақсарту жөнінде нақты кеңестерді ұсындым.

Осылардан кейін екі апта көлемінде қалалық комитеттің ұйымдастыру бөлімінің инструкторы ретінде стажировкадан өттім.

Міне, осы шаралардың бәрінен өткен кейін ұйымдастыру бөлімі мен жөнінде нақты бір шешімге келіп, қалалық партия бірінші хатшысы Р.Т.Шырдабаевтың қабылдауына шақырылдым. Соның қорытындысымен маған партия жұмысына ауысуым туралы ұсыныс жасалды (айта кететін жәйіт, осы қабылдауда менің ол кісімен жеке танысқан едім).

Осылайша мен, слесарь-сантехниктің ұлы, 1985 жылдың басында партия аппаратына жұмысқа кірістім...

Ойға оралатыны осындай нақты және мұқиятты түрде кадралды іріктеудің арқасында қалалық партия комитетінде облысқа танымал жеткшілер жұмыс жасады. Олардың қатарында Д. Ахмедов, М. Сәрсекенов, В.Егорихин, В.Думчев, С.Мералиев, А. Кужағалиев, А. Әлимақанов, В. Королев, К. Қабденов, М. Әбдірахманов, М. Артығалиев, Б. Қожиев, Л. Брусиловская, С. Тулеуова, А. Донскова, Х. Джамалетдинов.

Ерекше атап өтілуі тиістінің бірі - ол қалалық партия комитетінен өткен қазіргі мемлекетіміздің басшыларының ішінен – Қазақстан Республикасының Президент аппаратының жетекшісі И.Н.Тасмағамбетов.

Партиялық-кеңестік шаруашылық активі де пәрменді еді, оған өзінің күнделікті жұмыстарында облыс орталығы басшылары да сүйенетін еді. Олдардың қатарында Б. Сағынғалиев, А. Вакуров, С. Жарылғасов, А. Сельбаев, Ю. Колесников, Г. Козачков, С. Шишлов, В. Пашкин, М. Губайдуллин, Б. Мартыненко, В. Гафнер, А. Казанский, Ю. Аббазов, Ю. Шварев, Г. Ревков, Н. Гайнуллин, С. Түгелбаев, А. Пак, Н. Богачкин, С. Хасаев, Т. Серіков, А. Дабысовтар бар болатын.

Сол жылдарда қалалық партия комитетінің беделі өте жоғары еді, сол кездердегі қаланың инфрақұрылымын қалыптастырып, әлеуметтік-экономикалық мәселелері мен проблемаларын шешуде көп рөл атқарады.

Ең бастысы – қалалық партия комитеті сол жылдарда идеологиялық орган болып қана қоймай, қаланың, облыс орталығының өркендеуіне өз үлесін қосты. Сөз орайында айта кету керек жалпы координациялау сол кездердегі облыс басшылары О.К.Көшеков және Е.Т.Тасқынбаев, А.А.Құлыбаевтардың жетекшілігімен жүзеге асырылды.

Нақты сол жылдарда біздің қаламызда Жайық өзенінің үстінен екінші автожол көпірі, мұнай өндеу зауытында кокстiк қондырғы, бройлерлі құс фабрикасы, нан пісіру, сүт және сыра дайындау зауыттары қайта жөндеуден өтті, жеміс-көкөніс сақтау базасы, машина жасау зауытының қайта қалыптастырылуы, үш жаңа мектеп, балалар бақшасы, Пионерлер сарайы, “Буревестник” стадионы, тұрғын үйлер т.б. құрылыс нысандарын салу күшті қарқынмен

жүргізілді. “Экспериментальный”, “Центральный”, “Атырау”, “Лесхоз” жаңа мөлтек аудандары тұрғызылды.

Қала 12 мөлтек ауданға бөлінді. Әр ауданға медициналық пункттер, учаскелік милиция, балаларға арналған әр түрлі үйірмелер ұйымдастырылды.

Сол кездерде қалада “Прикаспиец” атты футбол командасы құрылды. Ол КСРО чемпионатының екінші лигясында ойнады, үкіметтің басты назарында біздің палуандар, боксшілер, байдаркадағы ескекшілер болып, олар Қазақстан чемпионатында жүлделі орындар алып жүрді...

Иә, онымен жұмыс жасау қиын да еді, себебі ол өте талап қойғыш еді, сонымен бірге жеңіл де еді, себебі оның беделі мен тәжірибесі қосымша қозғауыш күш еді.

Мен басында айта кеткен кадр мәселелсіне тектен-тек тоқталған жоқпын, себебі оның басты мән беретінде сол кадрларды іріктеу, орналастыру және тәрбиелеу. Бұлар ол кісінің ойынша нақты табысқа жетудегі басты шарт.

Күнделікті қауырт жұмыстар мен ағымдағы мәселелерге қарамастан, Р.Т.Шырдабаев жұмысқа жаңа творчестволық әдістер мен тәжірибелерді енгізуге көп көңіл бөліп отыратын. Осы мақсатпен қалалық комитеттің жауапты қызметкерлері Минскіге, Ульяновскіге, Қазан, т.б. қалаларға барып іссапарларда болып қайтатын.

Сонымен қатар Равиль Тәжіәраұлы өз ұлты мен жерінің айқын патриоты, осыған өзінің бар өмірін арнаған адам екені анық.

Ол қай жерде жұмыс жасаса да қасында әр түрлі ұлт өкілдері — орыстар, украиндар, белорустар, татарлар, немістер, корейлер жүретін...

Өзімнің осы жазбамды аяқтай отырып айтарым, лайықты түрде өзінің ерік-күш жігерін танытын, сонымен қатар біздің көбімізге айқын үлгі боларлық адам бола білген Равиль Тәжіәраұлының өмір жолынан үлгі алар тұстар өте көп.

Ол өзінің бұндай қасиеттерін Жаңа Өзеннің қалалық партия комитетіне жұмысалғанда танытты. Ол Жаңа Өзен оқиғасының өршіп тұрған кезінде барып ондағы шиеленістілер кезінде баса алған еді. Бұл жөнінде кезінде “Правда” газетінде Н.Ә. Назарбаев айта кеткен еді.

Қазақстан мемлекетінің алғашқы қалыптасу кездерінде Н.Ә. Назарбаевтың қаулысымен Р.Т. Шырдабаев ең үлкен

Қазақстан Америкaн бiрлескен кәсiпорны “Теңiзшевройл” компаниясын басқарып, кейiн Мұнай және газ министрлiгiнде қызмет iстеп, содан кейiн өзiнiң туған жерi Атырау облысына жiберiледi.

Мен оның облыстың бiрiншi басшысы ретiндегi қызметiне тоқтала кетсем.

Ол 1994 жылдың қазан айында бiздiң жас мемлекетiмiздiң әлеуметтiк және экономикалық жағдайлары әлi де осал болып тұрған тұсында, Равиль Тәжiғараұлы облыс басшылығын өз қолына алды. Бұл КСРО-ның тарап және Қазақстанның егемендiк алғанына небәрi үш-ақ жыл болған, барлық шаруашылық-экономикалық байланыстар бұзылған, ол кезде социализм де жоқ, бiрақ капитализм де толық қалыптаспаған, нарықтық қатынастар өзiнiң тұрақсыздығымен және айқын еместiгiмен қарапайым тұрғындардың басым бөлiгiн шошындырып тұрған кезең болатын.

Қазiргi ғылыми тiлмен айтар болсақ, бiр қоғамдық формациядан екiншiсiне өтудiң өзек талдырар өтпелi кезеңi болатын.

Аз ғана күндер iшiнде ол өз командасын жасақтап, олардың iшiне тәжiрибелi де беделдi басшыларды - А.С. Селбаев пен Е.Н. Нұршаевты енгiздi. Жаңа басшылық өздерiнiң тынымсыз жұмыстарын бастап кеттi. Олардың сол кездегi шешiмi табылуы қиын болып, көп машақат көрген мәселелерi, қазiргi таңдағы ең қарапайым мәселе, облыс орталығы тұрғындарын үздiксiз нан өнiмдерiмен, электр энергиясымен қамтамасыз ету, қоғамдық көлiктер жүрiсiн қалпына келтiру, көшелер мен жағалауларды жарықтандыру.

Жаңа нарықтық қатынастар осындай қиындықтарға қарамастан бiздiң өмiрiмiзге бiртiндеп ене бастады.

Қалада алғашқы қазiргi заман талабына сай мейрамханалар және тұрғын үйлердiң бiрiншi қабаттарына кафелер мен дүкендер пайда болды. Дене шынықтыру кешенi, бекiре тұқымдас балық өсiретiн екi зауыт iске қосылды және Жаңа Қаратон поселкесiне мұнайшылар отбасын көшiру, қалаға табиғи газ тарту жұмыстары қолға алынып, қазiр де өз жалғасын тауып жатыр...

Әрине, қалада осы кезде шешiмiн таба алмаған басқа да көптеген мәселелер баршылық едi, бұл келесi басшы И.Н.-Тасмағамбетов қолға алған соң айқын да түпкiлiктi түрде облыстағы ахуалдар өз шешiмiн тапты.

Ал бүгінде Р.Т.Шырдабаев төртінші жыл жауапты дипломатиялық қызметте істейді Қазақстан Республикасының Украинадағы елшісі.

Бұл жағдай да кездейсоқ емес шығар деген ой келеді.

Ұлы Отан соғысы жылдары қазақтың Доссор поселкесінен шыққан мұнайшы-жұмысшы оның әкесі Тәжіғара Шырдабаев Украинаны фашистік басқыншылардан азат етуге атсалысып, ұрыс қимылдарына араласады және ерліктері үшін жауынгерлік наградалармен марапатталады...

Қазақтың көрнекті ақыны және қоғам қайраткері Мұхтар Шаханов өзінің қазақтың батыры және ақыны Махамбет Өтемісұлы жөнінде жазылған “Нарынкүм трагедиясы” атты поэмасын Равиль Шырдабаевқа арнап жазып шыққан.

Бұл өз Отаны үшін қызмет еткен жанға жасалған ең үлкен құрмет.

Шырдабаевтар әулеті туралы Ж. Ароновтың жалпылай редакциясымен дайындалған “Доссор тұлғалары” кітабынан.

1999 жылы 18 ақпанда Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Жарлығымен Атырау облысының әкімі болып Иманғали Нұрғалиұлы Тасмағамбетов тағайындалды. Ол әкім ретінде 22 ай, яғни 2000 жылдың 18 желтоқсанына дейін жұмыс істеді.

Өйтсе де ол осы қысқа мерзімде өз отаны Атырауға, оның барлық төзімді халқының болашағына үміт бере отырып, ең бастысы сол кездегі халықтың билікке деген едәуір кейіндеп қалған сенімін қайта әкеліп өмірін арнай білді.

Сол кезде жаңа әкіммен жүргізілген нақты және мақсатқа бағытталған жұмыстар нәтижесінде осыған дейінгі он жылдықта шешілмей келген мәселелерді биліктің қалай тиімді шеше алатындығын өз көздерімен көрген облыстың жарты миллион халқының тек көңіл-күйі ғана түп негізінен өзгерген жоқ, сонымен бірге өз күштеріне деген сенім, ертеңгі күнге деген сенім пайда болды.

Міне, бүгін Атырау өзінен Қазақстан Республикасының мұнайлы аймағының тек сол жылдары іргесі қаланған нағыз қазіргі заманғы және дамыған іскер орталығын ұсынып отыр.

Әрине, мұның бәріне мемлекет басшысы Н.Ә.Назарбаевтың тарапынан аймақ проблемасын шешуде жас әкімнің ісіне қолдау көрсету арқылы қол жеткізілді.

Дегенмен, рет-ретімен әңгімелейік.

ИМАНҒАЛИ НҰРҒАЛИҰЛЫ ТАСМАҒАМБЕТОВ ТУРАЛЫ

Атырау облысындағы жағдай оны тағайындау қарсаңында мынадай болды.

Тек кейбір сандар мен көрсеткіштерді қысқа мәліметтермен және түсіндірмесіз айтатын боламыз.

Экономиканың негізгі салалары қатарында шығарылатын өнім көлемінің едәуір төмендеп кетуіне жол берілді, мұнай өңдеу 35 пайызға, балық өнімдерін шығару 39 пайызға төмендеді.

5 млрд. жылдық бюджетпен облыстың кредиторлық бережағы 2 млрд. теңге болды.

Балалар жәрдемақысын төлеуде 372,2 млн. теңге сомаға, оның ішінде 1997 жыл бойынша 38,9 млн. теңге қарыздар

болды. Бюджеттік ұйымдардың қызметкерлеріне жалақыларын төлеу бойынша, олардың коммуналдық қызметтеріне бережағы болды. 742 млн. теңге шаруашылық етуші субъектілердің қызметкерлерінің жалақыларын төлеу қарызымен тең келді.

Аймақтың басым проблемасының негізінде облыс өндіретін өнеркәсіптік өнімнің жалпы көлемінің 90 пайызнан көбін құраған мұнайды өндіру, өңдеу және тасымалдауға тек жөн сілтеген экономика дамуындағы біржақтылық жатты.

Нарықтық құрылымдардың, шағын бизнес субъектілерінің дамуы әлсіз болды.

Экономикадағы осындай жағдай мен әлеуметтік өмірдегі шиеленісушілік кезінде сол кездің қиындығына төзген халықты біршама пайдаланған коммунистік партияның ұмыт болған рейтингін көтере бастады.

Бүгін де бұл туралы көпшілік ұмытып та кетті. Ол кезде Атырау мұнайлы емес, іс жүзінде қалдықтар астанасы болды. Қала, оның орталық көшелері толып бықсыған қалдық төгінділерге көміліп жатты.

Дегенмен, аяғына дейін әділ болу үшін есімізге түсірейік. 1998 жыл мен 1999 жылдың басы әлеуметтік қаржы дағдарысының жылдары болды. Белгілі бір уақытта мұнайдың бағасы АҚШ-тың 9 долларына түсіп кетті, бұл барлық республикалардың экономикасына табиғи әсер етті.

И. Н. Тасмағамбетов тағайындалғаннан кейін дәл бір ай өткенде 1999 жылы наурызда Үкімет теңгенің еркін жүзуіне жол беруге мәжбүр болды, яғни АҚШ долларына шаққанда еркін жүзетін теңгенің бағасы туралы хабарлалы.

Әрине, осының бәрін жете түсінген жаңа әкімге ешбір оңай болған жоқ, қайта керісінше, бұл жағдай одан әрі тереңдей түсті, өйткені көмекті, шынында да, ешкімнен күту қажет емес еді, ал жағымды нәтиже тек адамдардың тіршілік әрекетін бірнеше бағытта бірден жарып өту қажет болды.

Сонымен мұндай жағдайда облыстың 42 жастағы әкімі нені қолға алады?..

Тығырықтан шығар жолда кез-келген істің нәтижесі сенің қасында тек пікірлестерің ғана емес, сонымен бірге жоғары кәсіби білімді мамандардың да болуымен байланысты, Иманғали Нұрғалиұлы облыстың алдыңғы әкімінің барлық орынбасарлары мен басшылықтағы негізгі деген департаменттердің басшыларын жұмыстан босатуды қолға алды.

Облыстың жағдайын да, барлық құрылымды, жеке меншіктегілерді қосқанда осында жұмыс істейтін барлық мамандардың әлеуетін жақсы біле отырып, өзінің командасына мамандарды орналастыруда ол алдағы басты, маңызды бағытқа көз тігеді.

Атырауда белгілі екі басшы мына бағыттарды басқарды: Н.Мақашев - құрылыс, сәулет, коммуналдық, балық шаруашылықтары мен төтенше жағдай мәселелерін; Р.Мұрсалиева – білім, мәдениет, денсаулық салаларын.

Міндеттердің келесі қаржы-экономикалық блогын ҚР-ның Халық Банкі төрағасының қызметінен мұнда келген ең жоғары кәсіби деңгейдегі экономист Б.Палымбетовке жүктейді.

Жастығына қарамастан, ірі компаниялардағы басшылық қызметтерді иығымен көтере білген ол Атырауда тек талантты маман және ұйымдастырушы ғана емес, сонымен бірге ол адамдармен қарым-қатынаста өзін көрсетті, жаңа генерацияның, жаңа буынның мемлекеттік қызметшілері қандай болу керектігін көрнекі түрде паш етті.

Шетел инвесторларымен, мұнай-газ секторы, облыстық әкімияттың ішкі экономикалық байланыстарымен жұмысты сол кезде АҚШ-тағы серіктестермен бизнесте біршама табысты іс-тәжірибесі бар нағыз маман Е.Жұмағұловқа жүктейді.

Тағы бір маңызды телім-Атырау қаласының әкімі болып Жамбыл облысы Сарысу ауданының әкімі қызметінен өзінің туған жеріне оралған Д.Тұрғанов тағайындалады. Білім мен еңбек жолы бойынша энергетик қалалық шаруашылықты жүргізу мәселелерін де жақсы білді.

Басқа да маңызды бағыттардың бірі-жаңа басшылықтың жұмысын құқықтық қамтамасыз ету облыс әкімінің кеңесшісі мен мемлекеттік-құқықтық жұмыстар бөлімінің меңгерушісі қызметіне тағайындалған басқа маманға, білімді заңгерге, ҚР Әділет Министрлігінен шақырылған ол да атыраулық Х.Көшқалиевқа жүктелді. Үлкен және тату жұмысшы отбасында өскен оның бір ерекшелігі-адалдық, парасаттылық және қағидашылдық болды. Атап өту керек, оның бұл қасиеттерінің бәрі белсенді қоғамдық істерімен және халық арасындағы беделімен оған тоғыз айдан кейін түспалдап айтқанда, Құрманғазы, Исатай “қызыл белдеулері” бойынша ҚР-ның Парламент Мәжілісінің депутаты болып сайлануына мүмкіндік берді.

Бұл орайда алдыңғы барлық әкімдерден айырмасы сол-оның құрылған командасында негізгі қадам жергілікті кадрларға жасалғанын ерекше атап өтеміз. Басқа аймақтардан басшылық қызметке шақырылғандардың санын небәрі үш адам құрады.

Көш бастаған басшыға, қосшы бола жүріп, өздеріне бөлінген шаруаларды тындыруда алдына жан салмаған Әшімғалиев А., Әбдірахманов М., Әбдықадырова А., Евстифеева Л., Ержанов А., Жаңабергенев К., Жәлелов Е., Жөргембаев М., Испусинова С., Қаражігітов С., Ким Г., Қожиев Б., Лұқманов Е., Медеуов К., Мұрзабаев К., Нәсіев А., Сағын Х., Сисатов Р., Топильская Л. және т.б. аттарын атап өтуге болады.

Барлық жаңа идеялар мен бастамалардың шартты қозғаушысы мен авторы облыс әкімінің өзі болғанын да атап өткен жөн.

Бәрі неден басталды және қалай жүзеге асырылды, оларды толық айтпай-ақ қоялық, тек облыста 22 айда дәлірек айтқанда, оның облыс басшылығындағы екі жылға жетпеген уақытта жасалған жұмыстарының нәтижелерінен мысалдар келтірейік. Сол кездегі шиеленіскен жағдайды жедел және толық біліп алғаннан кейін облыс әкімі нақты жасалған құжат боп табылатын іс-қимыл бағдарламасын әзірледі. Бұдан кейін 30 практикалық тармақтан үстіміздегі 1999 жылы жүзеге асыруға басым деп танылған нақты тізім анықталды. Бұл міндеттердің бәрі де келесі күні-ақ барлық жергілікті бұқаралық ақпарат құралдарында жарияланды. Сөйтіп, іс жүзінде алғаш рет өз жұмысының орындалуына бүкіл халықтық бақылау мақсатында жергілікті атқарушы билік халыққа өздерінің іс-қимыл бағдарламасын ұсынды. Бұл орайда облыс әкімінің өзі жылдың аяғында осы бағдарламаның орындалысы туралы халыққа баяндайтын болып белгіленді.

Әкімнің жоғары деңгейдегі талаптарының негізінде соңғы нәтижеде бірінші жылғы табысы қажетті күткеннің бәрінен де асып түсті.

Мұның бәрі адамның жадында қала бермейді ғой. Атырау әрқашан бүгінгідей дамуда деп есептеп, көбі сол кезеңді ендігі ұмытып та кетті. Дегенмен, мен сол кезде шешілген негізгі міндеттер мен өзекті мәселелерді атап өтейін.

Сонымен, ең алдымен оның шешімімен бюджет бойынша алдыңғы кезектегі міндеттерді шешу басталды және орындалды да:

Бюджеттік ұйымдардағы қызметкерлердің жалақысы бойынша 360 млн. теңге сомасында, 1997-1999 жылдардағы балаларға берілетін жәрдемақы бойынша 580 млн. теңге сомасында, облыс бюджетінің кредиторлық борышы бойынша 2 млрд. теңге сомасында бережақтар өтелді.

Төтенше жағдай жарияланғаннан кейін облыс орталығын санитарлық тазалау бойынша кең көлемді жұмыстар жүргізілді. Нәтижесінде қаладан және елді мекендерден 5600 тоннадан астам қалдық тасып шығарылды.

Облыс өзінің сағаттық белдеуіне қайтып оралды, сөйтіп Атырау өзімен географиялық жақын көршілері Орал және Ақтаумен бір уақыт бойынша өмір сүруді қайта бастады.

Алғаш рет уақытында және заңды түрде теңдер өткізілді және мұнда қайдан екені белгісіз әр түрлі ЖШС-терден келгендерге емес, негізінен бұрынғы балықшы колхоздар мен кооперативтердің жеңімпаздарына балық аулауға лимит бөлінді. Нәтижесінде жергілікті балықшылар қайтадан жұмыс тапты.

КСРО тарағаннан кейін тұңғыш рет балық шаруашылығының қалыпты өзгеруіне мүмкіндік туды, Жайық-Каспий теңізі арнасының, Жайық пен Қиғаш өзендері сағаларының өлі батпаққа айналған түбін тереңдетіп қазу жұмыстары басталды. Мұнда кемелердің жүзуі ғана емес, сонымен бірге уылдырық шашар маусымда балықтың теңізден өзенге және кері өтуі мүмкін емес еді.

Соңғы жылдардағы тоқыраудан кейін тұрғын үй құрылысын қарқынды жүргізу басталды. Бұл орайда ондаған жылдар бұрын аяқталмай қалған және қараусыз қалған тұрғын үй және әлеуметтік мәдени тұрмыс нысандарының құрылыстарын аяқтауға ерекше назар аударылды. Нәтижесінде бірінші рет қалада таңдаулы тұрғын үйлер пайда болды, ал жыл қорытындысында көп қабатты тұрғын үйлердің 65435 шаршы метр пәтер тапсырылды. Бұдан басқа жеке тұрғын үй құрылысы да жүйелі дами бастады. Коттедждер мен мықты жекеменшік үйлер облыс орталығының сәулеттік келбетін қалыптастырар ажырамас бөлігі болды.

Облыстық тарихи-өлкетану мұражайы, Махамбет атындағы драма театры, орталық “Мұнайшы” стадионы күрделі жөндеуден өтті, қалада мұражай алаңы мен өнер мұражайы, ал жастар үшін боулинг орталығы пайда болды.

Ұлы Отан соғысының 50 ардагері мен мүгедектеріне Жеңіс күні “Ока” автокөлігі тапсырылды.

Облыс әкімінің тікелей қатысуымен және басшылығымен Махамбет ауданында археологиялық қазба жұмыстары жүргізілді және ескі Алтын Орда қаласының орнына “Хан Ордасы-Сарайшық” мемориалдық кешені тұрғызылды. Осы ғылыми экспедициямен Жылыой ауданында 2000 жылдай бұрын осында өмір сүрген екінші Алтын адам-сармат жауынгерінің сүйегі табылды.

Сол кезде қаладағы ұзақ жылдар бойы авариялық жағдайда тұрған Жайық өзені арқылы өтетін орталық көпір күрделі жөндеумен қайта қалпына келтірілді. 88 көп қабатты үйлердің ескі шатырлары металл қыштармен ауыстырылып, қас беттері жаңартылды, облыс орталығындағы 38 шақырым көшелер мен тротуарларды түгел асфальттау жұмыстары жүргізілді.

Екі жаңа мектеп тұрғызылып, 15 мектеп жөндеуден өткізілді. Облыс мектептерін компьютерлендіру аяқталды. Жайық өзені жағасында орналасқан өкпе ауруына қарсы балалар санаторийі жеке тұлғалардан кері алынып, күрделі жөндеу жүргізілді. Балалар интернат үйі қалпына келтірілді.

Облыстағы барлық ауылдық дәрігерлік амбулаториялар мен фельдшерлік-акушерлік пункттерге медициналық жабдықтар мен дәрі-дәрмектер сатып алынды. Халықты сауықтыру және емдеудегі тағы бір маңызды жай Солтүстік Кавказдағы Қазақстан геологы емдеу санаториясына қаражат бөлу болып табылды. Жазғы демалыс кезінде облыстағы экологиялық күрделі аймақтардан жүздеген бала мұнда байқаудан өтті.

Облыс орталығында қоғамдық көлік мәселесін шешу мақсатында 30 жаңа автобус сатып алынды, соны үлгіде жаңа автобус аядамалары орнатылды.

Телекоммуникациялық байланыс құралдарын жаңғырту жүзеге асырылды. Қалада және жекелеген аудандарда ұялы және мобильді байланыстың (Altel, Kmobil, KCell және т.б.) қазіргі заманғы түрлері енгізілді.

Облыста Қазақстанның барлық ірі банкілерінің дербес бөлімшелері тіркеліп, өз жұмыстарын басталы.

Халықтың тіршілік әрекетіне арналған облыс әкімінің тағы бір маңызды шешімі:

өткен жылдардағы халықтың қарызын қайтарып беру жағдайында ауыз судың бағасын нөлдік мөлшерлеу мен Атырау қаласындағы су құбырлары мен канализациялар жүйесіне

күрделі жөндеу жүргізу жөнінде “ҚазТрансОйл” ұлттық мұнай тасымалдау компаниясымен келісімі;

қала мен облыстың елді мекендерін табиғи газбен қамтамасыз етуге бағытталған облыстық газдандыру бағдарламасын жүзеге асыру;

АЖЭО мен АРЭК бойынша инновациялық және тарифтік саясаттың құрылымын жетілдіру;

1999-2000 жж. жылыту маусымының соңына дейін коммуналдық қызмет көрсету тарифін көтермеуге арналған қызмет көрсетуші кәсіпорындармен мораторий жүргізу болып табылды.

Осы жылы соңғы төрт жыл бойына тұрып қалған бұрынғы химия зауыты - Полипропилен АҚ-ын тарату жұмысы аяқталды. Мұндағы жалақы бойынша борыштар толығымен өтелді. Ресейдегі Томск зауытының химия өндірісін ақтап, қалпына келтіру бағдарламасын әзірлеу жұмысы басталды.

Облыстағы ірі шетел компанияларын ескере отырып, шетел жұмысшы күшін мұнда тасуды лицензиялау мәселесі Астанадан Атырауға берілді.

Бұл тек құрғақ цифрлар мен есептер ғана, ал Қазақстан мұнайының 100 жылдығына арналған салтанат мұнда бүкіл халықтық мерекеге айналып қалай түледі десенізші!..

Соңғы жылдары іркіліс пен қиналыстан әбден шаршаған жергілікті халық сол бір қыркүйек күндері Каспийдегі Қашаған кен орнынан табылған миллиардтаған мұнай және газ қорының алынуына алғаш рет үн қосқан Н.Ә.Назарбаевты ерекше қуанышпен және ықыласпен қарсы алды, содан кейін бірнеше күн және түн жақын және алыс шетелдерден келген көптеген қонақтармен жылы қауышты, қаланың қайта тұрғызылған және қалпына келтірілген көшелерінде, жағалау мен алаңдарда болды...

Бұдан басқа оның идеялық қолдауымен екі томдық “Қазақстанның мұнай энциклопедиясы”, “Атырау энциклопедиясы” шығарылды. “Атырау ақын-жазушыларының” кітапханасы сериясымен жүз томдық жинақ шығарыла бастады.

Ең бастысы, небәрі 10 ай бұрын Республиканың саяси картасында “Қызыл белдеу” аталған Атырау өткенге ешбір қарайламай-ақ, өзін болашаққа батыл және сенімді көз тіккен біріккен және таза организм етіп көрсетті, саяси

партиялар мен бұқаралық ақпарат құралдарының барлық көшбасшылары түгел бірігіп, облыс әкімінің барлық бас-тамаларына қатысты.

Сөйтіп оның облысты басқарудағы бірінші жылы, яғни 10 айы осылай аяқталды.

Келесі 2000 жылы облыс әкімінің жұмыс жоспары енді 34 тармақтан құралды. Өткен жылы басталған жұмыстардың бірі газдандыру бағдарламасын жүзеге асыру әрі қарай жалғасты, тұрғын үй құрылысы, қаладағы және облыстың барлық аудан орталықтарындағы үйлердің жабындыларын ауыстырып, қас беттерін жаңарту, көшелерін абаттандыру, жөндеу және асфальттау жұмыстары жалғастырылды.

Нәтижесінде 52 шақырым автожолдар, 57 шақырым тро-туарлар жөнделді, 175 шақырым газ құбыры тартылды, 38 елді мекен газдандырылды, 2500 тұрғын үйге табиғи газ қосылып, 91 мың шаршы метр пәтерге енгізілді.

Х.Досмұхамедов атындағы университеттің жаңа оқу кор-пусының ғимараты, жаңа мешіт пайдалануға берілді, бала-ларды сауықтыру орталығы мен медициналық жедел көмек беру ауруханасы қалпына келтірілді.

Қаланың орталық көшелеріне екі биік жаңа ғимарат “Премьер-Атырау” және “Атырау-Плаза” бизнес орталық-тары сән беріп тұрды, Тайманов және Студенттер жаңа даңғылдары пайда болды, “Достық” тұрғындар қалашығы алдыңғы кезекте берілді. Жастарға арналған “Қиял әлемі” және “Бейбарыс” мәдени-ойын-сауық кешендері тұрғызыл-ды. Қалалық әкімият пен тұрмыс үйіне дейінгі жаңа жаға-лау құрылысына жағаны бекіту жұмыстары жасалды.

Ұлы Отан соғысы жеңісінің 55 жылдығына орай Жеңіс паркінде батыр жерлестерімізге арналған ескерткіш тақта-лар орнатылып, соғыс кезіндегі әуе және бронетехникалар қойылған Мәңгілік алау мен Даңқ аллеясы бар мемориал-ды кешен тұрғызылды. Облыс тарихында тұңғыш рет орта-лық алаңда әскери шеру ұйымдастырылды.

Бейбарыс Әз-Зәкір сұлтаның туғанына 775 жыл толуы-на орай Атырауда дүние жүзіне әйгілі Египетті басқарушы-ны өзінің тарихи отанына қайта оралтқан халықаралық ғылыми-практикалық конференция өткізілді.

Қалада біздің ұлы жерлестеріміз Бейбарыстың, Құрман-ғазы мен Динаның ескерткіштері орнатылған жаңа алаң-дар мен гүл бақтары пайда болды. Саз академиясы салы-

нып, өзінің жұмысын бастады. Дина және Құрманғазы есімдері берілген мұнайшылар және мұнай өңдеушілер мәдениет сарайлары қайта қалпына келтірілді.

Облыстық филармония жаңа ғимаратқа көшті.

Ең бастысы, 1999 жылы басталған жұмыстар мен бастамаларды жалғастыруда тарихты, мәдениет пен өнерді дамыту мәселелеріне іс жүзінде көмек пен қолдау көрсетілді, мыңдаған жас бір-бірімен араласуға, еш нәрсемен теңестірілмейтін рухани байлыққа ие болуға жақсы мүмкіндік алды. Ал әдебиет, мәдениет пен өнер адамдарының өздеріне қаншама зор қолдау көрсетілді!..

Дәл осы кезде әкімнің бастамасымен қалада бірінші жылы-ақ облысты республикалық, ал Қазақстанды халықаралық турнирлерде үлкен абыроймен көрсеткен “Атырау” волейбол және футбол клубтары құрылды...

Атырау облысы сол жылы алғаш рет муниципалды бағалы қағаздар мен муниципольды пәтер туралы екі бағдарламаны жүзеге асыра бастағанын атап өткен жөн.

Бүгін де мұны бәрі түсіне қойған жоқ, бұл деректерді елемейді немесе аса мән бермейді. Бірақ сол кезде И.Н.-Тасмағамбетов өткізген Қазақстанның болашағы үшін акциясының барлық маңыздылығын саясаткерлер мен ғалымдар мойындайтын уақыт та келер.

Оның бастамасымен ежелгі түркі руникалық Орхон-Енисей жазбаларының әйгілі көшірмесіне қатысты Монғолиямен Ұлы жүздің қағаны Күлтегін жазуларының ғылыми көшірмесін Жапониядан Астанаға әкелетін боп аяқталған мемлекетаралық Келісімге қол қойылды.

Осындай оқиғалардың тізбегінде Қазақстанның өткен тарихын неғұрлым терең түсіну мен білуге арналған лайықты баға мен орынды оның ұйымдастыруымен жүргізілген Сарайшық қалашығындағы археологиялық қазба жұмыстары мен біздің республикамыздың батыс аймағында екінші Алтын адамның сүйегінің табылуы алды.

Шағын бизнес субъектілері мен ауылдарға іс жүзінде қолдау көрсетілді. Махамбет ауданы Тандай селосында жаңа орта мектеп пайдалануға берілді, Индер ауданында кеңес уақытында күшпен алу мүмкін емес кірпіш, кеспе тастар, гипсокартон бұйымдары және тағы басқа құрылыс заттарын шығаратын зауыт өз өнімдерін халыққа ұсынды. Оның үстіне жұмыс орындарымен қамтамасыз етудің нақты бөлігін

аудандағы жұмысқа қабілетті өз халқы құралды. Ауылдық елді мекендерді сумен қамтамасыз ету бағдарламасы жүзеге асырылды.

Республикада алғаш рет “Ауыл” бағдарламасы қабылданып, денсаулық сақтау мекемелері жаңа типтік жобамен салына бастады.

Каспийдегі “Аджип КСО” консорциумы мен Теңіздегі “ТШО” ЖШС-і жұмыстарындағы экологиялық қауіпсіздік шараларына тұрақты бақылау жасау мақсатында облыс аймағында барлау жұмыстарын жалғастыруға, мұнай және газ кен орындарының жаңасын салып бітіріп, ескісін жаңартуға ерекше назар аударылды. Республикадағы байырғы мұнай және газ өндіру кәсіпорны- “Ембімұнайгаз” ААҚ-ы Кенбай кен орнын пайдалануды бастады, Атырау мұнай құбыры басқармасында мұнай құю эстакадасының екінші желісі жіберілді, облыс аймағында Каспий тұрба құбыры консорциумының мұнай құбырын тарту құрылысы жүргізілді, “Қаз-ТрансОйл” ЖАҚ-ның батыстағы дербес бөлімшесін Ақтаудан Атырауға көшіруге дайындық басталды.

Келесі жылы 90 жылдыққа орай “Қазақойл” ҰМК-ның басшылығымен бірлесіп, Доссор мұнай кен орнын өнеркәсіптік игеру басталды. Облыстың байырғы жұмысшы поселкесіндегі дене шынықтыру – сауықтыру кешені мен мәдениет сарайының құрылысын жүргізу, жолдарды асфальттау, тұрғын үйлердің шатырларын ауыстырып, сырлау жұмыстарын жүргізе отырып, Мақат ауданының елді мекендерін абаттандыру бағдарламасы іске асырылды.

Қалада облыстық аурухананың жаңа клиникасы мен емдеу корпустарының, қарттар үйінің, “Ренко” бес жұлдызды қонақ үй кешенінің, “Теңізшевройл” ЖШС-і мен КТК офистерінің, Тұрғындар қалашығы мен Авангард мөлтек аудандарын жалғап тұрған Жайық өзені арқылы жаяу жүретін аспалы көпір құрылыстары басталды.

Жаңа құс фабрикасының, полиэтилен құбырларын өндіру зауытының құрылыстары мен “Атырау” қонақүйін дүниежүзілік даму және реконструкциялау банкісінің Атырау қаласын сумен қамту және тазалық сақтау пилоттық жобасы бойынша вокзал маңы мөлтекауданындағы су құбырлары мен канализация желілерін, Махамбеттегі аудандық аурухананы қалпына келтіру жұмыстары жүргізілді. барлық мөлтекаудандар, кварталішілік жолдар мен троту-

арларға асфальт төселіп абаттандырылды, мұның бәрін кейінгі үш жылда осы облыстың келесі әкімі де қолға алды.

Облыс әкімінің міндетінде халық арасында кедейшілік пен жұмыссыздықты азайту мәселесі маңызды орын алды, аймақтық бағдарламада бұл мәселе бойынша әр отбасын аз дегенде бір жұмыс істеушімен қамтамасыз ету қаралды. Осы мақсатта әлеуметтік қорғау қызметімен ауылдағы, сондай-ақ қаладағы барлық отбасы есепке алынды.

Міне, облыстағы жағдайды батыл өзгерту үшін облыс әкімі И.Н.Тасмағамбетовтің қолға алған істері осындай. Бұл орайда барлық міндеттердің жүзеге асырылуы облыс әкімінің тұрақты бақылауында болғанын айта кету керек. Күн сайын таңертеңгі сағат 8.45-те әкім аппараты мен тиісті департаменттер оған еңбек акы, балалардың жәрдемақысы, стипендия, мемлекеттік әлеуметтік жәрдемақылар мен арнаулы мемлекеттік жәрдемақылардың төленуі және бюджетке салықтар мен төлемдердің жиналуы туралы мәліметтер көрсетілген облыстың ағымдағы жағдайы туралы ақпарат беріп отырды. Табиғи және техногендік сипаттағы авариялық оқиғалар, күзгі-қысқы кезеңде әрбір елді мекендер мен мөлтек аудандарға жылу жіберу ерекше бақылауға алынды.

Апта сайын дүйсенбі күні іс-қимыл бағдарламасының әр тармақ бойынша орындалу барысы туралы ақпарат ұсынылды, нақты мердігермен жұмыстың орындалу кестесі, өзекті мәселелер мен оларды шешу жолдары және т.б. көрсетілді.

Бұдан басқа, ай сайын облыстағы барлық БАҚ өкілдерімен, тоқсан сайын партия, қозғалыс, ұлттық мәдени орталықтар мен кәсіподақтар өкілдерімен кездесіп отырды.

Сол кезде тиісті мемлекеттік органдармен және әлеуетті инвесторлармен, облыс басшыларымен Атырау мұнай өңдеу зауытын, Атырау-Махамбет теліміндегі Атырау-Орал республикалық мәндегі автожолдарды қалпына келтіру мәселелері жүзеге асырылды.

Облыс орталығында Әлиев-Баймұханов көшелері ауданындағы Жайық арқылы өтетін екінші автожол көпірінің құрылысы, өзен порты мен Атырау халықаралық әуежайының ұшу-қону алаңын қайта қалпына келтіру, экологиялық қауіпті аймақтан Сарықамыс поселкесін көшіру және жаңа поселкенің құрылысы қаралды. Бұдан басқа, сұр бе-

тон жабындыларын пайдаланып автожолдар құрылысын жүргізу мәселесі табысты шешілді, яғни Теңізде мыңдаған тонна қордаланып қалған күкірт қалдықтарымен аймақтың экологиясына орны толмас залал келтіріп отырған “Теңізшевройл” ЖШС-нің мәселені шешу мүмкіндігі шындыққа айналды.

Шынында да, қанша міндеттер мен идеялар ол кеткеннен кейін көкке ұшты...

Ал ол кетер қарсаңда 2000 жылдың желтоқсан айының ортасында православиелік Успен Соборы күрделі жөндеуден өтіп жаңартылды. Сөйтіп оның Атыраудағы жұмысын қорытындылағандай, орыс патриархы екінші Алексияның Жарлығымен конфессияаралық келісім мен православиелік шіркеуге қолдау көрсеткені үшін православиелік орденмен марапатталды...

Бүкіл түркі халықтарының арасындағы достыққа зор үлес қосқаны үшін И.Н. Тасмағамбетовке халықаралық түркі халықтарының бірлігінің Белгісі “Қорқыт баба - Ұлы жолы” Әзірбайжан Ресепубликасының астанасында берілді...

Мұның бәрі ендігі тарих, тек Атыраудың ғана тарихы емес, бұл Тәуелсіз Қазақстан тарихының екі жылы, ел Президенті мемлекеттік комиссияға Республика тәуелсіздігінің 10 жылдық мерейтойын тек қана Үкіметтің вице-министрі И.Н.Тасмағамбетовке жүктеуді тапсырды...

Атырау облысының әкімі ретіндегі И.Н.Тасмағамбетовтің еңбегінің толық жанғанына ешкім күмән келтірмейтін осы бір қысқа материалды тәмамдай келе тағы бір айтарлықтай маңызы бар жайға назар аударғым келеді. И.Н. Тасмағамбетовтің жанында, неге екені белгісіз, Атыраудың бұрынғы басшыларының ақсақалдары болған жоқ. Ол кеткен бойда жан-жақтан бәрі кез-келген қасаң идеясын көтеріп, қолпаштап, облыстың жаңа әкімі С.Ж.Дәукеевті қаумалады. Олардың жұмыстарының нәтижесін, дәлірек айтқанда, біреуіндегі нәтижеліліктің екіншісінде жоқтығын салыстырыңызшы, Сіз, әрине айырмашылықты бірден көресіз.

Осының бәрінің соңында облыс өзінің алға қарай үдемелі дамуын тоқтатып, бойға жинаған бар қарқынын жоғалтып алғаны өкінішті.

Иә, Н.И.Тасмағамбетов халық алдында әрқашан парасатты, осы сөзді шын мәнінде түсінетін зиялы адам болды және сондай адам болып қалды. Қуанышты сәтте де, қай-

ғылы сәтте де ол әрқашан өзінің лауазымына қарамастан бірнеше он жыл бойына қарым-қатынаста боп келе жатқандардың жанында болды. Оны ешбір басшылық орын тағы мұқалта алған жоқ, керісінше таза адамгершілік, моральдық тұрғыда оны біздің көз алдымызда одан да биік деңгейге көтерді.

Ол бұрын да осындай аккөңіл, ашық жүзді, ортақ тіл таба білетін, батыл, стратегиялық міндеттер мен бағыттардың маңыздысын дәл таба білетін басшы болды.

Шынында да, ол ең жоғары мемлекеттік ауқымдағы және деңгейдегі қайраткер. Өзінің болашағынды тек осындай Иманғали Нұрғалиұлы секілді азаматтарға сеніп тапсыруға болады.

Мен мұны саналы түрде айтып отырмын, өйткені мен оны комсомол, партия орындарындағы және облыс әкімшілік қызметтерінен адам ретінде, басшы ретінде білемін.

Мұны айтып отырған себебім, ол Атырау әкімі болып қаншама абыройлы іс тындырды. Бүгін де мұны біздің Атырау облысында тұратын жарты миллион халық растай алады.

“ЕКІНШІ ҒАСЫР ҚАЗАҚ ЖЕРІНДЕ...”

Қай халықтың болмасын Өз Өткені, Өз тарихы бар. Олар талай-талай тарихи зобалаңдар мен “тар жол тайғақ кешулердің бастарынан өткізген. Ескіні еске алмай жаңаның жарқын бейнесін танып білу қиын...

ЕКІНШІ ҒАСЫР ҚАЗАҚ ЖЕРІНДЕ...

Көптеген Мемлекеттердің қызығушылығын туғызып, ықпалдасуға ынтық қылып отырған егеменді еліміз Қазақстан Республикасының да өз өткені мен өз тарихы бары баршаға аян...

Ресейге қосылу кезеңі біз үшін өзінің сәулесі мен көлеңкесін де қатар түсіргені анық. Біздің қазіргі әңгімемізге арқау еткелі отырған тақырыбымыз осынау алып көршіге қосылу-дан кейінгі қаласынан даласы көп, сауаттылығынан қараңғылығы басымдау қазақ жерінде ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басында жаңалықтың жаршысындай болып, талай ұрпақтың санасын оятып, алғаш қазақ кітаптарын басып шығарған, оны тақырып жағынан байытқан және ең алғаш нарықтық қатынастардың қазақ жерінде дамуына үлес қосып, жаңа жұмыс орындарын ашқан ағайынды Кәрімовтер туралы болмақ...

Аталған кезеңде Ресейде сауда өндіріс капитализмі мықтап дамып, ең жоғары сатысына көтерілді. Осы қарсаңда қазақ жерінде қалалар көбейді. Оларда тері илейтін, жун жуатын, ұн тартатын, тұз өндіретін көптеген кәсіпорындар, баспаханалар ашыла бастады. Сауда орындарының ашылуына байланысты ақша капиталының ролі артып, жанадан Орынбор, Қызылжар, Бөкей, Қоянды жәрменкелері пайда болды.

Бір маусымның өзінде Қоянды жәрменкесінде жарты миллиондай қой, 185 мың ірі қара сатылды. Оларға барған саудагерлер 800-ден артық кездеме, темір дүкендер, кітап лавкаларын ашты. ХІХ ғасырда Қазан қаласы Ресейде тұратын Азия мен Шығыс халықтарының ғасырлар бойы қалыптасқан мәдени мұраларын зерттейтін Петербордан кейінгі ірі орталыққа айналды.

Бұл туралы Әбіш Жиреншин өзінің “Қазақ кітаптары тарихынан” атты 1971 жылы шыққан зерттеу еңбегінде

толық тоқталып, жан-жақты жазған. Ол өзінің осы еңбегінде “Қазан қаласы қазақ кітаптарын шығарудың орталығына айналды. Әсіресе, түрік, парсы, араб, монғол тілдеріндегі көне мұралар мен әдеби нұсқауларды зерттеуде әлемге әйгілі Қазан университетінің оқытушы ғалымдары мен баспаханасының маңызы аса зор болды” деп келтірген.

Қазан қаласында қазыналық баспаханалармен қатар жеке меншік баспаханалар да ұйымдастырылған. Олар қазақ кітабын шығаруда игілікті қызмет істеп, алыстағы қазақ еліне, көшпелі халыққа өнер-білім таратуға елеулі үлес қосқан.

Міне, осындай баспаханалар ішіндегі ең ірісі ағайынды Кәримовтер баспаханасы болған. Бұл кісілер ХІХ ғасырдың соңғы ширегі мен ХХ ғасырдың басында қазақ арасында өмір сүрген, қазақ өмірін жақсы білетін азаматтар еді.

Жоғарыда аты аталып кеткен Ә.Жиреншин өзінің “Қазақ кітаптары тарихынан” атты еңбегінде осы ағайынды Кәримовтерге көбірек тоқталып, осы баспаханада қызмет істеген, зейнеткер, қарт полиграфист Әбдірахман Фаткуллиннің естелігін, 1910 жылғы Қазан полициясының құпия мәлімдемесін, сондай-ақ, Қазан губернаторының 1901 жылғы 4 маусымда Кәримовке литография алуға берген рұқсатын да көрсетіп кеткен.

Ағайынды Кәримовтер бірыңғай (жүз он бес атаулы!) қазақ кітаптарын басып, халыққа таратумен қатар, қазақ авторларымен де үнемі байланыс жасап отырған. Сонымен қатар, Кәримовтердің Орынбор мен Семейде кітап сататын дүкендері болғандығын да айтқан орынды болар.

Ә.Жиреншиннің аталған еңбегінде “Кәримовтер үш ағайынды еді, - дейді қарт зейнеткер Әбдірахман Фаткуллин, - Үлкені Мұхамеджан, екіншісі Шәріфжан, үшіншісінің аты есімде жоқ. Мұхамеджан сауатты, мұсылманиша, орысша білім алған азамат еді. Ол көбіне сауда ісімен шұғылданатын. Шәріфжан абзи көбіне баспахана ісін басқаратын. 1922 жылы Мұхамеджан, 1923-24 жылдары Шәріфжан қайтыс болды. Олардан қалған мұрагер бар ма, жоқ па, болса олардың қайда екенін білмеймін”.

Қазақ кітаптарын бастыруда үлкен еңбек еткен ағайынды Шәріфжан мен Мұхамеджан Кәримовтер қазақ тілінде 115 атаулы кітап шығарды.

Олардың көбі ХХ ғасырдың басында Қазан баспаханаларында жарияланған. Солардың кейбіреулері мыналар: “Хиса Таһир мен Зухра” дастаны. Оны 1911 жылы Ақылбек Сабаұлы қазақшаға аударған. “Үлгілі тәржіма”, авторы И. Крылов, 1910 жылы қазақшаланған. Спандияр Көбеевтің “Қалың мал” романы 1913 жылы Қазанда жарық көрді. Абай дастаны.

“Хисса Атымтай Жомарт” - 1898 жыл, Қазан, авторы Калиафутдин Шаһмарданұлы. Кітапта шығыс елдеріне көп тараған белгілі Атымтай Жомарттың мырзалығы мақталады. “Үлгілі бала”, оқулық, авторы Спандияр Көбеев, Қазан, 1912 жыл. “Қазақ мақалдары”, жинаған Мейрам Ысқақұлы, Қазан, 1914 жыл. “Қазақша әліппе”, авторы Мұхамбет Ораз Нұрбаев, 1910 жыл. “Жиренше”, қазақ ханы өз Жәнібектің биі, ақылшысы Жиренше шешеннің ханға айтқан өсиеттері мен үлгі сөздері, Қазан, 1909 жыл. “Қазақша дұрыс жазу қағидалары”, авторы Ишлимғали Бейсенұлы, Қазан, 1914 жыл. “Өткен күндер”, авторы Сәдуақас Сейфуллин, 1915 жылы Қазан баспасынан шыққан.

Бұл Сәкен Сейфуллиннің 21 жасында шыққан тұңғыш кітабы. Осы жерде Сәкен кітабының тарихына байланысты бір тоқтала кететін қызық дерек бар. Сәкен бұл жылдарда Омбы семинариясында оқитын студент болатын. Аталған кітапты басып шығаруға Омбыдағы жастар ұйымы ұйытқы болып, ағайынды Кәримовтер баспаханасымен шартқа отырады. Жасалған шарттың негізінде кітап (“Өткен күндер”) 1000 дана болып шыққан. Кітап авторы 500 данасын алып қалатын болып келіскен.

Ағайынды Кәримовтер ХХ ғасырдың бас кезінде Орынбор қаласынан Хұсайынов деген азаматпен бірігіп, өздерінің бумен жүретін “Хизмәт” атты баспа бірлестігін ашып, тек қана қазақ тіліндегі кітаптарды шығарған. Олардың ішінде Мұхамеджан Сералиннің “Гүлкәшима” (1903), Нұржан Наушабаевтың “Манзумат қазақия” (1903), Спандияр Көбеевтің “Қалың мал” (1913) романы, Шәңгерей Бөкеевтің “Көкселдір” және “Шайыр” атты жинағы, Әбубәкір Кердерінің “Әдебиет қазақия” (1902), “Шежірең Құдайбердыұлының, Сабыржан Садақұлының “Терме” (1903) өлеңдер мен Мұрат Мөңкеұлының “Ғұмар қазыға айтқандары” (1908) бар.

Кейін ағайынды Кәримовтер бұл кітаптарды түгелдей еш қайтарымсыз Қазан, Омбы сияқты қалалардағы ірі-ірі

кітапханаларға тегін таратып берген. Бұл деректер жоғарыда айтылған ағайынды Кәримовтер қазақ авторларымен тығыз байланысты болды деген пікірімізге толық дәлел. Сонымен қатар, дәл осылай тиімді шарт жасасу Сәкеннің ақын ретінде оқырманға кең танылуына бірден-бір себеп болған...

Қазақ жерінде жемісті еңбек етіп, сол кездің нарықтық қатынастарын дамытып, кәсіпкерлікпен айналысып, өндіріс саласын өсіруге үлкен үлес қосқан тағы бір, Кәримовтердің ағайыны бар. Ол 1862 жылы Қазанда туылған. Көпес. Өзінің жеке ісін кеңейту мақсатында ХХ ғасырдың басында Қазан қаласынан Атырау өңіріне көшіп келіп, Каспий теңізі маңындағы кең Жылыой кентіне қоныс тепкен Мифтахетдин Кәримов.

Осы жерде өзінің теңіз жағасынан балық аулау кәсібін, мал шаруашылығын, сауда лавкалары мен дүкендерін Жылыой мен Атырауда ашты. Кең Жылой кенті орталығынан өзінің екі қабатты 12 бөлмеден тұратын зәулім ағаш үйін салады. Ол үйдің ауласында балық тұздайтын шандары, үй құстары мен малдарын ұстайтын қора-қопсысы, қойма ретінде тұрғызған айлапаттай жабық құрылысы болады.

Өзімен бірге еріп келген інісі Ғимадидетдин Қараөзен өзенінен балық аулау кәсібімен айналысып, осы жерден лабаз бен балық өңдеу цехтарын салған. Өздерінің өндірілген Каспий теңізі балықтарының өнімдерін әр түрлі жолдармен қалай еткенде де Қазан қаласына жеткізіп, ол жақтан осы өңірдің тұрғындарына қажетті әр түрлі кітаптарды, мануфактуралық және өндірістік тауарларды тасымалдап тұрған.

Кәримовтердің тағы бір ерекшелігі - өз бизнестеріне жұмысшыларды тек жергілікті халықтан алып, жұмыс тауып беріп отырған. Сол кездегі көргендердің айтулары бойынша Мифтахетдин Кәримов тек татарлар арасында ғана емес, жергілікті тұрғындар арасында да өте беделді адам болған деседі. Бұл сөзімізге Жылыой ауданының еңбек және соғыс ардагері А. Аманбаевтың мына естелігі дәлел бола алады.

“Көз көрген қариялардың айтуынша, Муфти атай осы өңірдің жергілікті қазақтарының арасында да зор беделге ие бола білген адам. Ең үздік мал өсіруші болып танылған. Бірнеше үйір жылқылары, көптеген ірі қара малы, отар-отар қойлары болған. Ел арасында Атымтай Жомарт деген атағы шыққан. Өзінің мал бағушы қазақтарын ренжіткен кездері

Олардың көбі ХХ ғасырдың басында Қазан баспаханаларында жарияланған. Солардың кейбіреулері мыналар: “Хиса Таһир мен Зухра” дастаны. Оны 1911 жылы Ақылбек Сабаұлы қазақшаға аударған. “Үлгілі тәржіма”, авторы И. Крылов, 1910 жылы қазақшаланған. Спандияр Көбеевтің “Қалың мал” романы 1913 жылы Қазанда жарық көрді. Абай дастаны.

“Хисса Атымтай Жомарт” - 1898 жыл, Қазан, авторы Каляфутдин Шаһмарданұлы. Кітапта шығыс елдеріне көп тараған белгілі Атымтай Жомарттың мырзалығы мақталады. “Үлгілі бала”, оқулық, авторы Спандияр Көбеев, Қазан, 1912 жыл. “Қазақ мақалдары”, жинаған Мейрам Ысқақұлы, Қазан, 1914 жыл. “Қазақша әліппе”, авторы Мұхамбет Ораз Нұрбаев, 1910 жыл. “Жиренше”, қазақ ханы өз Жәнібектің биі, ақылшысы Жиренше шешеннің ханға айтқан өсиеттері мен үлгі сөздері, Қазан, 1909 жыл. “Қазақша дұрыс жазу қағидалары”, авторы Ишлимғали Бейсенұлы, Қазан, 1914 жыл. “Өткен күндер”, авторы Сәдуақас Сейфуллин, 1915 жылы Қазан баспасынан шыққан.

Бұл Сәкен Сейфуллиннің 21 жасында шыққан тұңғыш кітабы. Осы жерде Сәкен кітабының тарихына байланысты бір тоқтала кететін қызық дерек бар. Сәкен бұл жылдарда Омбы семинариясында оқитын студент болатын. Аталған кітапты басып шығаруға Омбыдағы жастар ұйымы ұйытқы болып, ағайынды Кәримовтер баспаханасымен шартқа отырады. Жасалған шарттың негізінде кітап (“Өткен күндер”) 1000 дана болып шыққан. Кітап авторы 500 данасын алып қалатын болып келіскен.

Ағайынды Кәримовтер ХХ ғасырдың бас кезінде Орынбор қаласынан Хұсайынов деген азаматпен бірігіп, өздерінің бұмен жүретін “Хизмәт” атты баспа бірлестігін ашып, тек қана қазақ тіліндегі кітаптарды шығарған. Олардың ішінде Мұхамеджан Сералиннің “Гүлкәшима” (1903), Нұржан Наушабаевтың “Манзумат қазақия” (1903), Спандияр Көбеевтің “Қалың мал” (1913) романы, Шәңгерей Бөкеевтің “Көкселдір” және “Шайыр” атты жинағы, Әбубәкір Кердерінің “Әдебиет қазақия” (1902), “Шежірең Құдайбердыұлының, Сабыржан Садақұлының “Терме” (1903) өлеңдер мен Мұрат Мөңкеұлының “Ғұмар қазыға айтқандары” (1908) бар.

Кейін ағайынды Кәримовтер бұл кітаптарды түгелдей еш қайтарымсыз Қазан, Омбы сияқты қалалардағы ірі-ірі

кітапханаларға тегін таратып берген. Бұл деректер жоғарыда айтылған ағайынды Кәримовтер қазақ авторларымен тығыз байланысты болды деген пікірімізге толық дәлел. Сонымен қатар, дәл осылай тиімді шарт жасасу Сәкеннің ақын ретінде оқырманға кең танылуына бірден-бір себеп болған...

Қазақ жерінде жемісті еңбек етіп, сол кездің нарықтық қатынастарын дамытып, кәсіпкерлікпен айналысып, өндіріс саласын өсіруге үлкен үлес қосқан тағы бір, Кәримовтердің ағайыны бар. Ол 1862 жылы Қазанда туылған. Көпес. Өзінің жеке ісін кеңейту мақсатында ХХ ғасырдың басында Қазан қаласынан Атырау өңіріне көшіп келіп, Каспий теңізі маңындағы кең Жылыой кентіне қоныс тепкен Мифтахетдин Кәримов.

Осы жерде өзінің теңіз жағасынан балық аулау кәсібін, мал шаруашылығын, сауда лавкалары мен дүкендерін Жылыой мен Атырауда ашты. Кең Жылой кенті орталығынан өзінің екі қабатты 12 бөлмеден тұратын зәулім ағаш үйін салады. Ол үйдің ауласында балық тұздайтын шаңдары, үй құстары мен малдарын ұстайтын қора-қопсысы, қойма ретінде тұрғызған айлапаттай жабық құрылысы болады.

Өзімен бірге еріп келген інісі Ғимадидетдин Қараөзен өзенінен балық аулау кәсібімен айналысып, осы жерден лабаз бен балық өңдеу цехтарын салған. Өздерінің өндірілген Каспий теңізі балықтарының өнімдерін әр түрлі жолдармен қалай еткенде де Қазан қаласына жеткізіп, ол жақтан осы өңірдің тұрғындарына қажетті әр түрлі кітаптарды, мануфактуралық және өндірістік тауарларды тасымалдап тұрған.

Кәримовтердің тағы бір ерекшелігі - өз бизнестеріне жұмысшыларды тек жергілікті халықтан алып, жұмыс тауып беріп отырған. Сол кездегі көргендердің айтулары бойынша Мифтахетдин Кәримов тек татарлар арасында ғана емес, жергілікті тұрғындар арасында да өте беделді адам болған деседі. Бұл сөзімізге Жылыой ауданының еңбек және соғыс ардагері А. Аманбаевтың мына естелігі дәлел бола алады.

"Көз көрген қариялардың айтуынша, Муфти атай осы өңірдің жергілікті қазақтарының арасында да зор беделге ие бола білген адам. Ең үздік мал өсіруші болып танылған. Бірнеше үйір жылқылары, көптеген ірі қара малы, отар-отар қойлары болған. Ел арасында Атымтай Жомарт деген атағы шыққан. Өзінің мал бағушы қазақтарын ренжіткен кездері

болмапты. Оның малын бағып, өсірушілер атакты Шеркеш руының Дербес бөлімінен тарайтын Терекбайдың ұлдары болған. Міне, осы Терекбайдың ұлы Күйші ақсақал емірінің соңына дейін мал баққан еңбектеріне Муфти атай жылына жүз қой беретін еді деп мақтанышпен айтып отыратын еді. Ол кісі әр жаз сайын Жем өзенінің жағасына өзінің ақ боз үйін тіктіріп, сол жерде демалатын. Қымыз бен қазақтың ұлттық тағамдарын қатты қадірлейтін”.

Міне, біздің өлкемізде қазақ арасына келіп, еңбектен береке тауып, елдің өсіп-өркендеуіне өз үлестерін қосқан осындай таза еңбек адамдары өткен. Олар XIX - XX ғасырларда ғұмыр кешіп, еңбек рахатын татқанымен, XX ғасырды басындағы Қазан төңкерісі, одан кейінгі келген Кенес үкіметі бұлардың еңбектерін еш қылды.

Жаңа үкімет келген кезде Мифтахетдин Кәримов қоғамдық өмірге де, экономикалық өмірге де еш араласпаған. Дүние, мал-мүлкін тәркіленгеннен кейін отбасын асырау мақсатында өмірінің соңына дейін арбакеш болып кәсіп еткен. Ол 1932 жылы дүние салған. Артында Әдһам, Әкрәм деген екі ұлы қалыпты.

Мифтахетдиннің жұбайы Маһибадер Кәримова (қыз кезіндегі фамилиясы Давлеткереева) 1890 жылы Қазан қаласынан 60 шақырымдай жердегі Қошлауш-аул деген жерде дүниеге келген. Ол белгілі татар ақыны Ғабдулла Тоқайдың туыс қарындасы еді. Осы туралы азырақ дерек келтірер болсақ, мына жайға назар аударуымыз керек. Ғ. Тоқай өзінің татар тілінде Қазан қаласынан 1956 жылы басылып шыққан төрт томдық шығармалар жинағында бір естелікті келтіреді. Онда ол өзінің Гурьевтегі бай туыстары 15 сом ақша беріп, сол ақшалай көмектің арқасында Орал қаласындағы медресеге оқуға қабылданып, білім алып шыққандығы жөнінде айтқан. Мұндағы бай туыстары деп отырғаны Маһибадер апа жағынан қуғанда туыс болып келетін Кәримовтер болатын. Тоқайдың апасы Маһибадер апайның Ғизат ағайында тұрды.

Құран оқып, оны немерелеріне көрсетіп, Маһибадер апа айтады: “Сіздің бабайның абыйларның типографияда басылған...”

Мифтахетдиннің ұлдары Әдһам мен Әкрәм болған-ды. Жылыой жерінде дүниеге келгендер.

Әдһам 1917 жылы туған. Еңбек жолын Жылыой аудандық газетінде бастаған (өлең жазған, араб, татар және қазақ тілдерін білген). Аудандық комсомол комитетінің бөлім бастығы болған. Кейін шыққан әлеуметтік тегі бай болғандықтан қызметтен де, комсомол қатарынан да босатылған. Алайда, бұдан кейін ол Оралда қаржы қызметкерлері курсын бітіріп, Жылыой аудандық қаржы бөлімін басқарған. 1940 жылдары әскерге алынып, Ұлы Отан соғысына қатысқан. Капитан шеніндегі ол №42 атқыштар дивизиясы командирінің орынбасары, артиллерия бөлімін басқарады. 1944 жылы шілде айында Минск түбінде қаза табады.

2001 жылдың сәуір айында Минскінің әскери орындарының қоғамдық бірлестігі “белгісіз капитан зираты” атанған белгі Әдһамдікі екенін анықтап, елден туыстарын шақыртып, үлкен ескерткіш орнатты. Жергілікті әскери бөлімдер аспанға от шашулар атты...

Әкрәм Мифтахетдинұлы әкеден жастай қалып, ертерек еңбекке араласуға мәжбүр болды.

Әкрәмның жұбайы Рауза Тулбаева қазір Атырау қаласында тұрады. Оның әкесі Мұхамедғариф Тулбаев 1878 жылы Қазан қаласы маңындағы Баширово атты татар ауылында туған. Ол өз әкесінің ізімен діни қызметкер болған. Сол кездегі Ресей Империясының астанасы болған Санкт-Петербургте жоғары діни білім алып, Түркияның Стамбул қаласында тәжірибеден өткен. Одан кейін Орал қаласындағы татар Слободада Қызыл мешітіне имам болып тағайындалады. Ғабдулла Токайдың серіктестерінің бірі болған. 1940 жылы НКВД тұтқындап, бес жылға бас бостандығынан айырылып, Өзбекстанның Үргеніш қаласына жер аударған. Сол жақта жүріп, 1942 жылы дүниеден өтті. 1964 жылғы 16 қарашада Орал облыстық сотының қаулысымен ақталған. Мешітінде ФЗУ, одан кейін қойма болады.

2000 жылы ол тұрған үйге құрмет тақтасы ілінді. 2004 жылдың маусым айында Ресейдің Қазақстандағы жылдары аясында Ғ. Токайға арналған Татарстан мен Қазақстан тарихшыларының халықаралық ғылыми-әдістемелік конференциясы өтті. Онда қатысушылар имам болған М. Тулбаевтың мешітіне барған. Осы мешіт жанынан медресе болған, онда әртүрлі пәндерден дәріс берілген. Міне, осы медреседен бүкіл Орал қаласындағы татар зиялылары оқып, білім алып шыққан...

Кейін халық жауы ретінде қуғын-сүргінге ұшырап, жазықсыз өлім жазасына кесілген. Алайда, қаншама зұлмат замандар өткенімен, ұрпақтар сабақтастығының тамырына еш балта шабылмаған деуге болады. Оған мысалды алыстан іздеудің қажеті жоқ.

Бүгінде Атырау жерінде туып, оқып, білім алып, отбасын құрып, жемісті еңбек етіп жатқан Кәримовтер ұрпақтары бар - Тауфик мен Рафик. (Олардың екі ағайыны Әдһәм мен Фаат Татарстанда тұрады.)

Қазақ жерінде тұрғандарының бірі — Кәримов Тауфик Әкрәмұлы.

1958 жылы туған, үш жоғары білімі бар — тарихшы, саясаткер және тау-кен инженер-геологы.

Еңбек жолын училище оқытушысы болып бастаған, ол кейін облыстық комсомол комитетінің жауапты қызметкері, “Гурьевмұнайгазгеология” бірлестігінің мұнайгаз барлау экспедициясында аға инженер, қалалық, облыстық партия комитеттерінде жауапты қызметкер. Кенес — герман бірлескен кәсіпорнында, сыртқы экономикалық байланыстар компаниясында, облыстық әкім аппаратында аппарат жетекшісі, облыс әкімінің орынбасары, “Қазақстанкаспийшельф” мекемесінде вице президент, “Ембімұнайгаз” акционерлік қоғамында аппарат жетекшісі болған. Қазіргі кезде Қазақстан Республикасы Президентінің Әкімшілігінде бас инспектор болып қызмет етеді.

1993 жылы тоғыз ай мерзімінде Германияның Мюнхен қаласында “Linde AG” мұнай-химиялық концернде тәжірибе алмасу мақсатында сынақтан өткен. 2004 жылы Атырауда “Татулық” татар ұлттық-мәдени орталығында төраға болды.

Оның тағы бір қасиеті бар. 2000 жылы “...И все цвета радуги” атты кітабы Татарстанда, 2003 жылы Атырау ақын-жазушылары кітапханасы топтамасынан “Где ты, моя Родина. боль моя, и свет?..” атты кітабы жарық көрген. 2003 және 2004 жылдарда Асем-Систем баспасынан “Katharsis” (қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде) және “Облака плывут...” деген кітаптары жарыққа шықты.

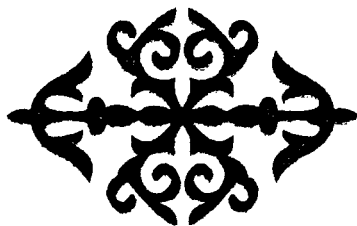
Отбасылы. Оның жұбайы Әмина Ахмированың аталары да оқыған, мәдениетті адамдар болған. Оған айғақ олар Гурьевтегі татар мешітін, орыс-қазақ мектебін салған. Мешіт кейіннен ДОСААФ, ОСВОД үйі болған. Бұл мектептен бүкіл сол кездегі Гурьевтің ұлттық зиялылары оқып, тәрбиеленіп

шыққан. Онда болашақ флот адмиралы Лев Владимирский-дың әкесі мұғалім болып дәріс берген...

Тауфик пен Әминаның үш баласы бар - Артур, Ринат, Инга.

“Біздің Отанымыз - Қазақстан” деген Оз сөздерінде тұрып, екі ұлы Қазақстанның жоғары оқу орындарында оқып жатыр (біріншісі заңгер, екіншісі мұнайшы мамандығына), қызы екінші сыныпта оқып жүр...

Міне, осының бәрі ұрпақ сабақтастығының үзілмей келе жатқанына дәлел. Қай елдің болмасын көсегесін көгертіп, келешегін кемелдендіре түсетін де осындай еңбек сүйгіш жандардың өнегелі өмір жолдары екені даусыз...

МАЗМҰНЫ

I тарау *Армысың, менің жанұям.*

Орыс тілінен қазақшалаған Аронов С.Ж.

Армысың, менің жанұям...	6
2. Көк күмбезінің алуан түстері	11
3. Үйенкі жапырағының күзгі рэгтаймы немесе жай ғана жапырақтар	13
4. “Макабка атай”	15
5. Балалық шақтан бір елес	17
6. Бұлттар қалқып барады... ..	20
7. “Жалымның тербетіліп толқынында...”	22
8. Түнгі ысқырық	29
9. Нимфенбургер каналында	31
10. Жауын	33
11. Бастау. Бұл қалай болған еді.	37
12. Саған - қашан да уақыт жоқ	40
13. Мен – ?.. ..	40
14. Болашақты көз алдына келтіру, немесе “Сен мұның қалай болатын елестете мұның қалай болатынын елестете аласың ба?...”	41

II тарау *Отаны - адамның, қайдасың?..*

Орыс тілінен қазақшалаған Аронов С.Ж.

Құранның (2) Бақара Сүресі	46
Автордан	47
А. Вознесенскийдан	48
1. Өлімді жазып жыр еткем, Өмірге ғашық жүреппен... ..	49
2. Көк аспанның төгіледі көз жасы... ..	50
3. Елестету бекер мұн	50
4. Өлім де бізге, бере алмайды қол ұшын... ..	51
5. Бәрі де Откен... ..	52
6. Түндерде жүрем мен кезіп... ..	52
7. Темірқазық жұлдызы	54
8. Жүз жылдан кейін... ..	54
9. Өзгенің көк күмбезі	56
10. Ол - осында... ..	57
11. Қайдасын, менің Отаным, Дертім мен жанның Сәулесі?.. ..	59

III тарау *Katharsis*

Орыс тілінен қазақшалаған Берішбаев Т.С.

I. Өз сананның тереніне бойлау	65
1. Шегелеу	65
2. Менің оянуым	66
3. Түн. Трамвайда.	69
4. Трамвайда (жалғасы)	70
5. Қаңыраған қалада	73
II. Мәңгілік пен Шексіздіктің түсініксіздігі	74
1. Оралу	74
2. Ұғым	75
3. Тұтасу	76
III. Болмыстың өтпелілігі	77
1. Ояну. Алғашқы күннің таңы.	77
2. Бірінші бөлім. Ояну.	77
3. Екінші бөлім. Алғашқы күннің таңы.	77
4. Күндіз	78
5. Түн (бірінші бөлім, басы)	80
6. Түнгі кезбелер.	80
7. Түн (екінші бөлім, соңы)	82
Адамдар	83
8. Басқа кейіпке ену	83
9. Әуен	84
IV. Бітпестік пен Душар Болушылықты түсіну	85
1. Аптап	85
2. “Ч” мезгілі	86
3. Жұбану	87

IV тарау *Түбі бір түркі халқының тарихынан...*

Орыс тілінен қазақшалаған Қайыров Ә.

“Татар-булгар - тегі бір”	89
1. Түркі-булгардың түпкі тарихын топшылау	90
2. Пайдаланылған әдебиеттер тізімі	99
3. Еділ Булгариясы	101

4. Рустар туралы мәселе төңірегінде	105
5. Булгарлар мен Киев Русі	110
6. Ұды Булгария моңғол шапқыншылығы алдында	112
7. Моңғолдардың Булгарияға басып кіруі	15
8. Булгария мен Алтын Орда	118
9. Алтын Орданың ыдырауы және Қазан мемлекетінің құрылуы	125
10. Қазан хандығы мен Москва русінің қарсы тұрысуы	131
11. Қазан хандығын талқандау	136
12. Булгарлардың Руське кетуі	142
13. Москва Кремлі жүргізген соғыстар мен жаулап алулар хроникасы (1552-1997 ж.ж.)	145
14. Еділ-Жайық орыстың, Россияның, кеңес үкіметінің отарлау озбырлығына қарсы күресте	148
15. Еділ булгарларының “ғайып болуы”	155
16. Түркі тілді камалықтар мен булгар-казандықтарға қатысты “татарлар” этноатауының шығуы	158
17. Тағы да “моңғол-татар езгісі”, Куликово шайқасы, Россия тарихы естен шығарған басқа да кейбір фактілер туралы және осы қазан татарлары дегендер түптеп келгенде кімдер өзі дейтін сұрақ төңірегінде	163
18. Сөз соңы	171

V тарау Замандастарым туралы

1. Финаятолла Әбдірахманұлы туралы	178
Орыс тілінен қазақшалаған Мендіғалиұлы С.	
2. Равиль Тәжіғараұлы Шырдабаев туралы	182
Орыс тілінен қазақшалаған Аронов Ж.	
3. Иманғали Нұрғалиұлы Тасмағамбетов туралы	188
Орыс тілінен қазақшалаған Аронов С.Ж.	

VI тарау Екінші ғасыр қазақ жерінде...

Екінші ғасыр қазақ жерінде... ..	202
----------------------------------	-----

Тауфик Кәримов

Армысың, менің жанұям...

**Редакторы Т.Омарұлы
Компьютерде беттесен А.Жұмағалиев**

Теруге 22.07.05 ж. берілді. Басуға 23.08.05 ж. жіберілді.

Пішімі 84x108/32.

Офсеттік басылым. Шартты баспа табағы 13,7

Есептік баспа табағы 13,5. Тапсырыс 2516

Таралымы 1000 дана. Бағасы келісімді.

“Асем-Систем” баспасы. 050009, Алматы қ.

Абай д-ғы 143 үй, офис 313

Тел/факс: 42-67-34

Директоры Тілеуберді Нұсінбай